

ISSN 2959-7803

МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ «КИТОБХОНАИ МИЛЛӢ» - И
ДАСТГОҲИ ИҶРОИЯИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ «НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА»
ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО АППАРАТА ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

STATE INSTITUTION «NATIONAL LIBRARY» OF THE EXECUTIVE OFFICE
OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

**ПАЁМИ
КИТОБХОНАИ МИЛЛӢ**

Маҷаллаи илмӣ
2024, № 4 (8)

**ВЕСТНИК
НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ**

Научный журнал
2024, № 4 (8)

**BULLETIN
OF THE NATIONAL LIBRARY**

Science Magazine
2024, № 4 (8)

Душанбе – 2024

ТДУ 027.54(575.3)
П-14

Паёми Китобхонаи миллӣ: маҷаллаи илмӣ / сармуҳаррир Қ. Х. Файзализода; муҳаррири масъул Ш. Комилзода. – 2024. – № 4 (8). – 180 с.

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25.10.2024, №397/м ворид гардидааст.

Маҷалла мувофиқи шартномаи литсензионӣ №262–12/2023 аз 18 декабри соли 2023 дар Индекси иқтибосҳои илмӣ Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст ва мунтазам дар системаи индексатсионӣ мазкур дар бораи шумораҳои ҷопшуда маълумот ворид менамояд.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон маротибаи дуюм таҳти №384/МҚ-97 аз 3 декабри соли 2024 ба қайд гирифта шудааст.

Муассиси маҷалла: Китобхонаи миллӣ

Файзализода Ҷумахон Хол

САРМУҲАРРИР

доктори илмҳои педагогӣ, профессор, директори МД «Китобхонаи миллӣ»-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Комилзода Шариф

МУҲАРРИРИ МАСЪУЛ

номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, сармутахассиси МД «Китобхонаи миллӣ»-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

**Бобозода Фаридун
Толибҷон**

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

номзади илмҳои таърих, дотсент, мудири бахши Раёсати маориф, фарҳанг ва иттилооти Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Саидзода Раҳим Ҳамро

доктори илмҳои техникӣ, профессор, вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон

**Олимов Кароматулло
Олимович**

доктори илмҳои фалсафа, профессор, академики АМИТ, сарҳодими сарҳодими илмӣ Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

**Насриддинзода Эмомалӣ
Сайфиддин**

доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ, ректори МДТ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

**Ибодуллозода Аҳлиддин
Ибодулло**

доктори илмҳои таърих, профессор, ректори МДТ ДДОТ ба номи Садриддин Айни

Латифзода Диловаршо

доктори илмҳои педагогӣ, профессор, муовини ректори МДТ КМТ ба номи Т. Сагторов

Сӯфизода Шодимуҳаммад

доктори илмҳои филологӣ, профессор, директори КМИ ба номи И. Гандии АМИТ

**Муҳиддинов Сайдалӣ
Раҷабович**

доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи умумӣ ва ватании МДТ Донишгоҳи Русияву Тоҷикистон (славянӣ)

Шосаидзода Сафар

номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мушовири директори МД «Китобхонаи миллӣ»-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Маҷалла соли 2021 таъсис ёфтааст.

Нишонӣ: 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Техрон 5. Тел.: (+992 37) 221–04–83;

E mail: rayom@kmt.tj

Сомонаи ПКМ: rayom.kmt.tj

Дарачаи илмӣ мавод, саҳеҳии арқом, санаду иқтибосҳо ба дӯши муаллифон аст. Бознашри мавод танҳо бо ризоияти идораи нашрия ва истинод ба маҷалла сурат мегирад.

Матни муқаммалӣ маводи ҷопӣ дар сомонӣ расмӣ ПКМ ҷойгир карда шудааст.

© КМ, 2024

УДК 027.54(575.3)
В -38

Вестник Национальной библиотеки: научный журнал / главный редактор Дж. Х. Файзализода; ответственный редактор Ш. Комилзода. – 2024. – № 4 (8). – 180 с.

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан от 25.10.2024, №397/м.

Журнал, на основе лицензионного договора №262-12/2023 от 18 декабря 2023 года, включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ) и регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных.

Журнал вторично зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан №384/МЧ-97 от 3 декабря 2024 года.

Учредитель журнала: Национальная библиотека

Файзализода Джумахон Хол

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор педагогических наук, профессор, директор ГУ “Национальная библиотека” Исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан

Комилзода Шариф

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

кандидат педагогических наук, доцент, главный специалист ГУ “Национальная библиотека” Исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан

**Бобозода Фаридун
Толибджон**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

кандидат исторических наук, доцент, заведующий сектором Управления образования, культуры и информации Исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан

Саидзода Рахим Хамро

доктор технических наук, профессор, министр образования и науки Республики Таджикистан

**Олимов Кароматулло
Олимович**

доктор философских наук, профессор, академик НАНТ, главный научный сотрудник Национальной академии наук Таджикистана

**Насриддинзода Эмомали
Сайфиддин**

доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ, ректор ГОУ Таджикский национальный университет

**Ибодуллозода Ахлиддин
Ибодулло**

доктор исторических наук, профессор, ректор ГОУ ТГПУ имени С.Айни

Латифзода Диловаршо

доктор педагогических наук, профессор, заместитель ректора ГОУ НКТ имени Т. Сатторова

Суфизода Шодимухаммад

доктор филологических наук, профессор, директор ЦНБ имени И. Ганди НАНТ

**Мухиддинов Сайдали
Раджабович**

доктор исторических наук, профессор кафедры всеобщей и отечественной истории ГОУ РТСУ

Шосаидзода Сафар

кандидат педагогических наук, доцент, советник директора ГУ “Национальная библиотека” Исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан

Журнал основан в 2021 году.

Адрес: 734024, Республика Таджикистан, улица Тегеран 5. Тел.: (+992 37) 221–04–83;

E mail: raoum@kmt.tj Сайт ВНБ: raoum.kmt.tj

За степень научности материалов, достоверности цифр, фактов и ссылок несут ответственность авторы.

Перепечатка материалов осуществляется только с разрешения редакции издания и ссылок на журнал.

Полный текст печатных материалов размещён на сайте ВНБ.

© НБ, 2024

UDC 027.54(575.3)
B-98

Bulletin of the National Library: scientific journal / Chief editor J. Kh. Faizalizoda; executive editor Sh. Komilzoda. – 2024. – №4 (8). – 180 p.

The journal is included in the List of peer reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan from 25.10.2024, №397/М.

The journal was included under License contract №262-12/2023 dated December 18, 2023, to the Russian Science Citation Index (RSCI) and regularly submits its informational metadata.

The journal was re-registered with the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan №384/MG-97 on December 3, 2024.

Founder of the journal The National Library

CHIEF EDITOR

Faizalizoda Jumakhon Khol

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, director of the State Institution "National Library" of the Executive Office of the President of the Republic of Tajikistan

RESPONSIBLE EDITOR

Komilzoda Sharif

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, chief specialist of the State Institution "National Library" of the Executive Office of the President of the Republic of Tajikistan

EDITORIAL BOARD:

Bobozoda Faridun Tolibchon

Head of the sector of the Department of Education, Culture and Information of the Executive Office of the President of the Republic of Tajikistan

Saidzoda Rahim Hamro

Doctor of Technical Sciences, Professor, Minister of Education and Sciences of the Republic of Tajikistan

Olimov Karomatullo Olimovich

Doctor of Philosophy, Professor, academician NAST, chief Researcher of the National Academy of Sciences of Tajikistan

Nasriddinzoda Emomali Sayfiddin

Doctor of Juridical Sciences, Professor, corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Rector of the SEI Tajik National University

Ibodullozoda Ahliddin Ibodullo

Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of the SEI TSPU named after S. Aini

Latifzoda Dilovarsho

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Deputy Rector of the SEI NCT named after T. Sattorova

Sufizoda Shodimuhammad

Doctor of Philological Sciences, Professor, Director of the CSL named after I. Gandi of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan

Muhiddinov Saydali Rajabovich

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of General History and National History SEI RTSU

Shosaidzoda Safar

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Director's Advisor of the State Institution "National Library" of the Executive Office of the President of the Republic of Tajikistan

The journal was founded in 2021.

Address: 734024, Republic of Tajikistan, Tehran Street 5. Tel: (+992 37) 221-04-83; E-mail: payom@kmt.tj
BNL website: payom.kmt.tj

The authors are responsible for the degree of scientific content, reliability of figures, facts and references. Reprinting of materials is carried out only with the permission of the administration of the publishing house and links to the journal.

The full text of the printed materials is available on the BNL website. The full text of printed materials is available on the NL website.

МУНДАРИЧА

**КИТОБХОНАШИНОСӢ, БИБЛИОГРАФИЯШИНОСӢ,
КИТОБШИНОСӢ**

Саидзода З. С. Нақши порталҳои иттилооти ҳуқуқӣ дар ташаккули маърифати ҳуқуқии шаҳрвандони Тоҷикистон (дар мисоли портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ) 11

Муҳиддинов С. Р. Таҷрибаи таълими "Библиография" дар макотиби олии ғайрикитобдорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар мисоли Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон).....18

**ТАЪРИХНИГОРӢ, МАЪХАЗШИНОСӢ, МЕТОДҲОИ
ТАҲҚИҚОТИ ТАЪРИХӢ**

Фарангизи Изатулло. Таҳлили илмии таърихнигорӣи таърихи ноҳияи Шамсиддин Шохин.....27

Раҳимӣ Ф. Қ., Низомӣ М. М. Инъикоси ҳаёту фаъолияти Муҳаммад Закариёи Розӣ дар пажӯҳишоти Абдулҳай Комилӣ.....34

Азизов С. С. Ташаккул ва таҳаввули низоми идорӣи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон (1924-1929) 41

Шарифзода Ф. Омӯзиши ҷанбаҳои таърихӣ, назарӣ ва амалии фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва инъикоси он дар силсиламаҷмуаи “Таҳқиқи фарҳанги миллӣ дар даврони истиқлол” 48

Каримзода М. Б. Таърихи амалӣ гаштани хусусиятҳои хоси таълими салоҳиятнок дар замони истиқлол.....59

Иброҳимзода З. С. Истиқлолияти давлатӣ ва аввалин намоиши МД “Осорхонаи миллӣ” дар Аврупо.....69

Шарифзода А., Нурматзода Ҳ. Нақши экскурсияи (сайри) осорхонавӣ дар муаррифии таъриху фарҳанги миллӣ.....79

Маҳмадзода У. Д. Оғози азхудкунии захираҳои табиӣи Тоҷикистон ва бунёди пойгоҳи соҳаи энергетика.....89

РӢЗНОМАНИГОРӢ

Сафарзода М. А. Кушишҳои сулҳофарӣи Эмомалӣ Раҳмон ва инъикоси он дар телевизиони “Тоҷикистон” 97

ПЕДАГОГИКАИ УМУМӢ, ТАЪРИХИ ПЕДАГОГИКА ВА ТАҲСИЛОТ

Юнусова Н. М., Бобоёров Х. Х. Таҳлили гендерии таъсири хосиятҳои типологии мизоч ба раванди азхудкунии дониш.....	105
Муҳаммадӣ Г. И. Тавсифи баъзе ҷанбаҳои корҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ оиди ташаккули мавқеи ахлоқӣ-ҳуқуқии мактаббачагон.....	115
Қарабоева Л. Ҷ. Татбиқи таълими ҳамгирои забони хориҷӣ дар синфҳои ибтидоӣ.....	122
Шарипова М. А. Имкониятҳои педагогии ташаккули шавқи маърифатии донишҷӯёни ихтисосҳои ғайрифилологӣ ба забонҳои хориҷӣ.....	130
Дадобойзода Ҳ.П. Масъалаҳои назариявии идоракунии педагогии раванди ташаккули уҳдадорӣ ҳарбӣ-шаҳрвандии мактаббачагон.....	138
Қобилова М. А. Роҷеъ ба баъзе меъёрҳои ташаккули муносибатҳои арзишӣ-фарҳангии хонандагон нисбати табиати кишвар.....	146
Азимова, М. Ҳ. Ташаккули салоҳиятҳои фарҳангӣ-ахлоқӣ ва баландбардоштани таҳаммулпазирии ҷавонон дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ.....	153
Мақсудов Х. З. Оид ба тарҳрезии ташаккули фарҳанги сиёсии мутахассиси оянда дар фаъолияти таълимии макотиби олий.....	160
Саидов Ғ. А. Омилҳои муҳими ташаккули салоҳияти касбӣ-методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ.....	167

СОДЕРЖАНИЕ

**БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ, БИБЛИОГРАФОВЕДЕНИЕ,
КНИГОВЕДАНИЕ**

Саидзода З.С. Роль правовых информационных порталов в организации правового образования граждан Таджикистана (на примере Портала правовой информации Национальной библиотеки).....11

Мухиддинов С.Р. Опыт преподавания «библиографии» в небиблиотечных вузах Республики Таджикистан (на примере Российско-Таджикского (Славянского) университета).....18

**ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ, МЕТОДЫ
ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ**

Фарангиси Изатулло. Научный анализ историографии района Шамсиддин Шохин.....27

Рахими Ф.К., Низоми М.М. Отражение жизни и деятельности Мухаммада Закарийа ар-Рази в исследованиях Абдулхая Комили.....34

Азизов С.С. Развитие и формирование административного управления Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики (1924-1929).....41

Шарифзода Ф. Изучение исторических, теоретических и практических аспектов деятельности социально-культурных учреждений и их отражение в серии «Исследование национальной культуры в период независимости».....48

Каримзода М.Б. История внедрения особенностей компетентного образования в период независимости.....59

Ибрагимзода З.С. Государственная независимость и первая выставка ГУ «Национального музея» в Европе.....69

Шарифзода А., Нурматзода Х. Роль музейных экскурсий в популяризации национальной истории и культуры.....79

Махмадзода У. Д. Начало освоения природных ресурсов Таджикистана и заложение базы энергетической отрасли 89

ЖУРНАЛИСТИКА

Сафарзода М.А. Мирные усилия Эмомали Рахмона и его отражение на телевидении «Таджикистан».....97

ОБЩАЯ ПЕДАГОГИКА, ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

- Юнусова Н.М., Бобоёров Х.** Гендерный анализ влияния типологических особенностей темперамента на процесс усвоения знаний.....105
- Мухаммади Г.И.** Характеристика некоторых аспектов опытно-экспериментальной работы по формировании нравственно-правовой позиции школьников.....115
- Карабоева Л.Дж.** Внедрение интегративного обучения иностранному языку в начальных классах.....122
- Шарипова М.А.** Педагогические возможности формирования познавательного интереса студентов нефилологических специальностей к иностранным языкам.....130
- Дадобойзода Х.П.** Теоретические вопросы педагогического управления процессом формирования военно-гражданского долга у школьников.....138
- Кобилова М.А.** О некоторых критериях формирования ценностно-культурного отношения учащихся к природе страны.....146
- Азимова М.Х.** Формирование культурно-нравственных компетенций и повышение толерантности молодёжи в учреждениях высшего профессионального образования.....153
- Максудов Х.З.** О проектировании формирования политической культуры будущего специалиста в образовательной деятельности вуза.....160
- Саидов Г.А.** Важные факторы формирования профессионально-методической компетентности студентов в процессе изучения геометрических понятий.....167

CONTENT

LIBRARY SCIENCE, BIBLIOGRAPHICAL SCIENCE,
BIBLIOLOGY

- Saidzoda Z.S.** The role of legal information portals in the formation of legal education of citizens of Tajikistan (in the example of the Legal Information Portal of the National Library).....11
- Mukhidinov S.R.** Experience of teaching “Bibliography” in non-library universities of the Republic of Tajikistan (on the example of the Russian-Tajik (Slavonic) University).....18

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY, METHODS OF
HISTORICAL RESEARCH

- Farangisi Izatullo.** Scientific analyses of historiography analyses of history of Shamsiddin Shohin district.....27
- Rahimi F.Q., Nizomi M.M.** Reflection of the life and activities of Muhammad Zakariyoi Razi in the research of Abdulhai Komili.....34
- Azizov S.S.** Development and formation of administrative management of the Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic (1924-1929).....41
- Sharifzoda F.** Study of historical, theoretical and practical aspects of the activity of socio-cultural institutions and its reflection in the series of the complex "Research of national culture in the period of independence".....48
- Karimzoda M.B.** History of implementation of specific features of competent education during independence period.....59
- Ibrohimzoda Z.S.** State independence and the first exhibition of the government institution “National museum” in Europe.....69
- Sharifzoda A., Nurmatzoda H.** The role of museum excursions in introducing national history and culture.....79
- Makhmadzoda U.D.** Beginning of development of Tajikistan’s natural resources and the creation of an energy sector.....89

JOURNALISM

- Safarzoda M.A.** Peaceful efforts of Emomali Rahmon and its reflection on “Tajikistan” television.....97

GENERAL PEDAGOGY, HISTORY OF PEDAGOGY AND EDUCATION

Yunusova N.M., Boboyorov K. Gender analysis of the influence of typological features of temperament on the process of learning knowledge.....	105
Muhammad G.I. Description of some aspects of experimental work on the formation of the moral-legal position of schoolchildren.....	115
Karaboeva L.J. Implementation of integrative foreign language teaching in primary classes.....	122
Sharipova M.A. Pedagogical opportunities for forming the cognitive interest of students of non-philology specialties in foreign languages.....	130
Dadoboyzoda K.P. Theoretical issues of pedagogical management of the process of formation of military-civil duty among schoolchildren.....	138
Kobilova M.A. On some criteria for the formation of pupils' value-cultural attitude towards the nature of the country.....	146
Azimova M.K. Formation of cultural and moral competencies and improvement of youth tolerance in institutions of higher professional education.....	153
Maksudov K.Z. On the design of the formation of political culture of the future specialist in educational activities.....	160
Saidov G.A. Important factors in the formation of professional and methodological competence of students in the process of studying geometric concepts.....	167

КИТОБХОНАШИНОСӢ, БИБЛИОГРАФИЯШИНОСӢ, КИТОБШИНОСӢ
БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ, БИБЛИОГРАФОВЕДЕНИЕ, КНИГОВЕДАНИЕ
LIBRARY SCIENCE, BIBLIOGRAPHICAL SCIENCE, BIBLIOLOGY

ТДУ 340+347:025.54+07 (575.3)

НАҚШИ ПОРТАЛҲОИ ИТТИЛООТИ ҲУҚУҚӢ ДАР ТАШАККУЛИ МАЪРИФАТИ ҲУҚУҚИИ ШАҲРВАНДОНИ ТОҶИКИСТОН (дар мисоли Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ)

Саидзода Зафар Саидхошим

Муовини директори Муассисаи давлатии “Китобхонаи миллӣ”-и
Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Инсоният бо маҳзи шиноختи ҳастии худ ниёзмандии ҳешро барои донишмандии тартибот ва маҷмуи низому тартиб дар ҷаҳони ҳастӣ нишон додааст. Ба ибораи дигар донишмандии ҳуқуқу манфиатҳои худ ва омӯзиши талабу тақозои ҷомеа аз масоили авлавиятдори зиндагии бонизомии одамай мебошад.

Ин масъала бо дарназардошти ташаккули инкишофи бонизомии давлатдорихо ва гуногунии тамаддуну фарҳанго дар ҷаҳони муосир беш аз пеш муҳимият пайдо намуда, масъалаи донишмандии ҳуқуқу уҳдадорихоро барои ҳар як шаҳрванд новобаста аз миллату наҷод, дину мазҳаб, урфу одат ва мамлақату минтақа дар ҷойи аввал мегузорад.

Донишмандону мутафаккирон дар дарозии таърих ҳамеша мардумро ба донишмандии ҳуқуқу уҳдадорихо худ ва эҳтироми ҳаққу эътибори дигарон раҳнамуд намудаанд. Сукроти бузург мегӯяд: “Ҳеч кас ҳақ надорад розӣ шавад, ки дар гумроҳӣ ва нодонӣ бимонад ва низ касе набояд ҳақиқатро пинҳон кунад” [5]. Дар воқеъ инсон дар зиндагӣ барои бисёре аз ҳолату мавқеиятҳо ва шайу имконот ҳаққи интиҳоб ва ихтиёр дорад, зеро ҳуқуқу озодҳои фитрии инсон дахлнопазиранд.

Масъалаи донишмандии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар дунё вобаста ба низомии идории мамлақатҳо, расму оин ва фарҳанги халқҳо гуногун буда, дар асоси манфиатҳои миллӣ ва дахлнопазирии озодиҳои одамон тарҳрезӣ мегардад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ ва эҳтирому эътибор ба арзишҳои волеи инсонӣ низомии идории худро дар доираи манфиатҳои миллӣ дар модаи 1-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин муайян намудааст: “Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад. Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, барои ҳар як инсон шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам меорад” [2, с. 4]. Талаботи банди мазкури Конститутсия шакли идоракунӣ ва мавқеи давлатро дар қиболи шаҳрвандон муайян намуда, инчунин барои ҳар як сокини Тоҷикистон шароити арзандаи қору зиндагиро фароҳам овардааст.

Дар замони бархурди тамаддунҳо ва манфиатҷӯии гурӯҳу қудратҳои алоҳида, инчунин гаравидани ҷавонон ба гурӯҳҳои ифротиву надонишмандии ҳуқуқу уҳдадорихо инсон-шаҳрванд, моро водор менамояд, ки ба масъалаи омӯзиши қонуну қарорҳои бонизомдорандаи зиндагӣ ва муайянкунандаи қорҷубаи рафтору гуфтор ва кирдори нек таваҷҷуҳи махсус зоҳир намоем. Зеро надонишмандии қонун шарҳвандро аз ҷавобгарӣ озод накарда, дар сурати риоя накардани талаботи қонунҳо ба табоҳии зиндагӣ оварда мерасонад. Маҳз бо дарки амиқи ин масъала ва талаботи ҳуқуқии ҷаҳони муосир Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2023 соли 2024-ро “Соли маърифати ҳуқуқӣ” эълон намуданд [3, с.59]. Ин

икдоми Сарвари давлат ҳар як сокини Тоҷикистонро водор менамояд, ки ба масъалаи омӯзиши ҳуқуқу уҳдадорихо ва такмили маърифати ҳуқуқии ҳеш тавачҷуҳи аввалиндараҷа зохир намуда, уҳдадорихои давлат дар қиболи шаҳрванд ва шаҳрванд дар баробари давлатро ба хубӣ аз худ намояд.

Дар робита ба масъалаи баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон яке аз масъалаҳои муҳим ин дастрасии сарчашмаҳои иттилооти ҳуқуқӣ ба сокинон мебошад, ки вобаста ба шароити иқтисодӣ-иҷтимоӣ ба сокинони манотиқи гуногуни кишвар мутафовит мебошад. Бинобар ин яке аз роҳҳои дастрасии саръ ва беамониати шаҳрвандон ба қонуну қарорҳо ва маҷмуи ҳуҷҷатҳои иттилооти ҳуқуқӣ ин ташкил ва роҳандозии порталҳои электронии иттилооти ҳуқуқӣ мебошад. Дар ҷомеаи муосири иттилоотӣ интернет ба як ҷузъи ҷудонашавандаи ҳаёти инсоният табдил ёфтааст, ки он барои табодули иттилоот, дарёфти маводи лозима барои истифодабарандагон имкониятҳои зиёд фароҳам меорад. Яке аз воситаҳои маъмули дастрасӣ ба иттилоот дар интернет ин пойгоҳҳои электронии интернетӣ ба ҳисоб мераванд. Албатта, имрӯзҳо дарсади қобили тавачҷуҳи аҳолии мамлакат ба алоқаи мобилӣ ва интернет дастрасӣ доранд, ки ташкили пойгоҳҳои иттилоотии электронӣ ба манфиати қор хоҳад буд. Тибқи омили Хадамоти алоқаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи истифодабарандагони интернет ба ҳолати 31.01.2024 ба **4,1** миллион нафар расидааст, ки ин 42% аҳолии Тоҷикистонро ташкил медиҳад [1].

Дар ин замина дар фазои иттилоотии маҷозии Тоҷикистон портали иттилооти ҳуқуқии “www.adlia.tj” ва сомонаи “www.mmk.tj” фаъолият доранд, ки дар ташаккули маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон саҳми назаррас доранд. Дар ин баробар бо мақсади татбиқи ҳадафҳои олии давлату ҳукумат, ҳамқадамӣ бо замони муосири электронӣ ва дар хошияи эълон гардидани “Соли маърифати ҳуқуқӣ” соли 2024, дар Муассисаи давлатии “Китобхонаи миллӣ”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин як портал бо номи “Портал иттилооти ҳуқуқӣ” ташкил ва роҳандозӣ гардидааст.

Ҳадаф ва вазифаҳои портал

Портал иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ дар қатори дигар барномаҳои амалкунанда ва сомонаҳои ҳуқуқии қорбурдшавандае, ки дар ҷумҳурӣ амал мекунанд, яке аз воситаҳои асосии баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии сокинони кишвар мебошад. Истифодаи дуруст ва ҳадафмандонаи Портал иттилооти ҳуқуқӣ барои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии ҷомеаи шаҳрвандӣ хеле нақши бориз дорад. Он ба шаҳрвандон имконият фароҳам меорад, то бо мафҳумҳои мушаххас ва таҷрибии матни қонунҳо, қарору стратегияҳо ва дигар асноди қонунгузорӣ мустақилона шинос шуда, ҳуқуқу вазифаҳои худро дарк ва дар заминаи он зиндагии ошоштаи худро таъмин намоянд.

Портал иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ ба воситаи шабакаи интернетӣ барои тамоми хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, донишҷӯён ва доираи васеи истифодабарандагон дастрас буда, ҳадафи асосӣ дастрасии озодона ва беамониати маҷмуи ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ ба оммаи васеи хонандагон мебошад. Хошишмандон метавонанд тавассути ин портал ба санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, қарорҳои судӣ, қонунҳо, қарорҳо, барномаҳои давлатӣ, амру фармонҳои президенти кишвар, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, китобҳои электронии ҳуқуқӣ ва дигар маводи марбут ба қонунгузори кишвар дастрасӣ пайдо намоянд.

Яке аз вазифаҳои муҳим ва манфиатовари Портал иттилооти ҳуқуқӣ ин мусоидат ба химояи ҳуқуқи шаҳрвандон аст. Ба воситаи ин портал дастрасии шаҳрвандон ба ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ, қарорҳои судӣ ва дигар маводи муҳимме, ки барои дуруст фаҳмидан ва татбиқи қонунҳо заруранд, фароҳам оварда шудааст.

Саводи ҳуқуқии шаҳрвандон принсипи бунёдии чомеаи демократӣ буда, дар ин раванд, портали иттилооти ҳуқуқӣ вазифаи муҳим ва ҳалқунандаро иҷро мекунад. Ҳамон гунае, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25-уми апрели соли 2008 қайд намуда буданд: “Рушди давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ ба сатҳи дониш ва маърифати ҳуқуқии аҳоли вобастагии зиёд дорад” [4]. Аз ин рӯ, порталҳои иттилоотии ҳуқуқӣ дар баланд бардоштани сатҳи маънавияти ҳуқуқии шаҳрвандон нақши созгорро мебозанд.

Сохтори портал

Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллий дар асоси технологияҳои муосири замонавӣ ва системаи барномавии “WEB” сохта шуда, дар асоси ҷаҳонбинии муштарӣ-сервер таъсис ёфтааст. Муштарӣ дар “WEB”-браузер истифодабаранда ба ҳисоб рафта, сервер бошад серверҳои физикӣ ва виртуалӣ мебошанд, ки дархостҳои истифодабарандагонро коркард намуда, дастрасиро ба ҳуҷҷатҳои ҳуқуқии дар портал мавҷудбуда таъмин менамоянд.

Барои инъикоси дурусти саҳифаҳои портал технологияҳои забони барномасозии “HTML” ва “CSS” истифода шудааст. “HTML” барои муайянии сохтори саҳифа ва “CSS” бошад, барои намуди зоҳирӣ ва ороиши портал истифода гардидааст.

Барои ташкили унсурҳои интерактивӣ (мутақобила)-и саҳифаҳои портал ва коркарди амалҳои истифодабарандагон забони барномасозии “JavaScript” ва “PHP MyAdmin” дар раванди корҳои барномасозии портал истифода шудааст. Ин навъи кор имконият медиҳад, ки ба осонӣ функсияҳои ҷустуҷӯ ва натиҷа баровардани ҳуҷҷатҳо амалӣ гардонда шаванд.

Қисми серверии портал дар асоси забони барномавии “Java” сохта шудааст. Ин қисмат дархостҳои истифодабарандагонро коркард намуда, онро ба пойгоҳи маълумоти портал равона менамояд ва ҳамзамон, ҷавоби дархости истифодабарандаро бар мегардонад.

Пойгоҳи маълумотӣ (маълумотдихӣ ё маълумотгирӣ)-и портал танҳо дар асоси системаи низоми “MySQL” сохта шудааст. Ин система амнияти пойгоҳи маълумотиро бо истифода аз механизмҳои рамзгузори маълумот тавассути SSL/TLS таъмин менамояд. Ин пойгоҳ маҳз барои ташкил, таҳлил, тарҳрезӣ, азнавсозӣ ва идоранамоии пойгоҳҳои маълумотдихӣ пешбинӣ шудааст. Барои миқдори зиёди иттилоотро нигоҳ доштан дар Портали иттилооти ҳуқуқӣ пойгоҳи маълумоти он бояд миқёспазир (масштабим) ва самаранок (эффактивним) бошад, ки Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллий аз ин имконият бархурдор аст.

Яке аз ҷанбаҳои муҳимми фаъолияти Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллий ин ба таври ҳамешагӣ ва саривақтӣ дастраси шаҳрвандон будани он аст. Портал ба шаҳрвандон ва корбарони сабтиномшуда (ё сабтшаванда) ба таври густурда маълумот пешниҳод мекунад. Навоварӣ ва тарҳи портали дарстрасу муфид ба истифодабарандагон дар баробари гирифтани маълумоти ҳуқуқӣ, имконият медиҳад, ки маълумоти зарурии гирифташударо ба категорияҳо таснифу тақсим карда, бо шарҳи муфассал аз бар намоянд.

Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллий дорои интерфeyси сода буда, тарзи истифодаи созгор ва осони он барои истифодабарандагон имкон медиҳад, ки маълумоти заруриро ба осонӣ пайдо ва истифода намоянд. Бо истифода аз технологияҳои муосир функсияҳои васеъ ва содаи истифодаро таъмин менамояд ва маълумоти гуногунро дар бораи ҳуҷҷат, аз ҷумла манбаи он, санаи қабул, мақом ва дигар маълумоти ба он ҳуҷҷат вобастаро пешниҳод менамояд.

Яке аз вежагиҳои муҳим ва фарқкунандаи Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллий дар баробари пойгоҳи иттилооти ҳама асноди ҳуқуқӣ будан инчунин, захираи

бузург ва доимкоркардшавандаи фонди китобҳои электрони соҳаи ҳуқуқ мебошад. Яъне Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ дар фазои иттилоотии маҷозии Тоҷикистон ягона пойгоҳи электрони соҳаи ҳуқуқ аст, ки дар баробари ҳама намуди ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ захираи бузурги китобҳои электрони соҳавиро дорад, ки истифодабаранда ба таври озод ва аз дилхоҳ макону замон метавонад адабиёти мавриди ниёзи худро пайдо ва боргирӣ намояд.

Истифодабарандагон метавонанд дар ҷойҳои кори махсуси автоматикунонишудаи толорҳои хониши Китобхонаи миллӣ аз Портали иттилооти ҳуқуқӣ ба таври локалӣ истифода намоянд ва тавассути шабакаи интернет низ дастрасӣ ба ин портал ба таври озод таъмин гардидааст.

Истифодабарандагон барои дастрас намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дигар маводи марбут ба қонунгузори кишвар параметрҳои гуногуни ҷустуҷӯро аз қабилҳои унвон, рақам, санаи қабул ва ғайра дар Портали иттилооти ҳуқуқӣ истифода намуда, натиҷаҳои ҷустуҷӯро барои истифодаи минбаъда захира намояд ё метавонад матни пурраи ҳуҷҷатҳои ёфташударо дар шакли мувофиқ мутолиа ё боргирӣ намояд.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар фаъолияти минбаъда ва ояндадори портал ин барӯзрасонӣ ё такмили ҳамешагиву саривақтии портал бо ҳуҷҷатҳо ва маълумоти нави ҳуқуқӣ мебошад. Барои ин маъмури портал ё шахсе, ки онро иваз мекунад ва вазифаи такмили онро ба уҳда дорад бояд дониши васеи ҳуқуқӣ дошта бошад ва аз навгониву таҳаввулотии иттилоотии соҳа боҳабар бошад. Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ дар тавозуни бахши иттилооти ҳуқуқии муассиса қарор дода шудааст, ки мутахассисони соҳа, яъне ҳуқуқшиносон пайваста дар такмили маълумотии он фаъолияти босамар доранд.

Самти дигари афзалиятноки Портал ба категорияҳои гуногун аз ҷумла, мавзӯҳои қонуни шаҳрвандӣ, қонуни ҷиноятӣ, ҳуқуқи маъмурӣ ва ғайра тақсим шудани он мебошад. Ин низомии фаъолият паймоишро осонтар мегардонад ва ба пажӯҳанда имкон фароҳам меорад, ки маълумоти зарурии дархостшавандаро зудтар пайдо намояд.

Тарҳу дизайни Портал ниҳоят мукамал ва мурағаб буда, аз бахшҳои “Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Феҳристи санадҳои ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Концепсияҳо ва барномаҳои давлатӣ” ва “Қонунҳо дар бораи китобдорӣ” иборат мебошад. Бахши “Феҳристи санадҳои ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз қисмҳои “Конститутсия”, “Қонунҳои конституционӣ”, “Кодексҳо”, “Қонунҳо”, “Қарорҳо”, “Амрҳо”, “Фармонҳо”, “Дастурамалҳо”, “Оинномаҳо”, “Низомномаҳо”, “Фармоишҳо”, “Тартибот”, “Қоидаҳо”, “Қарорҳои Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон” таркиб ёфта, бахши “Концепсияҳо ва барномаҳои давлатӣ” фарогири “Концепсияҳо”, “Барномаҳо” ва “Стратегияҳо” мебошад.

Инчунин, Портал равшанаҳои “Қонунгузори давлатҳои хориҷӣ”, “Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ”, “Ахбори Маҷлиси Олӣ” ва “Китобҳо”-ро фаро гирифтааст, ки ҳар як равшана дар навбати худ ба зерравзанаҳо ҷудо шудаанд. Аз ҷумла, зерравзанаи “Қонунгузори давлатҳои хориҷӣ” аз бандҳои “Амрико”, “Аврупо”, “Осиё”, “Африқо”, “Амрикоӣ Ҷанубӣ”, “Австралия”, “ИДМ”, “Кодекс” ва “Қонунҳои асосӣ” иборат аст, ки фарогири конституцияҳои кишварҳои хориҷӣ ва қонунҳои асосии онҳо мебошад. Зерравзанаи “Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ” аз бандҳои “Бисёрҷониба”, “Дучониба” ва “Минтақавӣ” иборат аст, ки дар онҳо санадҳои ҳуқуқии бисёрҷониба, ёддоштҳои ҳамкорӣ, конвенсия, протокол, паймон, эълония, меморандум, созишнома ва тавофуқномаҳои дучонибаву минтақавӣ ҷойгир карда шудаанд. “Ахбори Маҷлиси Олӣ” ба таври маълум сол ба сол ҷойгир карда шудаанд ва банди “Китобҳо” бошад, ҳазинаи бузурги китобҳои электрони ҳуқуқиро ташкил додааст, ки вежагии муҳимми Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ маҳз ҳамин бахш аст.

Дар умум, маълумот, ҳуҷҷатҳо ва санадҳои ҳуқуқие, ки дар Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ фароҳам оварда шудаанд, дар шакл ва тартибу низоми зерин ҷобачо ва гурӯҳбандӣ шудаанд:

- Тартиби алифбой (А, Б, В, Г, Д, Е.....);

- Тартиби мураттабӣ (андоз, авф, адвокатура, адлия, прокуратура, алоқа, асосҳои сохтори конститутсионӣ, бехатарӣ, бучет, иқтисодиёт, китобхона, маориф ва илм, Маҷлиси Олӣ, муҳофизати саломатӣ, нафақа, нақлиёт, омор, президент, сохтмон, суғурта ва ғайра);

- Тартиби солшуморӣ (аз соли 1990, 1991, 1992, 1993, 1994...2023);

- Тартиби солшумории қарорҳо (аз соли 1990, 1991, 1992, 1993...2023).

Дар умум, Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ бо тақозои замон дар партави сиёсати маорифпарваронаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар самти таъмини сокинон бо сарчашмаҳои иттилоотӣ ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон таҳия ва роҳандозӣ шудааст. Зеро баланд бардоштани сатҳи донишҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии шаҳрвандон омили асосии таъмини волоиятти қонун ва тартибу низом дар ҷомеа бошад. Чӣ тавре, ки Сарвари давлат 31-уми майи соли 2002 зимни суханронӣ дар машварати кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва сохторҳои низомӣ баён дошта буданд: “Эҳтироми қонун ва риояи ҳатмии он ҳамчун тафаккури оштинопазир бо қонуншиканӣ бояд ба талаботи рӯзмарраи ҳар як узви ҷомеа мубаддал шавад ва дар дилу шуури ҳар як шаҳрванд ҷой гирад. Барои ин бояд сатҳи маърифати ҳуқуқии ҷомеа баланд бардошта шуда, эҳтиром ба қонун дар ҳар як оила аз кӯдакӣ тарбия карда шавад” [6].

Баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон дар шароити кунунӣ масъалаи умумимиллӣ гардида истодааст, зеро маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон бевосита дар ташаккул ва рушди инкишофи бахшҳои гуногуни ҷамъияти кишвар инъикос меёбанд, аз ҷумла, дар раванди тақмили волоияти қонун, ки дар конститусия муайян гардидааст.

Дар шароити инкишофи давлати ҳуқуқбунёд зарурати омӯختани донишҳои ҳуқуқӣ ба миён омадааст, зеро тарбияи ҳуқуқӣ ҷамъияти мақсадноки давлат, ҷомеа, воситаҳои ахбори омма ва коллективи меҳнатӣ бо мақсади ташаккули донишҳои устувори ҳуқуқӣ, эътиқод, арзишҳо, эҳтиётот ва одатҳои рафтори ҳуқуқӣ дар ҷомеа мебошад.

Мақсади асосии баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон ин дар шуури онҳо ташаккул додани чунин хосиятҳо ба монанди донишдори низоми қоидаҳои асосии ҳуқуқӣ, дарки дурусти моҳият ва маънои онҳо, эҳтироми амиқи ботинӣ ба ҳуқуқҳо, қонунҳо ва қонуният инчунин, қобилияти мустақилона татбиқ кардани донишҳои ҳуқуқӣ дар амал мебошад.

Бинобар ин бо боварии комил метавон гуфт, ки Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ дар баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон ва таҳкими пояҳои ҳуқуқии ҳокимият дар кишвар заминаи мусоидро фароҳам меоварад.

Адабиёт

1. Дар Тоҷикистон шумораи истифодабарандагони интернет маълум шуд [Матн] [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://www.javonon.tj/>
2. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе: Нашриёти Ганҷ, 2016. – 135 с.
3. Раҳмон, Э. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурӣ”, 28 декабри соли 2023 [Матн]. – Душанбе: Шарқи озод, 2023. – 64 с.

4. Раҳмон, Э. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурӣ”, 25 апрели соли 2008 [Матн] [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://mmih.adlia.tj/32762>.

5. Суханони арзишманди Сукрот [Матн] [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://taaghche.com/>

6. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар машварати кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва сохторҳои низомӣ, аз 31-уми майи соли 2002 [Матн] // Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат: Иборат аз 11 ҷилд / мураттиб С.Фаттоев. – Душанбе: Ирфон, 2002. – Ҷилди 4. (2001, март – 2002, сентябр). – С. 378-404.

НАҚШИ ПОРТАЛҲОИ ИТТИЛООТИ ҲУҚУҚӢ ДАР ТАШАККУЛИ МАЪРИФАТИ ҲУҚУҚӢИ ШАҲРВАНДОНИ ТОҶИКИСТОН (дар мисоли Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ)

Дар мақола масъалаи баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон дар асоси фаъолияти порталҳои иттилооти ҳуқуқӣ дар мисоли баррасии Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ сурат гирифтааст.

Муаллиф тарҳрезӣ ва ба истифода додани Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ дар заминаи эълон гардидани соли 2024 ҳамчун “Соли маърифати ҳуқуқӣ” барои иртиқои донишҳои сиёсӣ ва маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон иқдоми муҳим ва судовар ҳисобида, махсусиятҳо ва вежагиву имкониятҳои қулайи истифодабарии Порталро мавриди таҳлил ва тавсиф қарор додааст.

Дар мақола гуфта мешавад, ки Портали иттилооти ҳуқуқии Китобхонаи миллӣ дар самти гирдоварӣ, рақамгардонӣ ва истифодаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, қарору қонунҳо, стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ ва махсусан китобҳои электронии соҳавӣ дар ҷумҳурӣ порталҳои ҷомеа ва ягона ба ҳисоб рафта, дар он на танҳо санадҳои меъёрии дохилӣ, балки қонунҳои асосии кишварҳои хориҷӣ ва муҳимтар аз ҳама шакли электронии китобҳои ҳуқуқӣ фароҳам оварда шудааст, ки барои истифодаи хонандагон аз дилхоҳ макону замон ва боргирии маводи мавриди ниёз имконияти мусоид фароҳам оварда шудааст.

Калидвожа: Китобхонаи миллӣ, портал, иттилоот, ҳуқуқ, китоби электронӣ, маърифати ҳуқуқӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, қонун.

РОЛЬ ПРАВОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПОРТАЛОВ В ОРГАНИЗАЦИИ ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ ГРАЖДАН ТАДЖИКИСТАНА (на примере Портала правовой информации Национальной библиотеки)

В статье рассмотрен вопрос повышения правовых знаний граждан на основе деятельности порталов правовой информации на примере Портала правовой информации Национальной библиотеки.

Автор считает разработку и реализацию Портала правовой информации Национальной библиотеки в условиях объявления 2024 года «Годом юридического образования» важным и успешным шагом для развития политических знаний и правового воспитания граждан, а также анализирует и описывает особенности и особенности и удобные возможности использования Портала.

В статье указано, что Портал правовой информации Национальной библиотеки по направлению сбора, оцифровки и использования нормативных правовых актов, постановлений и законов, государственных стратегий и программ, и особенно электронных книг в данной сфере считается коллективным и уникальным порталом. в

республике, и он содержит не только нормативные акты внутреннего, но и основные законы зарубежных стран и, самое главное, электронную форму юридических книг, что предоставляет студентам благоприятную возможность пользоваться ими в любом месте и любое время и скачивать необходимые материалы.

Ключевые слова: Национальная библиотека, портал, информация, право, электронная книга, правовые знания, нормативные правовые акты, закон.

THE ROLE OF LEGAL INFORMATION PORTALS IN THE FORMATION OF LEGAL EDUCATION OF CITIZENS OF TAJIKISTAN

(in the example of the Legal Information Portal of the National Library)

In the article, the issue of raising the legal knowledge of citizens based on the activity of legal information portals is discussed in the example of the review of the Legal Information Portal of the National Library.

The author considers the design and implementation of the Legal Information Portal of the National Library in the context of the declaration of 2024 as the "Year of Legal Education" to be an important and successful step for the development of political knowledge and legal education of citizens, and analyzes and describes the peculiarities and features and convenient possibilities of using the Portal.

The article states that the Legal Information Portal of the National Library in the direction of collection, digitization and use of normative legal acts, decisions and laws, state strategies and programs, and especially e-books in the field is considered a collective and unique portal in the republic, and it contains not only internal normative acts, but the main laws of foreign countries and, most importantly, the electronic form of legal books has been created, which provides a favorable opportunity for students to use from any place and time and to download the necessary materials.

Keywords: National Library, portal, information, law, e-book, legal education, normative legal documents, law.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Зафар Саидхошим – муовини директори Муассисаи давлатии “Китобхонаи миллӣ”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ. Нишонӣ: 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Техрон 5. Тел.: (+992) 985-28-06-06. E-mail: saidov_2024@inbox.ru

Сведения об авторе: Саидзода Зафар Саидхошим – заместитель директора Государственного учреждения «Национальная библиотека» Исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан по информационно-коммуникационным технологиям. Адрес: 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Тегеран 5. Тел.: (+992) 985-28-06-06. Электронная почта: saidov_2024@inbox.ru

Information about the author: Saidzoda Zafar Saidhoshim - deputy director of the State Institution "National Library" of the Executive Office of the President of the Republic of Tajikistan on information and communication technologies. Address: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Tehran Street 5. Tel.: (+992) 985-28-06-06. E-mail: saidov_2024@inbox.ru

УДК 01+001.9:378 (470+575.3)

ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ «БИБЛИОГРАФИИ» В НЕБИБЛИОТЕЧНЫХ ВУЗАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН (НА ПРИМЕРЕ РОССИЙСКО-ТАДЖИКСКОГО (СЛАВЯНСКОГО) УНИВЕРСИТЕТА)

Мухидинов Сайдали Раджабович

Российско - Таджикский (Славянский) университет

Одним из направлений повышения эффективности и качества общенаучной и профессиональной подготовки студентов – историков, является их библиографическое обучение. Это проблема существует ещё с Советской эпохи.

Данные ряда исследований, проведённых в 80-х гг. XX века, свидетельствуют о недостаточно ещё высоком уровне библиографической культуры читателей. Было выявлено, что только 3,8% учащихся 9-10 классов выбирают книги с помощью каталогов, картотек, библиографических указателей, лишь 23% понимают разницу между систематическим и алфавитным каталогами. Немногим более 30% студентов хорошо ориентируются в библиографической информации по своей специальности. Значительную часть специалистов, даже в учреждениях с развитыми информационными службами, характеризует низкая информационно-библиографическая культура. Тем не менее, исследования показали, что не только учёные, но и все читатели – специалисты, получившие библиографическую подготовку, четче формулируют свои информационные запросы, используют более широкий круг справочных и библиографических пособий, легче устанавливают контакт с библиотекарями [2, с.109]

Эти проблемы существовали и в союзных республиках. Особую актуальность приобрело библиографическое обучение студентов в небиблиотечных вузах.

Надо отметить, что 80-х гг. XX в. в помощь специалистам различных областей, особенно небиблиотечных профессий, были составлены учебно - методические материалы для освоения библиографических знаний.

К примеру, учебное пособие «Основы библиографии» [8] М.С.Манежевой, которое была подготовлено во МГИК-е и рекомендовано студентам культурно-просветительного факультета институтов культуры. Ими пользовались научные сотрудники системы Академии наук, издательств, журналистский корпус, Общество «Знание» и других учреждений и организаций, имеющие отношения с библиографической информацией. В основном, это были простые правила составления библиографических описаний литературы, способы пользования библиотечных каталогов и картотек.

Также в 1990 году вышла учебник для студентов библиотечных факультетов институтов культуры и педагогических вузов под названием «Библиографическая работа в библиотеке: организация и методика» [2] Глава 12 «Пропаганда библиографических знаний среди читателей библиотеки». В нём подчёркивается, что необходимость продуманной и углублённой библиографической подготовки студентов вузов определяется задачами перестройки высшей школы и предоставленной им большей самостоятельности в изучении учебных дисциплин. Читателям, занимающимся самообразованием, библиографические знания помогут выбрать лучшую книгу по интересующей проблеме, наметить программу чтения, обеспечивающую возможность в кратчайшие сроки приобрести необходимые знания [2, с.199].

В постсоветском пространстве российскими специалистами были подготовлены и выпущены ряд учебно-методических пособий, которые оказывают неоценимую помощь в

приобретении библиографических знаний небиблиографическими специалистами [1,5,14,15].

В этих изданиях подробно раскрываются основные вопросы, касающиеся основ библиографических знаний, информационной культуры и библиографической деятельности в библиотеках.

В том числе библиографическое обучение студентов в небиблиотечных вузах Таджикистана началось в основном в начале 90-х годов.

Не вдаваясь в подробности, только можно констатировать, что библиотечный факультет Таджикского Государственного института искусств им. М.Турсунзаде уже с года основания (1973г.) готовил профессиональных библиотекарей и библиографов. Также факультет способствовал в распространение библиографических знаний среди небиблиотечных факультетов своего вуза, и небиблиотечных профессий.

Можно говорить и о деятельности вузовских библиотек по обучению основам библиографии. Следовательно, библиографические отделы крупных вузовских библиотек республики в рамках пропаганды библиографических знаний проводили отдельные занятия для профессорско-преподавательского состава, в основном по составлению библиографических описаний и списков литературы, а студентам — способам использования книг и периодической печати.

К сожалению, далеко не во всех учебных заведениях занятия по библиографии проводились в полном объеме.

В Таджикистане с 1973 года на библиотечном факультете (ныне библиотечно-информационный факультет) Таджикского Государственного института культуры и искусства им. М.Турсунзаде готовят профессиональных специалистов в области библиотечного дела и библиографии.

В течение 50 лет институт подготовил целый ряд специалистов данной области. Профессорско-преподавательский состав факультета подготовил и выпустил ряд учебников и учебных пособий по предметам кафедр. В том числе по общей и отраслевой библиографии. Ими пользовались и пользуются не только студенты факультета, но и студенты других факультетов института.

Однако краеугольным камнем стоял вопрос: библиографическое обучение в небиблиотечных вузов республики.

После 1990-х годов в некоторых вузах Республики Таджикистан всё-таки ввели курсы «Основы библиографии». В учебных планах вузов включили факультативы и курсы по выбору по библиографическому обучению студентов.

Например, в Таджикском национальном университете в 1994 году выделили большое количество часов — около 3 тыс. часов для обучения библиографии на гуманитарных факультетах университета. Данный предмет как вспомогательная дисциплина был передан кафедре историографии и архивоведения.

С этой целью в 1997, 1999, 2004 годах были подготовлены и утверждены программы курса «Основы библиографии» [11,12,13].

Соответственно, были составлены и тексты лекций для небиблиотечных отделений по библиографии. Объектом преподавания стали факультеты: истории, филологии, русского языка и востоковедения Национального университета. Занятия прошли успешно, и были достигнуты хорошие результаты.

Учитывая это, руководство исторического факультета расширило объекты преподавания.

Библиографическое обучение до такой степени стало актуальным, что по ходатайству вузов в 1998 году при Национальной библиотеке Таджикистана им. А.

Фирдоуси (ныне Национальная библиотека) открыли кафедру библиографии для обучения студентов небиблиотечных отделений вузов страны.

Там они одновременно и обучались, и получали практику на стенах библиотеки. Но в первой половине 2000 года кафедру закрыли. Но обучение студентов в данном вузе не прекращалось. Однако в 2015 году в связи с введением двухступенчатого образования (бакалавра и магистра) были пересмотрены учебные планы, и в результате были сокращены часы до минимума.

В настоящее время, согласно информации заведующего кафедрой историографии и архивоведения Национального университета, предмет «Библиография» перевели на курс по выбору, и количество часов от 3 тыс. сократилось до 96 часов. Теперь данная дисциплина читается только на историческом факультете. Библиографическая практика не предусматривается.

После небольшого экскурса, в статье далее рассматривается вопрос опыт преподавания «Библиографии» в Российско-Таджикском (Славянском) университете.

Стратегическое партнёрство Республики Таджикистан и Российской Федерации, имеющее давние корни и традиции в области науки и образования, реализуется в различных направлениях, но самым значительным из них стало создание Российско - Таджикского (Славянского) университета (РТСУ). РТСУ создан в г. Душанбе в 1996 году Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 5 апреля 1996 года № 141 «Об образовании Таджикско-Российского (славянского) университета и Постановлением Правительства Российской Федерации от 17 мая 1997 года № 604 «Об образовании и введении в действие Российско-Таджикского (славянского) университета». Организационно-правовая форма университета – межгосударственное образовательное учреждение высшего профессионального образования [17. с.4-5].

Ныне в структуре РТСУ функционируют 6 факультета: русской филологии, журналистики и медиатехнологий, иностранных языков, истории и международных отношений, естественно - научный, экономики и управления и юридический факультет. При факультете истории и международных отношений после неоднократной реорганизации, ныне функционирует кафедра всеобщей и отечественной истории. Здесь преподавания осуществляется на русском языке, со дня основания университета. Кроме дисциплин «История России» и «История таджикского народа», которые определяют особенность преподавания на кафедре, преподаётся и другие дисциплины исторического цикла и общегуманитарного профиля. В том числе, с 2006 года, согласно учебному плану, преподаётся дисциплина «Библиография» по специальности 030401.65 «История». Объем часов по учебному плану, всего составлял 118 часов без формы контроля. Она была предусмотрена студентам 1 курса дневного отделения и 2 курса заочного отделения «История». На лекции были выделены – 30 часов; лабораторно-практических - 6 и самостоятельной работы – 74 часов. Для заочного отделения были предусмотрены для лекции – 6 часов и самостоятельной работы - 112 часов.

Исходя из требований учебного процесса, были составлены учебные программы [3, с.11] и конспекты лекций. Задача дисциплины «Библиография» - была, прежде всего, сообщить студентам основные сведения о библиографической работе, которые нужны будущим историкам.

В то же время курс содержал сумму знаний, необходимых студентам вуза и будущим специалистам для самостоятельной работы с книгой и разнообразными библиографическими материалами.

С помощью библиографии можно узнать, какие произведения печати и другие документы существуют по интересующему читателя вопросу или отрасли знания, какая

литература была опубликована за определенный период времени, что издано на том или ином языке, какие произведения написаны тем или другим автором и т.п.

Таким образом, преподавание данной дисциплины является необходимым для дальнейшего освоения студентами дисциплин в бакалавриате по направлению «История».

Итак, практически библиография помогла бы найти всё, о чём рассказывается на страницах книг, газет, журналов, информационных, электронных и других документов. Надо отметить, что факультатив «Библиография» имел тесную связь с книговедением, библиотековедением, архивоведением, источниковедением, историографией и другими предметами гуманитарного цикла. Это связано с тем, что начальным этапом изучения документов (книг, журналов, архивных материалов, первоисточников и т.п.) является библиография. «Библиография» создает базу и логическую последовательность изучения «Архивоведения» и «Источниковедения».

Естественно, базовыми дисциплинами являются «Библиографоведение», «Библиотечные каталоги» и «Библиографическая работа в библиотеке». Преподавание данной дисциплины является необходимым для дальнейшего освоения студентами дисциплин в бакалавриате по направлению «История».

Настоящее время дисциплина «Библиография» входит в цикл дисциплины (модули) основной образовательной программы подготовки бакалавров направления 46.03.01 «История» - (Б1.В.09). Преподавание курса «Библиография» осуществляется на V семестре. По итогам V семестра принимается зачёт. Объем дисциплины составляет 2 зачетные единицы. Всего запланировано 72 часов, из которых: лекций – 24 часов, практических занятий – 12 часов, контроль самостоятельной работы студентов (КСР) – 12 часов, всего часов аудиторной нагрузки – 48, в том числе всего часов в интерактивной форме – 8 часов, самостоятельная работа – 24 часов.

Необходимо отметить, что главное внимание в процессе занятия уделяется качеству преподавания. В процессе обучения обязательно принимается во внимание специфика академической группы.

Информационная грамотность историков предполагает приобретение знаний о библиотечных учреждениях и хранящихся в них типах документов, способность к самостоятельному поиску необходимых источников и эффективному использованию фондов библиотек. Далее, библиографическая деятельность способствует освоению студентами рациональных приемов и способов поиска информации, в соответствии с возникающими в ходе обучения задачами. В том числе: деятельность по поиску, отбору, переработке и дальнейшему использованию информации, а также продуцированию новой информации в равных формах посредством использования библиографических средств и методов. Также целесообразно обучение студентов-будущих историков умению свободно ориентироваться в современном информационном потоке и приобретения ими навыков и овладению основами библиотечно-библиографической деятельности.

Особую роль в повышении уровня профессиональной подготовки будущих специалистов-историков играют практические занятия. Традиционно, при подготовке к практическому занятию обязательно требуется изучение дополнительной литературы по теме занятия. Без использования нескольких источников информации невозможно проведение дискуссии на занятиях, обоснование собственной позиции, построение аргументации. Если обсуждаемый аспект носит дискуссионный характер, следует изучить существующие точки зрения и выбрать тот подход, который вам кажется наиболее верным. При этом следует учитывать необходимость обязательной аргументации собственной позиции. Во время практических занятий рекомендуется

активно участвовать в обсуждении рассматриваемой темы, выступать с подготовленными заранее рефератами, докладами и презентациями.

Как известно, самостоятельная работа студентов является неотъемлемой частью учебного процесса. Её цель – формирование самостоятельного мышления у студентов при подготовке их к профессиональной деятельности, такой вид работы ускоряет и обогащает процесс обучения студентов, так как способствует выработке у них навыков самостоятельного пополнения знаний, что позволяет умело и быстро ориентироваться в потоке различной информации. Самостоятельная работа включает выполнение письменных домашних заданий, подготовку к тестам и контрольным работам, оформление реферата, доклада, подготовку к зачёту.

В процессе изучения дисциплин особое значение придаётся методическому обеспечению предмета. Для этого кафедрой подготовлены рабочие и типовые учебные программы, где в обязательном порядке даётся методические указания по освоению дисциплины задания к самостоятельной работе студентов, вопросы для контроля, дополнительные материалы к практическим занятиям, списки основной и дополнительной литературы.

Более того, одним из важных аспектов эффективности преподавания «Библиографии» является подготовка конспектов и курсов лекций и выпуск учебно-методических пособий. Это конспекты и курсы лекций, электронных презентаций, дополнительных материалов к курсу и распространяются среди студентов в их электронных версиях.

В 2022 году был подготовлен и опубликован курс лекций для студентов направления «История» под общим названием «Библиография» [9].

Курс лекций сообщает студентам основные сведения о библиографической работе с книгой и разнообразными библиографическими материалами, также сумму знаний, необходимых студентам вуза и будущим специалистам в самостоятельной работе с книгой и разнообразными библиографическими материалами.

Кроме того, согласно решению Учебно-методического совета (УМС) университета, в 2023 году был опубликован учебно-методическое пособие для студентов отделения «История» «Основы библиографии» [10].

Учебное пособие состоит из 10 разделов. Согласно содержанию, студенты получают представление о библиотеках и библиографии как области деятельности, форме существования библиографической информации, правилах составления библиографического описания, аннотации и реферата, познакомятся с организацией справочно-библиографического аппарата библиотеки, основными направлениями библиографической работы библиотек, с методикой составления библиографических списков литературы.

Данное пособие предназначено студентам направления «История» факультета истории и международных отношений Российско-Таджикского (славянского) университета. Его используют студенты, магистры и аспиранты других факультетов РТСУ и вузов республики и все, кому интересны основы библиографической деятельности.

Следует напомнить, что в нём широко использованы работы и опыт советских и российских учёных специалистов в области библиотековедения и библиографоведения, официальные документы, ГОСТ-ы, [18] и другие материалы. В библиотечной системе республики до настоящего времени для библиографического описания документа, используется ГОСТ-и Российской Федерации.

Особенно студентам необходимо знать библиографическое описание документа, которое сообщает фактические сведения о документе.

Библиографическое описание это совокупность библиографических сведений о документе, его составной части или группе документов, приведенных по определенным правилам элементов, и предназначенных для общей характеристики и идентификации документа. Также для студентов большое значение имеет составление списков литературы. Так как список литературы является важной частью подготовительного процесса по написанию научной работы.

Для формирования у студентов профессиональных умений и навыков, необходимых для подготовки историков особую роль играет ознакомительная практика (библиографическая). Ознакомительная практика (библиографическая) осуществляется на базе Национальной библиотеки Республики Таджикистан. Местами проведения практики студентов-бакалавров РТСУ по программе «Всеобщая и отечественная история» являются библиографические отделы Национальной библиотеки Республики Таджикистан. Библиографическая практика познакомит студентов с важнейшими библиографическими пособиями и правилами библиографического описания документов, научит студентов применять полученные в процессе прохождения библиографической практики знания, умения и навыки в собственной учебно-теоретической, научно-исследовательской и практической деятельности.

Учебная (библиографическая) практика проводится стационарно, дискретно на 6-м семестре, организация и координация практики на факультете ИМО осуществляется кафедрой всеобщей и отечественной истории. Календарный срок прохождения ознакомительной практики (библиографическая) устанавливается учебным планом и предусматривает продолжительность в 2 недели. Продолжительность рабочей недели составляет 5 дней. Библиографическая практика также проводится на кафедре журналистики университета.

Студенты должны быть способны осуществлять поиск, критический анализ и синтез информации, применять системный подход для решения поставленных задач. Студенты в процессе прохождения практики непосредственно занимаются поиском информации по библиографическим изданиям.

Они после прохождения практики осваивают навыки работы с краеведческими и тематическими картотеками, библиографическими пособиями. Особенно самостоятельно составляют библиографические списки литературы, согласно принятым правилам. Это даёт возможность самостоятельно использовать данные навыки в написании курсовых и выпускных – квалификационных работ.

Таким образом, библиографическое обучение студентов в небиблиотечных вузах Таджикистана осуществлялось в начале 90-х годов. Первенство в этом деле принадлежит ТНУ, который, начиная с 1994 г., ввел в учебные планы предмет «Библиографии». В РТСУ с 2006 г. дисциплина «Библиография» читается на 1 курсе дневного отделения и 2 курсе заочного отделения, а с 2015 г. как самостоятельная дисциплина читается на 3 курсе дневного и заочного отделений. Особую роль в повышении уровня профессиональной подготовки в 2024 году в образовательные программы были внесены корректировки, и дисциплина «Библиография» будет преподаваться в два этапа: первый – на втором курсе, второй – на третьем. Завершением обучения станут библиографическая практика и зачёт. Курс обеспечен рабочими программами курсов и конспектов лекций, а также учебно-методическими пособиями. Студенты в процессе прохождения практики осваивают навыки работы с каталогами, краеведческими картотеками и библиографическими пособиями.

Литература

1. Абросимова, Н. В. Библиографическая деятельность библиотеки [Текст]: учеб. / Н. В. Абросимова. – СПб: Профессия, 2013. – 159 с.
2. Библиографическая работа в библиотеке [Текст]: организация и методика / под ред. док. пед. наук, проф. О.П.Коршунова. – М.: Книжная палата, 1990. – 255 с.
3. Библиография [Текст]: Программа для студентов 1-го курса факультета истории и международных отношений / сост.: д.и.н., проф. С.Р.Мухидинов. – Душанбе: РТСУ, 2010. – 31 с.
4. Демидова, Г. Н. Библиография [Текст]: Общий курс. Учебник. – М.: Книжная палата, 1991. – 117 с.
5. Кириленко, А. В. Основы информационной культуры [Текст]: учеб, пособие. – СПб. 2008. – 156 с.
6. Коготков, Д. Я. Библиографическое информирование читателей в библиотеках [Текст]: учеб. пособие. – М., 1987. – 49 с.
7. Коршунов, О. П. Библиографоведение [Текст]: Общий курс. Учебник. – М.: Книжная палата, 1990. – 132с.
8. Манежева, М. С. Основы библиографии [Текст]: учеб. пос. для ст-тов культурно-просветит. фак-тов ин-тов культуры. – М., 1982. – 84 с.
9. Мухидинов, С. Р. Библиография [Текст]: Курс лекций для студентов направление «История» РТСУ. – Душанбе: РТСУ, 2022. – 49 с.
10. Мухидинов, С. Основы библиографии [Текст]: учебно-методическое пособие для студентов отделение «История» РТСУ / ред. глав. библиограф НБ: З.Забирова. – Душанбе: РТСУ, 2023. – 114 с.
11. Основы библиографии [Текст]: Программа для студентов неблиблиографических отделений вузов Республики Таджикистан / сост.: к.п.н. доц. С.Р.Мухидинов – Душанбе, 1997. – 15 с. – На тадж. яз.
12. Основы библиографии [Текст]: Программа для не библиотечных вузов Республики Таджикистан / сост. канд. пед. наук, доц. С.Р. Мухиддинов. – Душанбе: ТГНУ, 1999. – 18 с. (на тадж. яз.).
13. Основы библиотековедение и библиографоведение [Текст]: Программа для студентов 1-х курсов вузов Республики Таджикистан / сост.: к.п.н., доц. С.Р. Мухидинов. – Душанбе, 2004. – 20 с.
14. Основы библиографических знаний [Текст]: учебно-методический комплекс дисциплины для студ. спец. 031001 - Филология / сост. Л.А.Проказина. – Благовещенск: Изд-во Амурского гос. ун-та, 2007. – 45 с.
15. Основы библиографических знаний [Текст]: учеб.-практ, пособие для студентов всех специальностей и направлений подготовки / [авт.-сост.: И. В. Бабич, Е. С. Корчагина, О. В. Дрозд]. – Саратов: РЭУ им. Г. В. Плеханова, 2016. – 52 с.
64. Рабочая программа дисциплины «Библиография» [Текст]: Направление подготовки – 46.03.01 «История» / сост.: д.и.н., проф. С.Р.Мухидинов. – Душанбе: РТСУ, 2023. – 18 с.
17. Российско-Таджикский (Славянский) университет [Текст]: Энциклопедия. – Душанбе: РТСУ, 2011. – 385 с.
18. Сборник основных российских стандартов по библиотечно-информационной деятельности [Текст]. – СПб., 2005. – 947 с.
19. Справочник библиотекаря [Текст]. – СПб.: Из-во профессия, 2000. – 432 с.

ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ «БИБЛИОГРАФИИ» В НЕБИБЛИОТЕЧНЫХ ВУЗАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН (НА ПРИМЕРЕ РОССИЙСКО-ТАДЖИКСКОГО (СЛАВЯНСКОГО) УНИВЕРСИТЕТА)

В данной статье рассматривается опыт преподавания «Библиографии» в Российско-Таджикском (Славянском) университете. Библиографическое обучение студентов в неблиотечных вузах Таджикистана началось ещё в 90-х годах. Основы были заложены в годы советской эпохи. Первенство в этом деле принадлежит Национальному университету, который, начиная с 1994 года, ввёл в учебные планы предмет «Библиографию». В 2015 году были пересмотрены учебные планы, и в результате были сокращены часы нагрузок. В Российско-Таджикском (Славянском) университете с 2006 года дисциплина «Библиография» читается на 1 курсе дневного отделения и 2 курсе заочного отделения, а с 2015 года – на 3 курсе. В 2024 году в образовательные программы были внесены корректировки, и дисциплина «Библиография» будет преподаваться в два этапа: первый – на втором курсе, второй – на третьем. Завершением обучения станут библиографическая практика и зачёт. Курс обеспечен рабочими программами курсов и конспектов лекций, а также учебно-методическими пособиями. Студенты в процессе прохождения практики осваивают навыки работы с каталогами, краеведческими картотеками и библиографическими пособиями.

Ключевые слова: Библиография, библиографические знания, Национальный университет, факультатив, библиографическая практика, опыт преподавания, неблиотечный вуз, Российско-Таджикский (Славянский) университет, навыки, учебное пособие, информационный поиск, справочно-библиографический аппарат, студент, повышение уровня.

ТАЧРИБАИ ТАЪЛИМИ "БИБЛИОГРАФИЯ" ДАР МАКОТИБИ ОЛИИ ГАЙРИКИТОБДОРИИ ЧУМӠУРИИ ТОЧИКИСТОН (ДАР МИСОЛИ ДОНИШГОӠИ СЛАВЯНИИ РОССИЯ ВА ТОЧИКИСТОН)

Дар ин мақола таҷрибаи таълими «Библиография» дар Донишгоҳи Славянии Русия ва Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Омӯзиши библиографии донишҷӯён дар донишгоҳҳои ғайрикитобдорӣ Тоҷикистон ҳанӯз дар солҳои 90-ум оғоз ёфтааст. Заминаи асосии он дар замони шуравӣ гузошта шудааст. Пешгомӣ дар ин қор ба Донишгоҳи милли тааллуқ дорад, ки аз соли 1994 сар карда, фанни «Библиография» - ро ба нақшаҳои таълимӣ ворид кардааст. Дар соли 2015 нақшаҳои таълимӣ аз нав дида баромада шуданд ва дар натиҷа соатҳои дарс кам карда шуданд. Дар донишгоҳи Славянии Русия ва Тоҷикистон аз соли 2006 фанни «Библиография» дар курси якуми шӯбаи рӯзона ва курси дуҷуми шӯбаи ғоибона ва аз соли 2015 дар курси 3-юм тадрис мешавад. Соли 2024 ба нақшаҳои таълимӣ боз тағйирот ворид гардида, фанни «Библиография» дар ду баст, басти аввал дар курси дуҷум, басти дуҷум дар курси сеҷум таълим дода шуда, бо таҷрибаомӯзӣ ва санҷиш чамъбаст мегардад. Курс бо барномаҳои қорӣ таълимӣ, матни лексияҳо, маводи иловагӣ, инчунин дастурҳои таълимӣ-методӣ таъмин карда шудааст. Донишҷӯён дар ҷараёни таҷрибаомӯзӣ малақаҳои қор бо феҳристарҳо, картотекаҳои кишваршиносӣ ва дастурҳои библиографиро аз худ менамоянд.

Калидвожаҳо: библиография, донишҳои библиографӣ, Донишгоҳи милли, факултативӣ, таҷрибаи библиографӣ, таҷрибаи таълим, донишгоҳи олии ғайрикитобдорӣ, Донишгоҳи Русия-Тоҷикистон (Славянӣ), малақаҳо, дастури таълимӣ,

чустучӯи иттилоот, дастгоҳи маълумотӣ-библиографӣ, донишҷӯ, баланд бардоштани сатҳи дониш.

EXPERIENCE OF TEACHING “BIBLIOGRAPHY” IN NON-LIBRARY UNIVERSITIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN (ON THE EXAMPLE OF THE RUSSIAN-TAJIK (SLAVONIC) UNIVERSITY)

This article discusses the experience of teaching “Bibliography” at the Russian-Tajik (Slavonic) University. Bibliographic teaching students in non-library universities of Tajikistan began in the 90s. The foundations were laid during the Soviet era. The National University has been the leader in this matter, introducing the subject “Bibliography” into the curriculum since 1994. In 2015, the curricula were revised, and as a result, the number of teaching hours was reduced. Since 2006, the discipline “Bibliography” has been taught in the 1st year of full-time education and the 2nd year of correspondence education at the Russian-Tajik (Slavonic) University, and since 2015 – in the 3rd year. In 2024, adjustments were made to the educational programs, and the discipline “Bibliography” will be taught in two stages: the first - in the second year, the second - in the third. The training will be completed with bibliographic practice and a test. The course is provided with course work programs and lecture notes, as well as teaching aids. During the practice, students master the skills of working with catalogs, local history card indexes and bibliographic aids.

Keywords: Bibliography, bibliographic knowledge, National University, elective, bibliographic practice, teaching experience, non-library university, Russian-Tajik (Slavonic) University, skills, teaching aid, information search, reference and bibliographic apparatus, student, improving the level.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мухидинов Саидали Рачабович – доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи умумӣ ва ватании Донишгоҳи Славянии Россия ва Тоҷикистон. Нишонӣ: 734000, г. Душанбе, к. М.Турсунзода, 30., тел.: (+992) 935219274 E mail: raja1956@mail.ru,

Сведения об авторе: Мухидинов Сайдали Раджабович – доктор исторических наук, профессор кафедры всеобщей и отечественной истории Российско-Таджикский (Славянский) университет. Адрес: 734000, г. Душанбе, ул. М.Турсун-заде 30, тел.:)+ (992) 935219274 E mail: raja1956@mail.ru,

Information about the author: Mukhidinov Saydali Radzhabovich – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of General and National History of the Russian-Tajik (Slavonic) University. Address: 734000, Dushanbe, st. M.Tursun-zade, 30. Tel.: (+992) 935219274 E mail: raja1956@mail.ru

ТАЪРИХНИГОРӢ, МАЪХАЗШИНОСӢ, МЕТОДҲОИ ТАҲҚИҚОТИ ТАЪРИХӢ
ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ, МЕТОДЫ ИСТОРИЧЕСКОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ
HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY, METHODS OF HISTORICAL RESEARCH

ТДУ 001+323: [9+902/904+008] (573.34)

ТАҲЛИЛИ ИЛМИИ ТАЪРИХНИГОРИИ ТАЪРИХИ
НОҲИЯИ ШАМСИДДИН ШОҲИН

Фарангиси Изатулло

Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Инсоният барои омӯзиши корнома ва таҷрибаи гузаштагон рӯ ба илми таърих меорад. Илми таърих ва баҳусус таърихи ватанӣ, дар ҳувияти миллӣ, бешубҳа нақши калидӣ дорад, зеро маҳз корнамоиҳои таърихи гузашта метавонанд наслҳои навро барои дастовардҳои замони муосир омода намояд. Барои ҳамин зарур аст, ки таърихи ҳар як ноҳияи алоҳида мавриди омӯзиши дақиқ қарор гирад, зеро маҳз ҳамин маълумотҳо дар умум таърихи мамлакатро ташкил медиҳанд. Таърихшиносии минтақаи алоҳида яке аз самтҳои асосии илми таърих мебошад, ки дар шакли кишваршиносӣ ва фанни ёрирасони илми таърих маълумоти дорои аҳамияти илмиро дар худ таҷассум мекунад. Дар ин робита мо тасмим гирифтём, маҷмуи таҳқиқоти соҳаи таърих ва осори олимонро таҳлил намуда, дидгоҳҳои муаррихони гузашта ва имрӯзаро дар бораи ақоид ва саҳми онҳо дар омӯзиши таърихии мавзеи ноҳияи Шамсиддин Шохин, баррасӣ намоем.

Таърихи ноҳияи Шамсиддин Шохин, ки дар вилояти Хатлон, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгир аст, як мавзӯи муҳим аз назари таърихшиносии мебошад. Ноҳияи Шамсиддини Шохин дорои таърихи ғанӣ ва дерин мебошад. Ин мавзӯе як минтақаи кӯҳистонӣ буда, дар шарқ бо сарҳади Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон ва Тоҷикистон, дар ғарб бо шаҳри Кӯлоб ҳамсарҳад аст. Заминҳои ноҳияро дар ғарб қаторкӯҳҳои Ҳисор ва Дарвоз иҳота кардаанд.

Дар ин мақола мо таърихшиносии ин ноҳияро мавриди таҳқиқот қарор медиҳем, зеро ин мавзӯе нисбатан кам омӯхта шуда, таҳқиқи он барои илми таърих ва умуман таърихшиносии Тоҷикистон аҳамияти калони илмӣ дорад. Бояд гуфт, ки олимони қариб ҳамаи давраҳо ва самтҳои таърихи миллатро дар доираи таърихи халқи тоҷик мавриди таҳқиқот қарор додаанд ва мо имкон дорем дар асоси маълумотҳои умумӣ чӯзҳои алоҳидаи ин равандро дар мисоли ноҳияи алоҳида таҳқиқ намоем. Вобаста ба даврандешии таърихӣ, дар мақола назарият ва таҳлилҳои олимони оид ба давраи қадим, асрҳои миёна, давраи Шуравӣ ва имрӯз оварда шудаанд. Давраи қадимтарини ин мавзӯро дар доираи таҳқиқоти Тоҷикистони ҷанубӣ бостоншиносон А.М. Беленитский, Б.А. Литвинский, Е.А. Давидович, Э. Гулямова, В.А. Ранов ва дигарон таҳқиқ намудаанд. Бояд гуфт, ки маркази бостонии ин маданият шаҳри қадимаи Хулбук доништа мешавад ва тамоми мардуми гирду атрофи он ба як маданият тааллуқ доштанд [3; 6; 10]. Дар таърихи давраи асрҳои миёнаи минтақаи Шамсиддин Шохин олимони бештар ба ду мавзӯе таваҷҷуҳ намудаанд – истилоғароҳои аҷнабиён ва тичорат, ки саҳми бориз дар шаклгирии таърихи ин минтақа дорад. Ин минтақа қисми ҷузъии шоҳроҳи Осӣи Миёна ва Роҳи абрешим буд, зеро тавассути он қорвонҳо аз Бухоро ва Самарқанд ба тарафи Афғонистон ва Бадахшон равона мешуданд ва ин роҳи кӯтоҳ ба тарафи Дарвози Бадахшон буд. Маълумот оид ба рушди тичорат дар ин минтақа дар рисолаи А.Қ. Шарифзода «Ганҷинаи дирҳамҳои сомони Кӯлоб ҳамчун сарчашмаи таърихӣ» оварда шудааст. Аз он ҷумла муаллифи рисола менависад, ки «баҳори соли 2015 ба Осорхонаи миллии Тоҷикистон барои ташхис

чор сиккаи нуқрагии навиштаҷоти арабидошта, ворид гардид. Баъди омӯзиш муайян кардем, ки сиккаҳои пешниҳодшуда дирҳамҳои сомони буда, ба асри X тааллуқ доранд. Бинобар аҳамияти хос доштани ин сиккаҳо мо дар пайи ба даст овардани маълумоти бештар дар бораи ин бозёфт шудем». Маълум гардид, ки ин тангаҳо аз тарафи сокинони деҳаи Бодомтуи ноҳияи Шамсиддин Шоҳин (собик ноҳияи Шӯробод) кашф шудаанд. 15 декабри соли 2015 шахрванди ҳамин ноҳия С. Ниёзов ба Осорхонаи миллии Тоҷикистон 201 сикка аз ин ганҷинаро пешниҳод кард. Барои таҳқиқи ин мавзӯ олимони ва кормандони осорхона ба деҳаи Бодомту сафар карданд. Онҳо ҷойи бозёфти сиккаҳо аз назар гузаронида, дар бораи чигуна ёфт шудани сиккаҳо маълумоти дақиқ ҷамъоварӣ намуданд. Маълум карда шуд, ки сиккаҳо 15 апрели соли 2015 хонандагони мактаби деҳа Ҳангоми ҷамъоварии растани шифобахши «шнк» аз замини шудгоршудаи атрофи Бодомту, ки онро сокинони деҳа «замини бобои Шер» меноманд, ёфтаанд. Сиккаҳо дар дохили кӯзаи мисӣ (ё биринҷӣ) буданд ва трактор Ҳангоми шудгор онро зер карда, як паҳлуяро ҷок намудааст ва як миқдори сиккаҳо ба замин рехтанд. Дар маҷмуъ 1405 дирҳам ва 104 дирҳампораҳои ин ганҷинаи қиматбаҳои таърихӣ ба фонди Осорхонаи миллии Тоҷикистон ворид карда шуд ва ҳоло дирҳаму дирҳампораҳои ин ганҷина зери рақамҳои давлатии КВ-15409/1-1506, КВ-16041, КВ-16042 ва КВ-16043 дар ин ҷо нигоҳ дошта мешаванд. Илова бар ин, боз 200 дирҳами ин ганҷина тавассути миёнаравон ба Осорхонаи миллии Тоҷикистон пешниҳод шуд [21, с.26]. Ин ганҷина далели он аст, ки тавассути шаҳри Бодомту дар асри X роҳи тичоратӣ мегузашт, ки Бухороро бо Катағону Бадахшон пайваст мекард. Ин гачина, ки 90 фоиз аз тангаҳои Сомониён иборат буд калонтарин ганҷинаи дирҳамҳои сомони дар Тоҷикистон ва Осиёи Миёна ёфтшуда доништа мешавад. Муаллифи рисола таркиби ин ганҷина, гурӯҳбандии намудҳои дирҳамҳои ганҷина, шарҳи зарробрӯнаҳои сомони ганҷина ва аҳамияти ин ганҷинаро дар таҳқиқи таърихи сулолаи Баниҷуриён қайд мекунад [21, с.27].

А. Шишов дар бораи аҳолии минтақаи ҳозираи Шамсиддин Шоҳин менависад, ки дар ин минтақаҳои кӯхӣ мардум аксаран тоҷикон мебошанд, ки машғулияти асосии онҳоро ҷорводорӣ ташкил медиҳад ва онҳо забони ўзбекиро тамоман намедонанд [22, с. 90]. Аммо муҳаққиқони имрӯза менависанд, ки аҳолии минтақа ба эътибори аксарият тоҷиконанд, аммо дар ин минтақа ўзбекҳо низ ҳастанд. Дар китоби Қаҳҳори Расулиён бо номи «Дашти Чум» омадааст, ки дар аввали асри XX дар мавзеи Дашти Чум 70 деҳа будааст. Дар кенти Болодара 46 деҳа, дар Кенти поён 56 ва дар кенти Тағнов 34 деҳа будааст [15, с. 45]. Муаллифи китоб дар қисми аввали он (Куллийёт оид ба боигариҳои ин мавзӯ ва ҷанбаҳои ҷуғрофӣ он маълумот медиҳад. Мувофиқи маълумоти профессор Ҳ. Пирумшоев минтақаи ҳозираи Шамсиддин Шоҳин дар давраи аморати Бухоро бо мардуми Дарвоз пайваста додугирифтӣ тичоратӣ доштанд. Мардуми Дарвоз аз ин минтақаи бой, ки заминҳои зиёд дошт, ғалла мехариданд. Дар он давра ин мавзӯ ба бекигариҳои Балҷувон ва Кӯлоб дохил мегардид. Пайвандҳои ҳешутабории мардуми Шикайи Дарвоз бо мардуми ноҳияи Шӯробод ва Мӯъминободи Кӯлоб боиси боз ҳам афзун шудани алоқаи байни ин ноҳияҳо гардид. Аз он ҷумла дар Дашти Чум сокинони муҳоҷири Дарвоз то ба имрӯз сукунат доранд [14, с. 456].

Дар солҳои 20-уми асри XX баъди маҳви ҳаракати босмачигарӣ, дар ин минтақа ҳокимияти Шуравӣ таъсис мешавад ва он ҳамчун ноҳияи Шӯрообод номгузорӣ мешавад. Дар рисолаи Маҳмадов И. омадааст, ки дар ин солҳо дар ноҳияи навтаъсис мушкилоти зиёд вучуд дошт, ки яке аз онҳо мубориза бо ҳар гуна бемориҳо буд. Соли 1925 бо Қарори Шурои инқилобӣ ва Комиссарони полки 78 – ум бинои беморхонаи ҳарбӣ сохта шуд, ки дар он сокинони маҳаллӣ ва ҳарбиён муолиҷа мешуданд [11, с. 90]. Соли 1927 бошад, дар маркази ноҳияи Шӯрообод сохтмони бинои беморхонаи ноҳиявӣ оғоз гардид, ки он соли 1929 ба истифода дода шуд.

Соли 1925 бо Қарори Шурои инқилобӣ ва Комиссарони полки 78-ум бинои беморхонаи ҳарбӣ сохта шуд, ки дар он сокинони маҳаллӣ ва ҳарбиён муолиҷа

мешуданд [11, с. 90]. Соли 1927 бошад, дар маркази ноҳияи Шӯрообод сохтмони бинои беморхонаи ноҳиявӣ оғоз гардид, ки он соли 1929 ба истифода дода шуд.

Доир ба раванди муҳочирати мардум дар ин минтақаҳо инчунин дар асарҳои илмӣ Р.А. Абулхаев маълумотҳо оварда шудаанд [1, с. 67]. Муаллиф дар асарҳои худ таркиби аҳоли ва муҳочиршавии онҳоро ёдрас мешавад. Дар бораи таърихи ноҳия ва рушди он олимони Ф. Ғоибов [7] А. Мухторов, А. Раҳматуллоев ва дигарон маводи зиёди илмиро чамъ овардаанд, ки дар умум минтақаи Хатлонро меомӯзад [12]. Қисми муҳимми таҳлилҳои таърихӣ ин мавзоро таърихи корнамоиҳои қаҳрамононаи мардуми ноҳияи солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ташкил медиҳад, ки он дар таҳқиқоти Н.Б. Ҳотамов [20, с. 5], Л.П. Сечкина [19, с. 13], Алимов Давлаталӣ, Исуфов Шердил инъикос ёфтаанд [9].

Доир ба таърихи ноҳияи Шамсиддин Шохин инчунин аҳамияти асарҳои публитсистиро низ бояд қайд намуд. Аз он ҷумла дар рисолаи нави Ҷонибек Асрориён, ки бо номи «Достони Нозкӯл» нашр шуд, муаллиф таърихи сарзамини таърихӣ Хатлонро бо далелҳо муаррифӣ менамояд. Дар рисола аз муборизаи фарзандони сарсупурдаи сарзамин бар зидди истилогарони арабу муғулу турк, аспони машҳури хатлӣ ва анъанаву русуми мардум маълумоти дақиқ оварда шудааст. Ҳамон тавре дар сарсухан муаллиф менависад, «бештари матолиб хосияти таҳлилий – таҳқиқӣ дошта, аз гузаштаи минтақае пешниҳод шудааст, ки ба хонандаи одӣ дастрас набуд» [2, с. 56].

Дар китоби Убайдулло Раҳмонзода (Ёвар) «Шаҳди зиндагӣ», ки соли 2022 нашр гардид, муаллиф саргузашти шахсиятҳои ин минтақаро дар шакли кӯтоҳ чамъ овардааст [16, с.34]. Дар китоби Розики Содик «Равзанаи субҳ» тарихи ноҳияи Шӯрообод дар шакли кӯтоҳ оварда мешавад, аммо муаллиф хеле дақиқ сохти маъмурии ин ноҳияро дар асоси маводи бойгонӣ баррасӣ мекунад, ки ин барои хонандаи муқими ғайри ҳамин ноҳия дар бораи он маълумоти бештарро фароҳам месозад. Муаллиф аз ҷумла менависад, ки дар соли 2002 дар ноҳия 117 деҳа, 5869 деҳа, 39456 нафар сокинон ба қайд гирифта шудаанд [18].

Агар ба таърихи имрӯзаи ин минтақа назар кунем, бояд гуфт, ки дастоварди ноҳияи Шамсиддин Шохин дар самти мусиқӣ хеле калон аст ва фарҳанги мусиқӣ ин минтақа сабки хоси худро дорад, ки онро метавон дар шеваҳои анъанавии, овозхонҳои маҳаллӣ мушоҳида намуд. Таърихи мусиқӣ ноҳияи Шӯрообод ба фарҳанги мусиқӣ мардуми минтақаи кӯҳистони Хатлон пайвастагӣ дорад ва яке аз дастовардҳои ин соҳа таъсиси ансамбли "Фалак" мебошад. Ин яке аз ансамблҳои маъруфи мусиқӣ Тоҷикистон аст, ки нахуст дар шоҳроҳи рушди мусиқӣ ховаршиносӣ ва этнофолклории мардуми тоҷик ба вуҷуд омадааст. Ин ансамбл, ки ба овоз ва мусиқӣ мардумии тоҷикӣ, хусусан ба таронаҳои анъанавии фалак (ё фалаки тоҷикӣ) бахшида шудааст, дар таҳкими фарҳанги миллии Тоҷикистон ва рушди мусиқӣ анъанавӣ нақши муҳим дорад. Ансамбли "Фалак" дар солҳои 70-80-уми асри ХХ таъсис ёфта, дар муддати кӯтоҳ дорои маъруфияти мусиқӣ мардуми маҳаллӣ ва байналмилалӣ гардид. Унвони "Фалак" барои ансамбл интихоби хеле дуруст буд, зеро "фалак" дар адабиёт ва мусиқӣ тоҷикӣ маънии амиқи фарҳангӣ ва маънавий дорад. Бояд қайд намуд, ки фалак як жанри хоси мусиқӣ тоҷикӣ аст, ки таърихи қадимӣ дорад ва бо асбобҳои мусиқӣ анъанавии тоҷикӣ иҷро мешавад, ки бештар дар минтақаҳои кӯҳистони Тоҷикистон сароида мешавад. Таронаҳои фалак дар бораи муҳаббат, ҳаяҷон, ақидаҳои маънавий ва зиндагии мардум ҳикоят мекунад. Пешравии фаъолияти ин даста бо номи таъсискунандаи он ҳунарманди шодравон Давлатманд Холов алоқаманд мебошад [8, с. 89].

Дар замони Шуравӣ ва имрӯз низ ноҳияи Шамсиддин Шохин ҳамчун минтақаи кишоварзӣ ва чорводорӣ маълум аст. Сарвати асосии одамон дар ин минтақа аз чорвои хонагӣ ба даст меомад, ки аксарияти минтақаи Кӯлобро бо гушт таъмин мекунад. Дар давраи Шуравӣ, тибқи сиёсати коллективизатсия, як қатор хоҷагиҳои коллективӣ ва деҳқонӣ ташкил карда шуданд. Барои баланд бардоштани истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ, дар замони Шуравӣ таъсиси хоҷагиҳои коллективӣ нақши калон бозид. Дар

замони муосир бошад, бо барҳам хӯрдани хоҷагиҳои коллективӣ, чорводорӣ дар ноҳияи Шӯрообод шаклҳои хусусиро гирифт.

Дар рисолаи И. Маҳмадов номи зодаи ноҳияи Шӯрообод Гадоев Бахшибек оварда шудааст, ки дар рушди тибби Тоҷикистон нақши муайяно ишғол мекунад. Б. Гадоев дар рисолаи номзадии худ системаи таъриии кадрҳои соҳаи тибро таҳлил намуда, махсусан муҳимияти омӯзишгоҳҳои тиббиро қайд менамояд [4]. Дар риштаи тиб чанд тани дигар аз намояндагони тибби ноҳияи Шӯрообод ба монанди Амонулло Ғоибов, Нуралӣ Сафаров, Асламхон Шарифов, Ҷаҳонхон Муҳаббатов, Аваз Раҳимов ва дигарон соҳиби унвонҳои доктор ва номзоди илмҳои тиббӣ гардидаанд [11, с. 122].

Сарчашмаи хуби омӯзиши таърихи ноҳияи Шамсиддин Шохин инчунин саргузашти ходимони адабӣ шуда метавонад. Адибони гузашта ва баҳусус асри XIX дар дарбори давлатдорон ва ҳокимон ғайрият доштанд ва аз ҳамин ҷиҳат маълумотҳои онҳо барои илми таърих аҳамияти хоса доранд. Дар китоби «Ганҷи парешон» рӯйхати калони шоирони минтақаи Кӯлоби давраи охири асри XIX ва аввали асри XX оварда шудааст, ки бо шоирони дигар минтақаҳо ба мисоли Дарвоз ва Қаротегин алоқаи эҷодӣ доштанд. Чунончи дар эҷодиёти шоири дарвозӣ бо таҳаллуси Ваҳшӣ дар бораи вафоти Шохин мисраҳоро вомехурем, ки дар онҳо ғаму андуҳи шоири дарвозӣ чунин тасвир мешавад:

Эй сипехри бевафо, в-эй рӯзгори беҳаё,
 В-аз чӣ рӯ шармат наёмад аз сулуки носавоб?
 К-он гулу гулдастаи боғ камолу фазлро,
 В-он сиҳӣ сарви чаманро бурдӣ дар аҳди шубоб.
 Гар наёмад шармат аз дигар, зи худ н-омад чаро,
 Қ-ин дам аз қатъаш намудӣ гулшани худро хароб.
 Ҳеч медонӣ, ки кардӣ сафҳаи авроқи хеш,
 Ин замон оӣ зи файзи нуқтаҳои интиҳоб.
 Баъд аз ин кай чашми даврат, эӣ фалак, дидан тавон,
 Ҳамчу ӯ маҷмӯаи девони донишро ба хоб.
 Ҳотифе овоз меодам, ки айби чарх чист?
 Алмуқаддар лоюғир гуфтаст бо чандин итоб.
 Ваҳшӣ, з-ин рӯ аз шикоятҳо забони кӯтоҳ кард,
 Ҷуст аз пири хирад таърихи фавти он чаноб.
 Пири дониш гуфт бо ман баски Шохин рафта буд,
 Аз ҷафои чарх бо сад ҳасрату чашми пуроб.
 Аввалан бар каф ту домони фалак гиру бигӯӣ,
 Дар ду олам аз ту дорам додҳои беҳисоб.
 Баъд аз он таърихи фавти маҳдуми Шохин бичӯӣ,
 Яъне аз сӯзу гудозу ҳасрату чашми пуроб [5, с. 67].

Аммо давраи тоинкилобӣ хронологияи бузурги таърихи дар бар мегирад ва он дар доираи таърихи халқи тоҷик ва таърихи соҳаҳои алоҳида дар умум омӯхта мешавад [13; 14; 17; 23].

Ҳамин тавр хулоса бояд кард, ки таърих ва рушди минтақаи ҳозираи Шамсиддин Шохин дар давраҳои мухталиф ва бо тағйироти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, ки манбаи асосии хувияти худшиносии миллиро ташкил медиҳад, ҳамчун мавзӯи амиқ ва ҷолиб барои таҳқиқоти тарихшиносӣ ба ҳисоб меравад. Шахсиятҳои бузурги ин сарзамин дар рушди сиёсат, фарҳанг ва илм нақши муҳим гузоштанд. Чунин шахсиятҳои маъруф ба монанди Амир Али Шӯрободӣ, Шайх Олимзода, Файзуллоҳи Шӯрободӣ, Муҳаммад Шох ва дигарон дар даврони худ дар сатҳи баланди истеъдод ва ҳунар қарор доштанд, ки онҳоро маъруфи минтақа гардониданд буд. Дар баробари ин шахсиятҳо, инчунин мардуми минтақаи

собик Шӯробод бо анъаноти фарҳангии гуногун ва таърихи пешинаи хеш ба омӯзиш ва таҳқиқот дар бораи тамаддуни тоҷикон саҳми хешро гузоштаанд.

Таърихи фарҳангии ноҳияи Шамсиддин Шоҳин, ба як марҳалаи муҳим дар ташаккул ва рушдҳои фарҳанги мардуми ин минтақа дар давраҳои гуногун ишора мекунад. Дар омӯзиши ин минтақа муҳаққиқон, адибон ва таърихшиносон аз ҷумлаи зодагонӣ он саҳми босазо гузоштаанд. Маълумоти зиёди таърихшиносӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар таҳқиқи ин минтақа ҳанӯз саҳифаҳои зиёде вучуд дорад, ки мебоист аз тарафи олимони мариди омӯзиш қарор гирад. Аз он ҷумла ин минтақа дар бахши рушди тичорат бо давлатҳои ҳамсоя дар асрҳои миёна, бозёфтҳои бостоншиносӣ марбут ба давраи асрҳои XVI-XIX маводи бисёри таҳқиқотиро доро мебошад. Таҳлили ҳар кадоме аз ин самтҳо барои бой ва ганӣ гардонидани таърихи Тоҷикистон саҳми босазо хоҳад буд.

Адабиёт

1. Абулхаев, Р. А. Таърихи муҳочират дар Тоҷикистон (солҳои 1924-2000) [Матн]. – Душанбе, 2009. – 546 с.
2. Асрориён, Ҷ. Достони Нозкӯл [Матн]. – Душанбе: Балогат, 2023. – 156 с.
3. Беленицкий, А. М. Историко-географический очерк Хуталля с древнейших времен до X в. н.э. [Текст] // Тр. СТАЭ. – Т. I, МИА. – №15. – С.109-127.
4. Гадоев, Б. Научное обоснование системы подготовки среднего медицинского персонала в условиях реформирования здравоохранения РТ [Текст]: автореф. дис... канд. мед. наук: 14.00.33. – М., 2006. – 26 с.
5. Ганчи парешон [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 304 с.
6. Гулямова, Э. Раскопки цитадели на городище Хульбук в 1957 г. [Текст] // АРТ. – Душанбе, 1961. – Вып. 4. – С.147-154.
7. Ғоибов, Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз (История Хатлона от истоков до современности) [Текст]. – Душанбе, 2011. – 680 с.
8. Ермухаммади Сучони. Таджикские деятели культуры [Текст]. – Душанбе, 1016. – 863 с.
9. Исуфов, Ш. В. Хоҷагии қишлоқи вилояти Кӯлоб дар арафаи Ҷанги Бузурги ватанӣ [Матн]. – Кӯлоб, 2021. – 59 с.
10. Литвинский, Б. А., Давидович, Е. А. Предварительный отчет о работах Хутальского отряда на территории Кулябской обл., в 1953 г. [Текст] // ДАН Тадж.ССР. – Сталинабад, 1954. – Вып.11. – С. 40-52
11. Маҳмадов, И. М. Таърихи ташаккул ва инкишофи муассисаҳои тиббӣ дар минтақаи Кӯлоб (солҳои 1924 – 1991) [Матн]: дис.... барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси 07.00.02 – Таърихи ватанӣ (таърихи халқи тоҷик). – Душанбе, 2022. – 179 с.
12. Мухторов, А. Раҳматуллоев, А. Таърихи халқи тоҷик [Матн]. – Душанбе, 2002. – Ҷ.1. – 356 с.
13. Набиева, Р. А., Зикриёев, Ф. Б. Зикриёева, М. Ф. Таърихи халқи тоҷик дар асри XX ва ибтидои асри XXI [Матн]. – Душанбе, 2009. – 320 с.
14. Пирумшоев, Х. П. Таърихи Дарвоз [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 704 с.
15. Расулиён, Қ. «Дашти Ҷум» [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 96 с.
16. Раҳмонзода, У. Шаҳди зиндагӣ [Матн]. – Душанбе: Матбуот, 2002. – 165 с.
17. Рачабов, З. Ш. Аз таърихи афкори ҷамъиятӣ-сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дууми асри XIX ва аввали асри XX [Матн]. – Сталинобод, 1959. – 426 с.
18. Розики Содик. Равзанаи субҳ [Матн]. – Душанбе, 2002. – 56 с.
19. Сечкина, Л. П. Трудовой подвиг таджикского народа в годы Великой Отечественной войны [Текст]. – Душанбе, 1960. – 110 с.

20. Ҳотамов, Н. Б. Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва азнавбарқароркунии баъдичангӣ (1941-1950) [Матн]. – Душанбе, 2010. – 292 с.

21. Шарифзода, А.К. Ганҷинаи дирҳамҳои сомонии Кӯлоб ҳамчун сарчашмаи таърихӣ [Матн]: дис.... барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих аз рӯи ихтисоси 07. 00. 09: таърихшиносӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ. – Душанбе, 2019. – 187 с.

22. Шишов, А. Таджики. Этнографическое исследование [Текст]. – Алма-Ата, 2006. – 392 с.

23. Эркаев, М. Барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе, 1966. – 246 с.

ТАҲЛИЛИ ИЛМИИ ТАЪРИХНИГОРИИ ТАЪРИХИ НОҲИЯИ ШАМСИДДИН ШОҲИН

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаи инкишофи илми таърихро дар даврони истиқлолият вобаста ба омузиш ва таҳлили илмӣ таърихшиносӣ таърихи ноҳияи Шамсиддин Шохин ба муҳокима мегузорад. Муаллиф дар мақола қайд мекунад, ки дар таърихи Тоҷикистон китобҳои зиёди таърихшиносӣ нашр гардидаанд, ки саҳифаҳои нави таърихро муайян намуданд. Нақши таърихшиносӣ дар пешрафти илми таърихшиносӣ дода бахусус хизматҳои олимони дар таҳлили илмӣ таърихшиносӣ таърихи ноҳияи Шамсиддин Шохин ёдрас мешавад. Муаллиф ба хулоса меояд, ки рушди минтақаи ҳозираи Шамсиддин Шохин дар давраҳои мухталиф ва бо тағйироти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, ки манбаи асосии хувияти худшиносӣ миллиро ташкил медиҳад, ҳамчун мавзӯи амиқ ва ҷолиб барои таҳқиқоти тарихшиносӣ ба ҳисоб меравад. Таърихи ноҳияи Шамсиддин Шохин, ба як марҳалаи муҳим дар ташаккул ва рушди фарҳанги мардуми ин минтақа дар давраҳои гуногун ишора мекунад ва дар омӯзиши ин минтақа муҳаққиқон, адибон ва таърихшинос аз ҷумлаи зодагон он саҳми босазо гузоштанд.

Дар умум мақолаи мазкур масъалаи инкишофи илми таърих, таърихшиносӣ таърихи ноҳияи Шамсиддин Шохин, хизматҳои олимони дар таҳлили илмӣ таърихшиносӣ таърихи ноҳияи Шамсиддин Шохин баррасӣ мекунад. Муаллиф вариатсияи рушди минтақаи ҳозираи Шамсиддин Шохинро дар масири таҳқиқоти тарихшиносӣ аз нигоҳи таърихшиносӣ ва библиографӣ мавриди таҳлили илмӣ қарор медиҳад.

Калидвожаҳо: таърихшиносӣ, Тоҷикистон, бостоншиносӣ, Шамсиддин Шохин, Шӯрообод, Дашти Ҷум, миллат, тоҷик, илм.

НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ИСТОРИОГРАФИИ РАЙОНА ШАМСИДДИН ШОХИН

В данной статье автор рассматривает вопрос развития исторической науки в Таджикистане и в рамках статьи ставит на обсуждение вопрос научного анализа историографии района Шамсиддин Шохин. Автор отмечает важность исторической науки в системе наук и указывает на то, что в данном этапе развития истории Таджикистана необходимо обратить внимание на исследование отдельных регионов, что вызвало интерес к вопросу научного анализа историографии района Шамсиддин Шохин. Также автор указывает на роль историков, публицистов и литераторов в развитии исторической науки в Таджикистане и в частности в изучении указанного вопроса. Автор приходит к выводу о том, что вопросы, связанные с развитием современного района Шамсиддин Шохин на всех этапах его развития сопрягаются с тематикой национального самопознания и поэтому

остаются привлекательными для исследователей. История района Шамсиддин Шохин помимо экономического развития региона, также указывает и на культурные преобразования района, что является важной частью ее истории. В исследовании всех достижений района особый вклад внесли публицисты, историки и писатели уроженцы района Шамсиддин Шохин.

В целом, в данной статье автор отмечает важность изучения истории района Шамсиддин Шохин, историографию и историю района Шамсиддин Шохин, указывая на заслуги ученых историков. Автор указывает на научную значимость историографического и библиографического анализа и изучения объекта исследования, каким является современный район Шамсиддин Шохин.

Ключевые слова: историография, Таджикистан, археология, Шамсиддин Шохин, Шуроабд, Дашти Джум, народ, таджик, наука.

SCIENTIFIC ANALYSES OF HISTORIOGRAPHY ANALYSES OF HISTORY OF SHAMSIDDIN SHOHIN DISTRICT

In this article author discussed about the development of science of history in Tajikistan in the trend of scientific analyses of historiography analyses of history of Shamsiddin Shohin district. Also In this article author discussed about the role of scholars of history and archeology science of Tajikistan in the historiography analyses of history of Shamsiddin Shohin district. Author made the conclusion that contemporary development of Shamsiddin Shohin district in all period of its history consisted the part of self-cognition of national identity and therefore stay attractive theme for researchers. The history of Shamsiddin Shohin district noted the economy development of Shamsiddin Shohin district, but there also is the success in cultural development that stay a part of its history. In research of Shamsiddin Shohin local publicists, historians and poets of Shamsiddin Shohin district, made district history important contribution.

Overall, in this article author discussed the problem of history of Shamsiddin Shohin district, historiography and history of region noted the main part is deserves of historians. In the main variation author noted, that the main aim of article is a historiography and bibliography analyses of contemporary Shamsiddin Shohin district.

Key words: historiography, Tajikistan, archeology, Shamsiddin Shokhin, Shuroabad, Dashti Jum, people, Tajik, science.

Маълумот дар бораи муаллиф: Фарангиси Изатулло, ассистенти кафедраи таърих ва фалсафаи Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Нишонӣ: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Борбад, 48/5; Тел: 989141436; Email: Sudoshan@inbox.ru

Информация об авторе: Фарангиси Изатулло, ассистент кафедры истории и философии Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Борбад, 48/5; Тел: 989141436; Email: Sudoshan@inbox.ru

Information about author: Farangisi Izatullo, assistant at the department of history and philosophy of disciplines at the International University of tourism and entrepreneurship of Tajikistan. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Ave., 48/5; Phone: 989141436; Email: Sudoshan@inbox.ru

ТДУ [891.550+1+53] (092) (575.3)

ИНЪИКОСИ ҲАЁТУ ФАЪОЛИЯТИ МУҲАММАД ЗАКАРИЁИ РОЗӢ ДАР ПАЖУҲИШОТИ АБДУЛҲАЙ КОМИЛӢ

Раҳимӣ Фарҳод Қодирзода

Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Низомӣ Муқаддасой Мерочиддиндухт

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Омӯзиши осори риёзӣ табиётшиносии донишмандони оламшумули дунёи қадим ва асрҳои миёна яке аз масъалаҳои муҳими таърихи илму техника ба шумор меравад. Масалан, бо шарофати муҳаққиқони осори донишмандони Юнони Қадим донишҳои риёзӣ табиётшиносии онҳо имрӯз маълуми ҳамагон аст. Мушаҳасан, тавассути тарҷумаву таҳқиқи муҳаққиқони шинохтаи русӣ Георгий Николаевич Попов (1878 - 05.12.1930), Иван Николаевич Веселовский (14.11.1892 - 24.06.1977), Борис Абрамович Розенфелд (30.08.1917 - 05.04.2008), Изабелла Григоревна Башмакова (03.01.1921 - 17.07.2005), Сергей Викторович Житомирский (01.09.1929 - 24.07.2004) [3-7; 9-11] ва дигарон рӯзгору осори яке аз маъруфттарин донишманди Юнони Қадим, физикдон, риёзидон, файласуф ва муҳандис Архимидиус (Архимед, 287-212 п.а.м.) барои хонандагони русзабон муаррифӣ гардида, то ҳанӯз мавриди омӯзишу пажуҳиши Архимидиусшиносони ҷаҳон қарор гирифтааст.

Абубакр Муҳаммад Закариё ибни Яҳёи Розӣ (865-925) аз ҷумлаи он донишмандони оламшумули форс-тоҷик ба шумор меравад, ки воқеан дар тамоми соҳаҳои донишҳои замонааш саҳми босазо гузоштааст. Ӯ асосан ҳамчун табиби ҳозиқ ва файласуфи воломақом маъруфият пайдо кардааст. Дар бораи мақому манзалати ва шаъну шуҳрати пизишкӣ вай Абдулҳай Комилӣ маълумоти андӯхтаи Алиасғари Ҳалабиро ҷунин овардааст: «Пизишкӣ набуд, онро Букрот (460-377 пеш аз милоди Масех, муарраби *Гипократ Hippocrates, Ἱπποκράτης* – А.К.) ба вучуд овард, пизишкӣ мурда буд, онро Чолинус (129-200, муарраби *Гален Galenus, Γαληνός* – А.К.) зинда кард, пизишкӣ пароканда буд, онро Закариёи Розӣ (865-925, лотинишудаи *Abubater* ва *Razes* – А.К.) фароҳам овард, пизишкӣ ноқис буд, онро Бӯалии Сино (980-1037, лотинишудаи *Avicenna* – А.К.) комил кард» ва воқеан дуруст қайд кардааст, ки: «аз миёни ҷаҳор табиби овозадори ҷаҳон ду тан аз ниёгони тоҷикон маҳсуб мегарданд» [15, с. 5].

Ба ғайр аз фалсафа ва тиб, Абубакр Муҳаммад Закариёи Розӣ дар таърихи илм инчунин бо лақаби «падари кимиё» низ шуҳратёр гардидааст. Шуҳрати донишмандии ӯ то он ҳадде буд, ки ҳанӯз дар замони зиндагиаш сазовори эҳтирому эътироф гардида бо донишмандони замонааш дар баҳсу мусоҳибаҳо пардохтааст. Равшантарин далел ва муҳимтарин сарчашмаи эътирофи маъруфияти ӯ рисолаи Абурайҳони Берунӣ (973-1048) бо номи «Фихраст кутуб Муҳаммад бин Закариё Розӣ» мебошад, ки ин асари муҳимро ховаршиносии яҳудиасосии Чехия - Паул Краус (1904-1944) соли 1936 дар Париж пурра бознашр кардааст [20].

Бояд гуфт, ки дар бораи Абубакр Муҳаммад Закариёи Розӣ аз замони зиндагии худаш то ба рӯзгори мо таҳқиқоти зиёде ба забонҳои мухталиф дар кишварҳои гуногун ба таъби расидаанд.

Абдулҳай Комилӣ дар рисолаҳои худ «Зиндагиномаи Закариёи Розӣ» [15] ва «Розинома» [17] пажуҳишоти Розишиносони маъруфро ба ду гурӯҳ тақсим карда, аз рӯи хронология нишон додааст, ки сарчашмаҳои асосӣ дар бораи ҳаёту фаъолияти

Муҳаммад Закариёи Розӣ - «Ал-Фихрист»-и Ибни Надим (909-999), «Фихраст кутуб Муҳаммад бин Закариё Розӣ»-и Абурайҳони Берунӣ (973-1048), «Ҷомеъу-л-ҳикматайн»-и Носири Хусрав (1004-1088), «Татамат сивону-л-ҳикма»-и Абулқосим Зайди Байҳақӣ, «Мизону-л-ҳикма»-и Абдурахмони Хозинӣ (1077-1155), «Китоб ал-мубоҳис ал-машриқийа фӣ илм ал-илоҳиёт ва-т-табиӣёт»-и Фаҳриддини Розӣ (1149 – 1209), «Китоб ихбору-л-уламо би ахбори-л-ҳукамо»-и Ибни Қифтӣ (1172 – 1248), «Уйуну-л-анбо фӣ-табақоти-л-атиббо»-и Ибни Абиусайба (1203 – 1270), «Китоб вафоёту-л-аъён ва анбо абноу-з-замон»-и Ибни Халликон (1211 – 1282) ба шумор мераванд.

Баъдан Абдулхай Комилӣ муҳаққиқони маъруфу муосири Розииносро низ аз рӯи хронология бад-ин тартиб нишон додааст: Юлиус Фердинанд Руска (09.02.1867 – 11.02.1949), Махмуд Начмободӣ (1282 х./1904 м. – 1379 х./2001 м.), Убайдулло Исроилович Каримов (1920 – 1997), Махдии Муҳаққиқ (тав. 1308 х. / 1930 м.), Мусо Диноршоев (07.11.1934-29.09.2020), Парвиз Азқоӣ (тав. 1318 х. / 1939 м.). Як ҷиҳати ҷолибии таҳқиқоти Абдулхай Комилӣ дар бораи муаллифони сарчашмаҳои зикршуда ва Розииносони номрафта аз он иборат аст, ки ӯ дар бораи онҳо ва таълифоташон низ маълумоти мушаххасу мухтасари энциклопедӣ овардааст. Дигар ҷиҳати навгонии пажӯҳишоти ӯ дар бораи зиндагиномаи Муҳаммад Закариёи Розӣ аз он иборат аст, ӯ пай бурдааст, ки дар бораи санаи таваллуд ва вафоти Муҳаммад Закариёи Розӣ дар тамоми таҳқиқоти Розииносони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон як иштибоҳ роҳ ёфтааст. Дар вақти баргардонии тақвими ҳиҷрии қамарӣ ба милодӣ дар бораи санаи таваллуду вафоти Муҳаммад Закариёи Розӣ, муҳаққиқони аврупоӣ тақвими юлианиро истифода бурдаанд, ки воқеан 01 шаъбон соли 251 (зодрӯзи ӯ) тибқи тақвими григорианӣ, ки ҳоло мавриди истифода қарор дорад, ба 31.08.09 соли 865 рост меояд, на 27.08.865, ки дар аксари таҳқиқоти Розииносон роҳ ёфтааст. Дар бораи санаи вафоташ низ чунин иштибоҳ роҳ ёфтааст.

Ҳамин тавр, Абдулхай Комилӣ аввалин маротиба санаҳои таваллуд ва вафоти Муҳаммад Закариёи Розиро мувофиқи тақвими ҳиҷрии гуногун дар шакли ҷадвал чунин нишон додааст, ки ҳоло мо онро бевосита пешкаши хонандагон мегардонем [15; 17].

<i>Санаи таваллуди Абӯбақр Муҳаммад писари Закариё писари Яҳёи Розӣ тибқи солшумориҳои гуногуни зерин</i>					
Ҳиҷрии қамарӣ	Ҳиҷрии шамсӣ	Григорианӣ	Юлианӣ	Зардуштӣ	Яҳудӣ
01 шаъбон соли 251	11 мурдод (сунбула) соли 234	31 август (01сентябр) соли 865	27/28 августи соли 865	05 амурдод (Aməratətātō) соли 1254	02 элул соли 4625
<i>Санаи вафоти Абӯбақр Муҳаммад писари Закариё писари Яҳёи Розӣ тибқи солшумориҳои гуногуни зерин</i>					
Ҳиҷрии қамарӣ	Ҳиҷрии шамсӣ	Григорианӣ	Юлианӣ	Зардуштӣ	Яҳудӣ
05 шаъбон соли 313	25 меҳр (акраб) соли 294	30/31 октябри соли 925	25/26 октябри соли 925	19 митра (Miθrahe) соли 1314	04 хешван соли 4686

Дар бораи нишондоди 31 август (01сентябр) соли 865 ва ё 27/28 августи соли 865 ҳаминро бояд таъкид кард, ба фикри мо, Абдулхай Комилӣ ивазшавии шабонарӯзиро тибқи солшумории ҳиҷрии қамарӣ ва милодӣ ба назар гирифтааст, ки тибқи солшумории милодӣ ивазшавии рӯзи навро баъди соати 24 ҳисоб мекунанд ва мувофиқи

солшумории ҳичрии қамарӣ рӯзи нав баъди шом ворид мегардад. Маълум аст, ки вақти шом дар рӯзу фаслҳои сол тағйирёбанда аст.

Дигар ҷанбаҳои пажӯҳиши ӯ дар бораи зиндагиномаи Муҳаммад Закариёи Розӣ агарчанде нисбат бар таҳқиқоти Маҳмуд Начмободӣ, У.И. Каримов, Маҳдии Муҳаққик, М. Диноршоев ва Парвиз Азқой чандон навғонии баръало, ба монанди дақиқосозии рӯзи таваллуду вафоташ надорад, аммо ҷилиб аст, ки ӯ ба ғайр аз нишон додани шумораи фарзандон (духтарон)-и аслиаш, инчунин мероси маънавии Муҳаммад Закариёи Розиро ҳамчун «Фарзандони номбардор» муаррифӣ карда, аввалин маротиба осори тиббӣ табиатшиносии ӯро ба ҷаҳон забон – забони аслии таълифот (арабӣ), англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ нишон додааст [17; 18].

Ба ғайр аз асрҳои бунёдии У.И. Каримов [13], М. Диноршоев [8], Х. Хикматуллаев [19], албатта тарҷума ва таҳияи баъзе асарҳои Муҳаммад Закариёи Розӣ аз ҷониби донишмандони шинохтаи тоҷик профессор Т. Мардонӣ ва дотсент А. Девонакулов, инчунин китобу мақолаҳои зиёде аз ҷониби Ғаффор Ашӯров, Назирҷон Кулматов, Комил Бекзода, Абдувоҳид Шамолов, Абдуғаффор Шарипов, Сабоҳат Ҳайдарова, Насиба Содиқова, Баҳром Қурбонов, Нигина Максумова ва дигарон низ ба нашр расидаанд, аксаран ҷанбаҳои фалсафӣ, тиббӣ ва ғоҳи кимиёии ин энциклопедисти маъруфи форс-тоҷикро инъикос мекунад.

Абдулҳай Комилӣ аз аввалин муҳаққиқоне ба шумор меравад, ки ба омӯзиши физикаи Муҳаммад Закариёи Розӣ даст зада, хеле комёб ҳам гардидааст. Ӯ 34 сол қабл (соли 1991) дар мавзӯи «Физикаи Розӣ ва Ибни Сино» рисолаи номзадӣ Ҷимоя карда, то имрӯз дар бораи ҳаёту фаъолияти Муҳаммад Закариёи Розӣ 5 китобу зиёда аз 20 мақола дар маҷаллаҳои ватанӣ хориҷӣ ба забонҳои тоҷикиву русӣ англисӣ ба таърифи расонидааст, ки аз тарафҳои ҷомеаи илмӣ ҷаҳонӣ ҳамчун таҳқиқи ҷолиб пазируфта шудаанд.

Воқеан Абдулҳай Комилӣ аввалин маротиба физикаи ӯро дар сатҳи ҷаҳонӣ таҳқиқ кардааст, ки берун аз кишвар дар ИМА, Белгия, Германия, Туркия, Чин ва албатта Федератсияи Русия шинохта шуда, китобаш «Физика Абу Бакра ар-Рази» дар радиои «Физикаи Ибни Сино» дар намоиши байналмилалӣ китобҳо дар Москва, Минск, Пекин, Франкфурт ва Истамбул ба намоиш гузошта шудаанд.

Абдулҳай Комилӣ қомилан дуруст қайд менамояд, ки Муҳаммад Закариёи Розӣ тавассути 22 номгӯӣ таълифоти кимиёаш дар ҷаҳон бо лақаби «падарӣ кимиё» шинохта шуда, асарҳояш дар соҳаи физика, ки 33 номгӯӣро ташкил медиҳад, ки на ҳамагон медонанд ва ӯ физикдони бузургӣ замонааш низ будааст. Худи ӯ шарҳ медиҳад, ки ҳамчун кимиёдони бузург эътироф гардидани Муҳаммад Закариёи Розӣ маҳз тавассути мутахассисони таърихи химия, махсусан донишмандони бузург Юлиус Рушка, Паул Краус, Убайдулло Исроилович Каримов ва дигарон мебошад. Азбаски мутахассиси таърихи физикаи олами ислом хеле кам аст, физикаи Муҳаммад Закариёи Розӣ то ҳанӯз ба таври бояд омӯхта нашудааст.

Бинобар маълумоти андӯхтаи Абдулҳай Комилӣ, Муҳаммад Закариёи Розӣ ба таҳқиқи илми физика нафақат андешаҳо ва хулосаву пешниҳодоти назаривӣ баён кардааст, балки бевосита ба қорҳои таҷрибавӣ низ машғул гардидааст. Ин даъвии худро Абдулҳай Комилӣ бар асоси рисолаи «میزان الطبيعى» («Мизону-т-табиӣ») - «Тарозуи физикӣ»-и Муҳаммад Закариёи Розӣ пурра ва дуруст маънидор кардааст [16]. Инчунин ӯ собит намудааст, ки Муҳаммад Закариёи Розӣ қабл аз Абуалӣ ибни Ҳайсам (965-1040) ва Абуалӣ ибни Сино (980-1037) ба масъалаҳои оптикаи геометрӣ ва оптикаи тиббӣ машғул гардида, дар ин соҳа сахми босазо гузоштааст ва ҳатто таъсири андешаву асарҳои физикии Муҳаммад Закариёи Розиро ба донишмандони баъдина, пеш аз ҳама ба Ибни Ҳайсаму Ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ нишон додааст.

Тибқи пажухишоти Абдулхай Комилӣ, Муҳаммад Закариёи Розӣ дар асарҳои худ масъалаҳои гуногуни физикаро мавриди баррасӣ қарор додааст, ки баъзе аз онҳо то замони мо аҳаммияти илмиву таълимии худро гум накардаанд.

Аз таҳқиқоти Абдулхай Комилӣ бармеояд, ки Муҳаммад Закариёи Розӣ масъалаҳои марбут ба магнетизмро низ мавриди баррасӣ қарор дода, ҳатто рисолае бо номи «Фӣ иллоти ҳазб ал-миғнātис ал-ҳадида» (فِي إِتْلَاءِ بَدَجِ سَيْطَانِغَمَلَا دِيحَلَا) – «Андар сабаби ҳазби оҳанрабо (миғнотис) оҳанро» таълиф кардааст, ки барои хонандагону донишҷӯёни факултетҳои физикаи донишқадаву донишгоҳҳо ҷолибу мубрам ба шумор меравад. Аз номи рисолаи дигари физикии ӯ бо номи «Китāб сам’ ал-қайāн» (عَمَسَدَانِ اِيَكَلَا) – «Китоби моҳияти шунавоӣ» бармеояд, ки масъалаҳои бахши акустика низ диққаташро ҷалб карда будааст.

Тибқи маълумоти андӯхтаи устод Комилӣ рисолаҳои зерини Муҳаммад Закариёи Розӣ низ бевосита ба илми физика бахшида шудаанд:

- «فِي فَنَامَزَلَا وَ نَاكَمَلَا» («Фӣ-з-замāн ва-л-макāн») – «Андар вақт ва фазо»;
- «فِي فَنَ اَمَسَجَلَا نَاكِرْحَم نَم مَتَاذ اَبِيعِيْبَطَا» («Фӣ ан лилҷисм миҳаррикāн мин зāтаҳу таби’ийāн») – «Андар он, ки ҳар як ҷисм муҳаррики табиӣ худро дорад»;
- «فِي فَنَ ثَحْبَلَا نَعَضْرَلَا اِي هَا تَمِرْجَدَلْ صِلَا م اَبِيعِيْبَطَا» («Фӣ-л-бахс ан-ал-арз аҳйа ҳаҷарийат фӣ-л-асл ам тинийат») – «Баҳс андар он, ки маркази Замин санг аст ё хок»;
- «بَاتَك اِي لَع نَا يِلَانَا م اِي فَنَ تَضَقْد اِي لَع اِي عَمَسَمَلَا اِي فَنَ اِي لَوِيْهَا» – («Китāб Али ибн ал-Йамāн фӣ нақзат алā ал-Мисма’ий фӣ ҳайула») – «Китоби Алӣ писари Йамон бар зидди Мисмай дар бораи ҳайуло»;
- «اِي رَجَام مَنِيْب وَ نِيْب اِي يَا مَسَاقَلَا اِي بَعَكَلَا اِي فَنَامَزَلَا» («Мāҷаро байнаҳу ва байн Аби-л-Қāсим ал-Ка’бӣ фӣ-з-замāн») – «Баҳс миёни ман ва Абулқосимӣ Каъбӣ дар бораи вақт»;
- «فِي فَنَ دَرَلَا اِي لَع نِيَسَد رَا مَتَلَا اِي لَع وَ ج بَارَسَلَا» («Фӣ-р-адд алā Хусейн ат-Тимār алā ҷаву-с-сурāб») – «Андар инқори [андешаи] Хусайни Тимор дар бораи фазои суроб»;
- «فِي فَنَ اَمَزَكْرَم ضْرَلَا اِي عَوْيْنِد دَرِيْلَا» («Фӣ ‘ан марказ ал-арз йанбу’ ал-бард») – «Андар он, ки маркази Замин манбаи сардӣ аст»;
- «فِي فَنَ وَ ج بَارَسَلَا» («Фӣ ҷаву-с-сурāб») – «Андар фазои суроб»;
- «بَاتَك اِي فَنَ مَوْقَلَا» («Китāб фӣ-л-қувва») – «Китоб дар бораи нерӯ»;
- «مِيْزَان الطَّبِيْعِيْه» («Мизону-т-табиӣ») – «Тарозуи физикӣ» [17].

Инак, аз 33 номгӯӣ рисолаҳои физикии Муҳаммад Закариёи Розӣ, ки устод Комилӣ дар пажухишоти худ зикр карданд, дар мақолаи мазкур мо 12-тои онҳоро нишон додаем, ки бевосита ба масъалаҳои гуногуни физикӣ бахшида шудаанд. Танҳо аз номи рисолаҳои физикии Муҳаммад Закариёи Розӣ ҳадс зада мешавад, ки ӯ то кадом дараҷа ба илми физика таваҷҷуҳи хосса дошта, кадом масъалаҳои онро мавриди таҳқиқ ва баҳсу мунозара қарор додааст.

Дар натиҷаи омӯзиши густурдаи асарҳои Муҳаммад Закариёи Розӣ ва таълифоту таснифоти Розииносои ватанию хориҷӣ ба хулоса омадан мумкин аст, ки ӯ натавон ба ҳаҷри табиӣ маъруфи ҷаҳон, файласуфи маъруфи олами ислом ва кимиёшиноси бузург, мулаққаб ба “падари химия”, инчунин физикдони овозадору боистеъдоди асрҳои миёна, ба қавли Абдулхай Комилӣ “асосгузори физикаи классикии тоҷикон” низ ба шумор меравад.

Дигар ҷиҳати масъала ин аст, ки аз рӯи баъзе асарҳои Муҳаммад Закариёи Розӣ номи физикдонони асрҳои миёнаи олами исломро пайдо карда, мавриди баррасӣ қарор гирифтани кадом бахшҳои илми физика дар асрҳои миёна муайян карда мешавад. Ҷунин навиштаҳои Муҳаммад Закариёи Розӣ барои таърихи физикаи ҷаҳонӣ маълумоти нав ва арзишманде ба ҳисоб хоҳад рафт. Яқинан бояд гуфт, ки таълифоту таснифот ва баҳсу мунозараҳои Муҳаммад Закариёи Розӣ дар бораи ҷанбаҳои гуногуни

илми физика бо донишмандони ҳамзамонаш аз ташаккул ва инкишофи ин илми ҷолиб дар асрҳои миёнаи олами ислом шаҳодат медиҳад.

Ба андешаи мо, бар асоси пажухишоти Абдулҳай Комилӣ мутахассисони таърихи физика метавонанд натаанҳо Муҳаммад Закариёи Розиро ҳамчун физикдони маъруфи олами ислом таҳқиқ ва муаррифӣ намоянд, балки осори ӯро ҳамчун сарчашмаи муътамади таърихи илм ва техника истифода кунанд.

Дар мақолаи мазкур аз 25 номгӯй таълифоти устод Комилӣ мо 6-тояшро мавриди таҳлил қарор дода, мутмаинем, ки таҳлили густурдаи осори ӯ дар бораи Муҳаммад Закариёи Розӣ барои муҳаққиқони ояндаи Розииносо паҳлӯҳои нави фаъолияти ӯро муайян мекунад.

Дар натиҷаи пажухишоти худ дар бораи таърихи физика ва махсусан ҳаёти фаъолияти Муҳаммад Закариёи Розӣ, Абдулҳай Комилӣ ба ҳулосаи зерин омада, чунин собит намудааст, ки «Муҳаммад Закариёи Розӣ – асосгузори физикаи классикии форс-тоҷик ба шумор меравад». Ҳамин тавр, бояд гуфт ки пажухишоти устод Комилӣ дар бораи яке аз донишманди овозадори форс-тоҷик Муҳаммад Закариёи Розӣ натаанҳо дар сафҳои таърихи илму техника, балки барои таърихи тамаддуни тоҷикон ва таърихи умумибашарӣ хеле арзанда хоҳад буд.

Адабиёт

1. Абу Бакр Ар-Рази. Духовная медицина [Текст] / перевод с арабского Т. Мардонова; спецредактор М. Диноршоев. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 88 с.
2. Абу Бакр Ар-Рази. Избранные трактаты [Текст] / вступительная статья, комментарии и примечания М. Диноршоева; переводы с фарси и арабского М. Диноршоева и Т.Мардони. – Душанбе: Дониш, 2014. – 405 с.
3. Архимед. Исчисление песчинок (Псамит) [Текст] / пер. и прим. Г.Н. Попова. – М.-Л.: Гос. техн.-теор. издат, 1932. – 102 с.
4. Архимед. Сочинения [Текст] / перевод, вступительная статья и комментарии И.Н. Веселовского; перевод арабских текстов Б.А. Розенфельда. – М.: Государственное издательство физико-математической литературы, 1962. – 640 с.
5. Башмакова, И.Г. Дифференциальные методы у Архимеда [Текст] // Историко-математические исследования. – М.: ГИТТЛ, 1953. – Вып. VI. – С. 609-658.
6. Башмакова, И.Г. Трактат Архимеда «О плавающих телах» [Текст] // Историко-математические исследования. – М.: ГИТТЛ, 1953. – Вып. VI. – С. 609-658.
7. Веселовский, И.Н. Архимед [Текст]. – М.: Учпедгиз, 1957. – 112 с.
8. Диноршоев, М. Плуралистическая философия Абу Бакра ар-Рази [Текст]. – Душанбе: Дониш, 2014. – 400 с.
9. Житомирский, С.В. Астрономические работы Архимеда [Текст] // Историко-астрономические исследования. – М., 1977. – Вып. XIII. – С. 319-397.
10. Житомирский, С.В. Архимед [Текст]: пособие для учащихся. – М.: Просвещение, 1981. – 112 с.
11. Житомирский, С.В. Ученый из Сиракуз. Архимед. Историческая повесть [Текст]. – М.: Молодая гвардия, 1982. – 191 с.
12. Закариёи Розӣ. Мунтахаби осор [Матн] / тарҷума ва таҳияи А. Девонакулов, М. Бақоева, С. Раҳимзода; муҳаррири масъул Муҳаммад Осимӣ. – Душанбе: Адиб, 1989. – 158 с.
13. Каримов, У.И. Неизвестное сочинение ар-Рази «Книга тайны тайн» [Текст]. – Ташкент: Изд. АН Уз. ССР, 1957. – 264 с.
14. Комилӣ, А. Физика Абу Бакра ар-Рази [Текст] / отв. ред. Рахими Ф.К. – М.: МБА, 2014. – 104 с.

15. Комилӣ, А.Ш. Зиндагиномаи Муҳаммад Закариёи Розӣ [Матн]. – Душанбе: СИЭМТ, 2016. – 64 с.
16. Комилӣ, А.Ш. Муҳаммад Закариёи Розӣ ва “Тарозуи физикӣ”-и ӯ [Матн]. – Душанбе: СИЭМТ, 2016. – 92 с.
17. Комилӣ, А.Ш. Розинома [Матн]. – Душанбе: Ганчи хирад, 2021. – 76 с.
18. Комилӣ, А.Ш., Назарзода Ҷ.Ш. Муҳаммад Закариёи Розӣ ва осори тиббии ӯ [Матн]. – Душанбе: Ганчи хирад, 2021. – 64 с.
19. Хикматуллаев, Х. Клинические записи Абу Бакра ар-Рази и его ученика [Текст]. – Ташкент, 1974. – 146 с.
20. Epitre de Beruni contenant le repertoire des ouvrvages de Muhammad b. Zakariya ar-Razi, publice per Paul Kraus. – Paris, 1936.
21. Komili Abdulhai. The Problems of physics in the works of ar-Razi and Ibn Sina // Science and Technology in the Islamic World. Proceeding of the XXth International Congress of History of Science (Liege, 20-26 July 1997). – Liege (Belgium), 2003. – С. 183-187.
22. Ruska J. Die Alchemie ar-Razis // Der Islam. – B., 1935, Bd, 22, H. 4. – S. 281-319.
23. محمود نجم‌آبادى مؤلفات و مصنفات ابوبكر محمد بن زكرياى رازى تهران ۱۳۳۹
24. مهدى محقيق فيلسوف رى محمد بن زكريا الرازى تهران ۱۳۴۹
25. پرويز سپيتمان (اذكائى) حكيم رازى (حكمت طبيعى و نظام فلسفى) تهران ۱۳۸۴

ИНЪИКОСИ ҲАЁТУ ФАЪОЛИЯТИ МУҲАММАД ЗАКАРИЁИ РОЗӢ ДАР ПАЖУҲИШОТИ АБДУЛҲАЙ КОМИЛӢ

Мақолаи мазкур ба фаъолияти илмии донишманди шинохтаву гуногунҷабҳаи тоҷик физикдон, муаррих, файласуф, адиб ва ховаршинос Комилӣ Абдулхай Шарифзода дар бораи осору рӯзгори энциклопедисти овозадори асримиёнагии форс-тоҷик Абубакр Муҳаммад Закариёи Розӣ бахшида шудааст. Дар мақола бори аввал санаи дақиқи таваллуду вафоти Абубакр Муҳаммад ибни Закариё ибни Яҳёи Розӣ тибқи тақвимҳои гуногун аз китоби «Зиндагиномаи Муҳаммад Закариёи Розӣ» ва «Розинома»-и устод Абдулхай Комилӣ нишон дода шудааст. Дар он асосан рисолаҳои физикии Муҳаммад Закариёи Розӣ, ки устод Комилӣ таҳқиқ ва таҳлил кардаанд, ёдовар ва баррасӣ шудаанд. Албатта аз саҳми Абубакр Муҳаммад Закариёи Розӣ дар тиббу фалсафа ва илми химия низ ёдовар шуда, маълумоти ҷолибе ёдовар шудааст, ки аз ҷаҳор табиби маъруфи сатҳи ҷаҳонӣ ду нафарашон аз ниёғони тоҷикон махсуб мешаванд. Бояд гуфт, ки мақолаи мазкур натавон ба мутахассисони таърихи илму техника, махсусан таърихи физика, балки ба доираи васеи хонандагон, хусусан Розииносон судманд мебошад. Мақола барои физикдонон, файласуфон, таърихшиносон ва шарқшиносон низ манфиатовар хоҳад буд.

Калидвожаҳо: Закариёи Розӣ, осор, рӯзгор, пажуҳиш, Абдулхай Комилӣ.

ОТРАЖЕНИЕ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУХАММАДА ЗАКАРИЙА АР-РАЗИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ АБДУЛХАЯ КОМИЛИ

Данная статья посвящена научной деятельности известного и многогранного таджикского учёного физика, историка, философа, писателя и востоковеда Комили Абдулхая Шарифзода, относительно жизнью и творчеству известного средневекового персидского энциклопедиста Абубакра Мухаммада Закарийа ар-Рази. В статье впервые показаны точные даты рождения и смерти Абу Бакра Мухаммада ибн Закарийа ибн Яхйа ар-Рази по разным календарям из книг «Жизнеописание Мухаммада Закарийа ар-Рази» и «Розинома» Абдулхая Комили. В ней в основном упоминаются и обсуждаются

физические трактаты Мухаммада Закарийа ар-Рази, которые исследовал уstad Абдулхай Комили. Конечно, был также упомянут вклад Абу Бакра Мухаммада Закарийа ар-Рази в области медицины, философии и химической науки, а также упомянута интересная информация о том, что двое из четырех известных врачей мирового уровня являются предками таджикского народа. Следует сказать, что данная статья будет полезна не только специалистам по истории науки и техники, особенно истории физики, но и широкому кругу читателей, особенно «Разиведам». Она будет также полезна физикам, философам, историкам и востоковедам.

Ключевые слова: Закарийа ар-Рази, творчество, жизнь, исследование, Абдулхай Комили.

REFLECTION OF THE LIFE AND ACTIVITIES OF MUHAMMAD ZAKARIYOI RAZI IN THE RESEARCH OF ABDULHAI KOMILI

The article is devoted to the scientific activities of the famous and multifaceted Tajik scientist, physicist, historian, philosopher, writer and philologist Komili Abdulhai Sharifzoda on the works and life of the famous medieval Persian-Tajik encyclopedist Abubakr Muhammad Zakariyoi Razi. The article shows for the first time the exact dates of birth and death of Abubakr Muhammad ibn Zakariyo ibn Yahya Razi according to different calendars from the book “Zindaginoma Muhammad Zakariyoi Razi” and “Roizinoma” by ustad Abdulhai Komili. It mainly mentions and discusses the physical treatises of Muhammad Zakariyoi Razi, which were researched and analyzed by Ustad Komili. Of course, the contribution of Abubakr Muhammad Zakariyya Razi to medicine, philosophy, and chemistry is also mentioned, and interesting information is mentioned that out of four world-famous doctors, two are considered to be ancestors of Tajiks. It should be said that this article is useful not only for specialists in the history of science and technology, especially the history of physics, but also for a wide range of readers, especially Razi scholars. The article will also be useful for physicists, philosophers, historians, and orientalists.

Keywords: Zakaria Razi, works, life, research, Abdulhai Kamili.

Маълумот дар бораи муаллифон: Раҳимӣ Фарҳод Қодирзода, раиси Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои физикаю математика, профессор, академики АМИТ. Тел.: (+992) 900 00 44 99; E-mail: frahimi2002@mail.ru

Низомӣ Муқаддасой Мерочиддиндухт, унвонҷӯи ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Тел.: (+992) 934 78 87 71; E-mail: mmnizomi@mail.ru

Сведения об авторах: Раҳими Фарҳод Қодирзода, Председатель Комитета по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан, доктор физико-математических наук, профессор, академик НАНТ. Тел.: (+992) 900 00 44 99; E-mail: frahimi2002@mail.ru

Низомӣ Муқаддасой Мероджиддиндухт, соискатель ТГПУ имени Садриддина Айни. Тел.: (+992) 934 78 87 71; E-mail: mmnizomi@mail.ru

Information about the author: Rahimi Farhod Qodirzoda, Chairman of the Committee on Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Academician of NAST. Phone: (+992) 900 00 44 99; E-mail: frahimi2002@mail.ru

Nizomi Muqaddasoi Merojiddindukht, researcher TSPU named after Sadriddin Aini. Phone: (+992) 934 78 87 71; E-mail: mmnizomi@mail.ru

ТДУ 9точик+008+32точик+339+37точик+902/904

ТАШАККУЛ ВА ТАҲАВВУЛИ НИЗОМИ ИДОРИИ ҶУМҲУРИИ МУХТОРИ ШУРАВИИ СОТСИАЛИСТИИ ТОЧИКИСТОН (1924-1929)

Азизов Сайобид Саидчалолович
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Тоҷикон яке аз қадимтарин халқҳои минтақаи Осиёи Миёна ба ҳисоб рафта, таъриху фарҳанги бой ва низоми давлатдорӣ камназиру ибратомӯз доранд. Маърифат, адолату баробарӣ ва рафтору кирдори мардумони мо ханӯз аз даврони зиндагонии Зардушт, Куруши Кабир ва аҳди Сомониён маншаъ мегирад.

Омӯзиши сарчашма ва маводи ҳуҷҷатӣ бойгонӣ ба таври возеҳу равшан собит менамоянд, ки дар шароити душвори сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва муборизаҳои инқилобии шадид баъд аз тақсмоти милли-худудии Осиёи Миёна халқи тоҷик (бо вучуди аз даст додани минтақаҳои қадимаи аҷдодони хеш) ба бунёди давлатдорӣ навини худ оғоз менамояд.

Тағйироти бузурги сиёсии солҳои 20-уми асри ХХ дар ҳуҷҷатҳои бойгонӣ, матбуоти даврӣ, китобу рисола, асару мақолаҳои муаррихони даврони шуравӣ ва замони соҳибистиклолӣ инъикос гардида, роҷеъ ба ин марҳалаи таърихиву тақдирсозӣ миллати тоҷик, фикру мулоҳизаҳои гуногун пешниҳод намудаанд.

Таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар қисмат ва таърихи давлатдорӣ навини халқи тоҷик воқеаи бузург ба шумор рафта, баҳри рушду пойдорӣ ва бунёди низоми идорӣ он заминаҳои мусоид фароҳам овард.

Асосгузори сулҳу ваҳдати милли – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар китоби «Чехраҳои мондагор» вобаста ба қадамҳои нахустини бунёди давлатдорӣ навини халқи тоҷик дар ибтидои асри ХХ чунин ибрози назар намудааст: «Фаромӯш набояд қард, ки замони шуравӣ як давраи томи таърихи халқи мост ва сарфи назар аз ҳама шебу фарозҳо нодида гирифтани он дастовардҳо, ки дар он давра насиби халқи тоҷик шуданд, ғалати маҳз аст. Ҳаминро ёдовар шудан кофист, ки заминаи давлатдорӣ миллии тоҷикон баъд аз ҳазор сол маҳз дар ҳамон давра ташаккул ёфта буд» [14, с.370].

Дар ибтидои асри ХХ ҷаҳонро дигаргуниҳои азими иҷтимоӣ фаро гирифт, ки он барои халқи тоҷик ҳамчун давраи тақдирсоз, бунёдкорӣ ва созандагӣ барои давлати мустақилу соҳибхтиёр дар марҳалаи навин гардид.

Таҳаввулоти бузурги сиёсии солҳои 20-уми асри ХХ дар натиҷаи ба амал омадани се ҳодисаи муҳими таърихӣ, яке ғалабаи «Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр» (1917), дигаре «Инқилоби Халқии Бухоро» (1920) ва аз ҳама воқеаи баҳсталаби ибтидои асри ХХ «тақсмоти милли-худудии Осиёи Миёна» (1924) ба миён омадаанд, ки барои миллатҳои тоҷик, ўзбек, қазоқ, қирғиз ва дигар халқиятҳои хурди ин манотиқ нақши халқунанда гузошт.

Заминаҳои таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва ташаккулу таҳаввули низоми маъмурии он дар вазъияте қарор дошт, ки дар он марҳала мардуми тоҷик давраи душвори таърихиро аз сар гузаронида, барои дар харитаи сиёсии ҷаҳон арзи ҳастӣ намудан кӯшишу заҳмати зиёде ба харҷ додаанд.

Маврид ба ёдоварист, ки бори нахуст масъалаи ташкили Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар «Протоколи Бюрои Ўзбекистонӣ оид ба тақсмоти милли аз 4-уми октябри соли 1924, № 09» инъикоси худро ёфтааст [8, в.356].

Вобаста ба масъалаи таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон муаррихон М. Эркаев, Ю. Николаев, Я. Шарифов дар китоби «Очерки таърихи Тоҷикистони Советӣ» чунин зикр намудаанд: «Сесияи 2-юми Комитети Иҷроияи Умумииттифоқӣ даъвати XI, ки санаи 14-уми октябри соли 1924 баргузор гардид, таксимоти миллию территориявиро маъқул дониста, бо ҳамин иҷозат дод, ки РАСС Туркистон аз ҳайати РСФСР баромада, республикаҳои нави миллӣ ва автономӣ ташкил карда шаванд. Сесияи Комитети Иҷроияи Марказии Умумииттифоқ ба қарори сесияи Комитети Иҷроияи Марказии Туркистон тағйироти калоне дохил кард ва пешбини намуд, ки дар ҳайати РСС Ӯзбекистон вилояти автономии Тоҷикистон не, балки Республикаи Автономии Советии Сотсиалистии Тоҷикистон барпо карда шавад» [19, с.130].

Ҳамчунин оид ба масъалаи сохти маъмурӣ-ҳудудӣ ва шумораи аҳолии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ҳангоми таъсис гардидани муаррих А.И. Туманов дар китоби «Аз республикаи автономӣ ба республикаи иттифоқии советии сотсиалистӣ табдил ёфтани Тоҷикистон» чунин ибрози андеша намудааст: «Республикаи Автономии Советии Сотсиалистии Тоҷикистон дар вақти ташкил шудани 12 ноҳияи уездҳои Самарқанду Хучандро аз вилояти Самарқанд, райони Помири вилояти Фарғонаро аз Республикаи Туркистон ба ҳайати худ дохил кард. Аз Республикаи Халқии Советии Бухоро қариб тамоми Бухорои Шарқиро бо 5 вилоятҳо: вилоятҳои Фарм, Кӯлоб, Қурғонтеппа, Душанбе ва як қисми вилояти Сари Осӣ ба ҳайати Республикаи Тоҷикистон гузашт. Ба ҳудуди республикаи навташкिल्ёфта территорияи 135, 620 километри квадратӣ ва 739, 508 нафар аҳоли дохил шуда буд» [15, с.14].

Муаррихон Б.А. Литвинский, В.А. Казачковский, А. Мухторов, И. Обидов дар китоби «Таърихи халқи тоҷик» вобаста ба ин масъала чунин ибрози назар намудаанд: «Районҳои шимолии Тоҷикистон, ки ба округи Хучанд муттаҳид карда шуда буданд, ба ҳайати РСС Ӯзбекистон дароманд. Ҳамин тариқ, давлати миллии советии сотсиалистии тоҷикон барпо гардид» [12, с.144].

Аввалин сарвазири Тоҷикистон Абдуқодир Муҳиддинов ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии мардуми тоҷикро дар солҳои 20-уми асри XX мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, дар рисолаи мухтасаре таҳти унвони «Ба деҳқонони Тоҷикистон Инқилоби Октябр чӣ дод?» чунин зикр намудааст: «Вазъият ва аҳволи он рӯзҳои Тоҷикистон хеле парешон буд чунончӣ қисми кулли мамлакат аз марказҳои иқтисодӣ ва маданияи шуруӣ бурида ба ҳеч чой як роҳи алоқаи мунтазам надошт ва дар мамлакат зиндагонии усули «Феодализм» – замони ҳокимияти заминдорҳои калон хеле решаи мустаҳкам дошт» [13, с.44].

Бояд тазаққур дод, ки дар солҳои 20-уми асри XX манотиқи зиёди Тоҷикистонро ҳаракати босмачигарӣ фаро гирифта, дар кишвар бесарусомониҳои зиёде ба вуқӯ пайвастан, ки ин вазъият қисми зиёди аҳолиро ба танг оварда буд. Тавре, муаррих Я. Шарифов қайд кардааст: «Ташкил карда шудани РАСС Тоҷикистон барои тамоман барҳам додани босмачиён ва аз нав барқарор намудани хоҷагии халқи республика, пурра ба кор андохтани тамоми қувваҳо ва имкониятҳои оммаи меҳнаткашон ҳамаи шароитҳоро фароҳам овард» [17, с.17].

Фаъолияти расмӣ мақомоти давлатӣ дар Тоҷикистон ба таъсисёбии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон марбут мебошад.

Дар ин замина мақомоти муваққатӣ ва марказии ҳокимияти давлатӣ «Кумитаи Инқилобӣ» бо «Қарори Комитети Инқилобии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ӯзбекистон дар таърихи 26-уми ноябри соли 1924 ташкил карда шуд» [7, в.1].

Мақомоти муваққатии фавқулодаи ҳокимияти марказӣ дар Тоҷикистон ин «Кумитаи Инқилобӣ» ба шумор рафта, аз оғози фаъолияти ин ниҳоди бузурги сиёсӣ дар ҳудуди Тоҷикистон тамоми ҳокимияти мулкӣ ва низомиро дар ихтиёри худ гирифт.

Вазифаҳои асосии «Кумитаи Инқилобӣ» иборат аз пурра барҳам додани ҳаракати зидди шуравӣ (босмачигарӣ), таъмин намудани ҳаёти осоишта, барқарор кардани хоҷагии халқи харобгашта, ташкилу мустаҳкам намудани дастгоҳи марказӣ ва маҳаллии шуравӣ ба ҳисоб мерафт.

7-уми декабри соли 1924 дар шаҳри Тошканд, маҷлиси якуми «Кумитаи Инқилобии Тоҷикистон» баргузор гардида, дар кори он масъалаи барасмиятдарории Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода мешавад. Мутобиқи он муҳлати эълон шудани ҶМШС Тоҷикистон бо омадани ҳукумат ба маркази ҷумҳурият шаҳри Душанбе муқаррар карда мешавад.

Гарчанде, ки «Кумитаи Инқилобӣ» моҳи ноябри соли 1924 дар шаҳри Тошканд ташкил гардида бошад, аз сабаби вазъи иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсӣ, хусусан дуруст набудани роҳ миёни шаҳрҳои Тошканд ва Душанбе як қисми аъзоёни ҳукумат бо азобу машаққати зиёде дар моҳи январи соли 1925 ба Душанбе сафарбар гардидаанд. «5-уми феввали соли 1925 ҳайати Комитети револүтсионии РАСС Тоҷикистон сиҳат, саломат ба Душанбе омада расид. Қадре пештар аз ин ба Душанбе штаби корпуси 13-уми тирандозӣ омада буд» [9, в.69-71].

Қадами нахустини «Кумитаи Инқилобӣ» дар масъалаи барқарор намудани хоҷагии халқи харобшуда, мутобиқи қарор аз 4-уми марти соли 1925 ба шумор меравад, ки дар он Ҳукумат ба аҳолие, ки шаҳри Душанберо тарк намудаанд, мурочиат карда, онҳоро барои баргаштан ба манзилҳо ва барои бунёду барқарор намудани хоҷагиҳои харобгашта, даъват менамояд.

«Бо мақсади барқарорсозии хоҷагии халқ ва пуриморат кардани шаҳр, аҳоли дар муддати ду сол аз пардохти андоз озод карда шуд. Муҳлати баргашта омадани аҳолие, ки шаҳри Душанберо тарк намудаанд, то 15-уми апрели соли 1925 муқаррар карда мешавад, дар сурати дар ин муҳлат барнагаштани аҳоли, минтақаҳои замини холи шуда, моликияти давлат эълон шуда ва ба ихтиёри Шуъбаи хоҷагии маҳалӣ дода мешуданд» [1, в.3; 10, в.1].

Дар баробари барқарор гардидани хоҷагии мамлакат дар ин давра ҳаёти зиёиён, коргарон ва меҳнаткашон рӯ ба беҳбудӣ оварда, ба муваффақиятҳои калон ноил гардиданд. Ҳамин тавр мардум дар муҳлати муқарраргардида, ба минтақаҳо баргашта, ҳукумат ба онҳо аз ҳисоби заминҳои холии бекорҳобида қитъаҳои муайяни замин чундо намуд.

«Кумитаи Инқилобӣ ба оммаи деҳқонон ба маблағи 35 000 рубл ва тухмии ғалла ба миқдори 31 000 пуд, тухмии пахта - 5 700 пуд чундо намуд. Деҳқонони ба кишти пахта машғул аз тарафи Пахтаи Ўзбекистон маблағгузори карда мешуд» [2, в.26-27].

Ҳамчунин ҳукумат марҳила ба марҳила вобаста ба имконоти иқтисодиву иҷтимоӣ ба аҳоли кӯмак расонида, ба онҳо имтиёзҳои заруриро фароҳам овард. Ин раванд боис шуд, ки вазъи зиндагии сокинон, ки табақаҳои гуногунро дар бар мегирифт беҳтар гардад.

«Бо мақсади таъмини мунтазами хоҷагиҳои камбағалон-миёнаҳолони эҳтиёҷманд бо қарзи тухмӣ Кумитаи Инқилобӣ ба ташкили Фонди давлатии тухмӣ ҶМШИ Тоҷикистон оғоз менамояд» [4, в.6].

«22-юми августи соли 1925 Кумитаи Инқилобӣ деҳқонони меҳнаткашро аз қарзҳои андози хоҷагии кишлоқи солҳои 1924-1925 озод мекунад» [6, в.33].

Ҳамзамон бо гузаронидани тадбирҳои иқтисодӣ мубориза бо босмачигарӣ пурзӯр мешавад, ки ин дар муттаҳидсозии деҳқонон дар атрофи Ҳокимияти Шуравӣ ёри мерасонад.

«Дар вилоятҳои аз тарафи босмачиён ишғол шуда, кумитаҳои инқилобӣ оид ба муборизаи пурра ба муқобили босмачиҳо ташкил карда мешаванд. Бо дарназардошти он ки дар вилояти Душанбе босмачигарӣ то охир барҳам дода нашуда буд, 18-уми феввали соли 1925 Кумитаи Инқилобии ҶМШИ Тоҷикистон Кумитаи Инқилобии

вилояти Душанберо таъсис медиҳад [1, в.7] ва дар моҳи март соли 1925 дар гирду атрофи шаҳри Душанбе ҳолати ҳарбӣ эълон карда мешавад» [2, в.39].

Кумитаи Инқилобии Тоҷикистон барқарорсозии мақомоти ҳокимияти давлатиро аз ҷамоатҳои кишлоқ оғоз мекунад. «9-уми апрели соли 1925 Кумитаи Инқилобии Тоҷикистон қарор қабул кард, ки мутобиқи он институтҳои кӯхнаи оқсақолон ва мингбошӣ дар кишлоқҳо барҳам дода шуда ва кумитаҳои инқилобии кишлоқӣ ташкил карда шаванд» [3, в.3].

Дар ин марҳила назорат ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти шуравӣ дар баъзе ҳудудҳои кишвар ба амал баровада намешуд, вобаста ба ин дар бисёр ҷойҳо мардуми бесавод зерин таъсири таблиғоти муҳолифини ҳокимияти шуравӣ гумроҳ гашта, ба ин ҳокимият боварӣ надоштанд.

Дар қори идоранамоии мақомоти ҳокимияти шуравӣ кадрҳои маҳаллии саводнок намерасид, то ки ба мардум ҳақиқати ҳолро фаҳмонанд. Бо ин мақсад «18 июли соли 1925 Кумитаи инқилобӣ барои таъсис додани курсҳои байниидоравии семаҳои кормандони шуравӣ бо шуъбаҳои маъмури ва судӣ дар назди курсҳои таълиму тарбияи Комиссариати халқии маориф, қарор қабул менамояд. Ин курсҳо фаъолияти худро аз 7-уми июни соли 1925 оғоз менамоянд. Ин оғози тайёр кардани кадрҳои кормандони шуравӣ ба шумор меравад» [5, в.14].

Ҳамзамон «Кумитаи Инқилобӣ» ба заҳматкашонии Тоҷикистон барои гирифтани маълумоти олии дар мактабҳои олии шаҳри Москва ва дигар шаҳрҳои калонтарин, имконият медиҳад.

Ҳамчунин дар ин давра «Бюрои ташкилоти ХК (б) Ёзбекистон оид ба РАСС Тоҷикистон, ки моҳи март соли 1925 барпо карда шуда буд, ба ҷумҳури роҳбарии хизмат мекард» [16, с.21].

Фаъолияти ин ташкилоти хизмат, бевосита ба қори ташкилӣ-хизматӣ, тарғибу ташвиқ, илм ва макотиби олии, фарҳанг, саноат, нақлиёт, хӯрокворӣ, сохтмон ва хоҷагии шаҳр, хоҷагии кишлоқ, тиҷорат ва хизматрасонии маишӣ, хоҷагии об ва сохтмони деҳот, ниҳодҳои маъмури, комиссияи хизматӣ, шуъбаи умумӣ ва мудирияти корхоро дар бар мегирифт.

«14-уми августи соли 1926 Комитети Революсионии РАСС Тоҷикистон бо қарори худ деҳқонони меҳнаткашро дар бораи интихоботи аввалин дар РАСС Тоҷикистон, ки дар вазъияти осоишта мегузашт, хабардор кард» [18, с.9]. Бояд қайд кард, ки мақсади асосии гузаронидани интихобот ин пеш аз ҳама ба идоракунии давлатӣ ҷалб намудани оммаи васеи халқи заҳматкаш ба шумор мерафт.

Муддати ду соли фаъолият, «Кумитаи Инқилобӣ» тавонист ҳаракати зидди шуравиро асосан барҳам дода, мансабҳои кушбегӣро оқсақолро аз миён барканор намуда, умури ниҳодҳои шуравиро бар асоси тартиботи нав роҳандозӣ намояд.

Муҳимтарин рӯйдоди таърихӣ, ки дар таҳаввули низоми идории Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон нақши халқунанда гузошт, ин баргузор гардидани «Анҷумани якуми муассисони Тоҷикистон» ба шумор меравад.

Анҷумани якуми муассисон, ки аз 1-ум то 12-уми декабри соли 1926 дар шаҳри Душанбе баргузор гардид, дар ҷаласаи худ, як қатор қарорҳои муҳими таърихӣ, аз ҷумла «Декларатсия дар бораи ташкили Ҷумҳурии Автономии Советии Сотсиалистии Тоҷикистон», «Декларатсия дар бораи милликунонии замин, об, маъдан ва ҷангалоти Ҷумҳурии Автономии Советии Сотсиалистии Тоҷикистон», «Декларатсия дар бораи озодии занон», «Декларатсия дар бораи ҷорӣ намудани таълими умумии ҳатмии меҳнаткашон»-ро ба тасвир расонидааст.

Маҳз бо қарори ҳамин анҷумани таърихӣ мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ ба зимаи «Кумитаи Иҷроияи Марказӣ» ва «Шурои Нозирони Халқ»-и Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон» вогузор карда шуда, фаъолияти «Кумитаи Инқилобӣ»-и Тоҷикистон» қатъ карда мешавад.

Дар асоси маълумоти хуччати Хазинаи Р-10 парвандаи 676-и Бойғонии Марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Кумитаи Иҷроияи Марказии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон» 18-уми декабри соли 1926 ба ғаъолияти расмӣ оғоз намудааст.

Маҳз талошу гайрат ва матонату ҷасорати фарзандони сарсупурдаи миллат Нусратулло Махсум, Лутфуллоев, Шириншоҳ Шохтемур, Абдурахим Ҳочибоев, Абдулқодир Муҳиддинов, Аббос Алиев сабабгор шуд, ки дар анҷумани III-юми Фавқулодаи Шуроҳои Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 16-уми октябри соли 1929 қарор «Дар бораи ташкилҳои Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон» қабул гардид ва Нусратулло Махсум Раиси «Кумитаи Иҷроияи Марказӣ»-и Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон интихоб шуд.

Нусратулло Махсум борҳо роҳбари мақомоти давлатӣ ва хизмӣ интихоб гардида, аз соли 1926 то 1929 сарвари «Кумитаи Иҷроияи Марказӣ»-и Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистонро ба уҳда дошт.

Бунёди ҳаёти фарҳангӣ яке аз вазифаҳои муҳимми давлати тозабунёди тоҷикон ба шумор рафта, дар ин бахш низ Нусратулло Махсум қорҳои бузургро ба анҷом расонида буд, инчунин ба хотири маҳви бесаводӣ, чаҳолат, қафмондагии маданияи меҳнаткашон саъю талоши беназир нишон додааст.

«Пешрафти босуръати хоҷагиву маданияи халқи тоҷик, муваффақиятҳои қотеона дар роҳи мустақамиву ривочи давлатдорӣ миллию шуравӣ дере нагузашта, имконият ба вуҷуд оварданд, ки Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистӣ ба Ҷумҳурии Иттифоқӣ мубадал гардад» [11, с. 211].

Қобили зикр аст, ки 28-уми апрели соли 1929 Анҷумани II-юми Шуроҳои Тоҷикистон аввалин Конститутсияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистонро қабул кард, ки пирузии халқи тоҷикро дар соҳаҳои сиёсату ҳуқуқӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангӣ таҷассум карда ва ба тариқи қонуни мустақам гардонид.

Ин анҷуман, пеш аз ҳама, дар назди давлату Ҳукумати Тоҷикистон вазифаҳои муҳимми рушди ҳамаҷонибаи ҷумҳурии навтаъсисро гузошт, ки муҳимтарини онҳо қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон буд, ки ниҳоят 24-уми феввали соли 1931 нахустин Конститутсияи Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон қабул гардида, «Кумитаи Иҷроияи Марказӣ»-ро ҳамчун мақоми олии идоракунӣ эътироф намуда, тамоми ҳокимияти қонунгузор, амрдиҳанда ва назораткунандаро куллан дар ихтиёри он вогузор намуд.

Адабиёт

1. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – х.р-9. – р.1. – п.2. – в.3, 7.
2. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – х.р-9. – р.1. – п.3. – в.26-27, 39.
3. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – х.р-9. – р.1. – п.4. – в.3.
4. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – х.р-9. – р.1. – п.5. – в.6.
5. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – х.р-9. – р.1. – п.7. – в.14.
6. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – х.р-9. – р.1. – п.8. – в.33.
7. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – х.р-9. – р.1. – п.15. – в.1.
8. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – х.р-9. – р.1. – п.94. – в.356.
9. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – х.р-9. – р.1. – п.114. – в.69,70,71.
10. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – х.р-9. – р.1. – п.192. – в.1.
11. Фафуров, Б. Тоҷикон ва талошҳои таърихӣ онҳо барои озодии Ватан [Матн]: очеркҳо аз таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон / Б. Фафуров, Н. Прохоров; тарҷ., тавзеҳ ва таҳрири З. Абдулло, И. Қосимзода; муҳ. масъул Ф. Карим. – Душанбе: Адиб, 2012. – 256 с.

12. Литвинский, Б.А. Таърихи халқи тоҷик [Матн]: китоби дарсӣ / Б.А. Литвинский, В.А. Козачковский, А. Мухторов, И. Обидов; тарҷ. И.Н. Мавашев; муҳ. С. Шодиев. – Сталинобод: Нашр.дав. адабиёти таълимӣ-педагогии Ваз-ти маорифи РСС Тоҷикистон, 1959. – 208 с.

13. Мухиддинов, А. Ба деҳқонони Тоҷикистон Инқилоби Октябр чӣ дод? [Матн] / А. Мухиддинов. – Самарқанд-Душанбе: «Нашрдавтоҷ», 1927. – 62 с.

14. Раҳмонов, Э. Чехраҳои мондагор [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: «ЭР-Граф», 2023. – 424 с.

15. Туманов А.И. Аз Ҷумҳурии Автономӣ ба Ҷумҳурии Иттифоқи Советии Сотсиалистӣ табдил ёфтани Тоҷикистон [Матн] / А.И. Туманов; тарҷ. Н.А. Фузайлов; муҳ. И.Н. Махвашев; Ҷамъияти паҳнкундаи донишҳои сиёсӣ ва илмӣ РСС Тоҷикистон. – Сталинобод: Нашриёти газетаҳои республикавӣ, 1955. – 32 с.

16. Ҳасанов, А. Сталинобод пойтахти РСС Тоҷикистон [Матн]: очерки таърихӣ / А. Ҳасанов, А. Вишневский. – Сталинобод: Нашр.дав.тоҷик, 1960. – 650 с.

17. Шарифов, Я. Муборизаи меҳнаткашони Тоҷикистон барои мустақкам кардани Ҳокимияти Советӣ дар РАСС Тоҷикистон [Матн] / Я. Шарифов; муҳ. Ҷ. Исҳоқов. – Сталинобод: Нашр.дав.тоҷик, 1956. – 68 с.

18. Шарифов, Я. Мустақкам шудани Ҳокимияти Советӣ ва ғалабаи сотсиализм дар РСС Тоҷикистон (солҳои 1924-1937) [Матн] / Я. Шарифов; тарҷ. М. Олимов; муҳ. М. Иброҳимов; Ҷамъияти паҳнкундаи донишҳои сиёсӣ ва илмӣ РСС Тоҷикистон. – Сталинобод: Нашриёти газетаҳои республикавӣ, 1957. – 24 с.

19. Эркаев, М. Очерки таърихи Тоҷикистони Советӣ [Матн] / М. Эркаев, Ю. Николаев, Я. Шарофов; тарҷ. Ҷ. Исҳоқов; муҳ. Ф. Хочаев. – Сталинобод: Нашр.дав.тоҷик, 1960. – 650 с.

ТАШАККУЛ ВА ТАҲАВВУЛИ НИЗОМИ ИДОРИИ ҶУМҲУРИИ МУХТОРИ ШУРАВИИ СОТСИАЛИСТИИ ТОҶИКИСТОН (1924-1929)

Дар мақола марҳалаи ташаккул ва таҳаввули низоми идории Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар раванди дигаргуниҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсӣ фарҳангии халқи тоҷик дар солҳои 20-уми асри XX бо истифода аз маводи бойгонӣ ва адабиёти илмӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст.

Ҳангоми таҳқиқи омӯзиши ҳуҷҷатҳои бойгонӣ ва адабиёти илмӣ маълум гардид, ки аввалин мақомоти муваққатии идоракунии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон бо номи «Кумитаи Инқилобӣ» моҳи ноябри соли 1924 таъсис гардидааст.

Кумитаи Инқилобии Тоҷикистон, ҳамчун мақоми идоракунии ягона, бо дарназардошти таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ташкил гардида, мақсади асосии он омода сохтани шароитҳои зарурии сиёсӣ, иқтисодӣ ва мадании Тоҷикистон, барои гузаштан ба сохтори идоракунии Шуроҳо ба шумор мерафт.

5-уми феввали соли 1925 «Кумитаи Инқилобӣ» бо муроҷиатнома оид ба ташкил шудани Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар назди меҳнаткашони кишвар баромад карда, дар бораи ба идоракунии давлатии Тоҷикистон шуруъ кардан ва оғози фаъолияти амалии дастгоҳи идоракунии ҳукуматро дар шакли комиссариатҳои халқӣ хабардор мекунад.

Ҳамин тариқ, дар навбати аввал Комиссариати халқии корҳои дохилӣ, Раёсати сиёсӣ давлатӣ, Комиссариати халқии молия, Комиссариати халқии маориф, Комиссариати халқии адлия ва Прокуратураи давлатӣ ташкил мешаванд.

Калидвожа: Осиёи Миёна, Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, Кумитаи Инқилобӣ, ташаққул, таҳаввул, низоми идорӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, маводи бойгонӣ, сарчашмаи илмӣ.

РАЗВИТИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ТАДЖИКСКОЙ АВТОНОМНОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1924-1929)

В статье на основе архивных материалов и научной литературы рассматриваются этапы становления и развития административной системы Таджикской АССР в процессе экономических, социальных, политических и культурных преобразований таджикского народа в 20-е годы XX века.

В ходе исследования и изучения архивных документов и научной литературы выяснилось, что первый временный орган управления Таджикской АССР, именуемый «Революционным комитетом», был создан в ноябре 1924 года.

Революционный комитет Таджикистана, как единый руководящий орган, был создан в связи с образованием Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики, и его главной целью была подготовка необходимых политических, экономических и культурных условий для перехода Таджикистана к советскому строю в структуре управления Советов.

5 февраля 1925 года «Революционный комитет» обратился к трудящимся страны с воззванием об образовании Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики, информируя их о начале государственного управления в Таджикистане и начале практической деятельности аппарата государственного управления в виде народных комиссариатов.

Таким образом, в первую очередь были созданы Народный комиссариат внутренних дел, Государственное политическое управление, Народный комиссариат финансов, Народный комиссариат просвещения, Народный комиссариат юстиции и Государственная прокуратура.

Ключевые слова: Средняя Азия, Таджикская Автономная Советская Социалистическая Республика, Революционный комитет, формирование, эволюция, административное управление, экономическая, социальная, политическая, культурная, архивные материалы, научный источник.

DEVELOPMENT AND FORMATION OF ADMINISTRATIVE MANAGEMENT OF THE TAJIK AUTONOMOUS SOVIET SOCIALIST REPUBLIC (1924-1929)

The article, describes the stage of formation and evolution of the administrative system of the ASSR of Tajikistan in the process of economic, social, political and cultural transformations of the Tajik people in the 20s of the twentieth century.

During the research and study of archival documents and scientific literature, it was revealed that the first temporary governing body of the ASSR of Tajikistan, called the «Revolutionary Committee», was created in November 1924.

The Revolutionary Committee of Tajikistan, as a single governing, was created in connection with the formation of the Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic, and its main goal was to preparations of the necessary political, economic and cultural conditions for the transition of Tajikistan to the Soviet system in the structure of Soviet governance.

On February 5, 1925, the Revolutionary Committee addressed the country's workers of works with proclamation of the Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic, informing them about the beginning of republic administration in Tajikistan and the beginning of the practical activities of the state administration apparatus in the form of people's commissariats.

Thus, first of all the People's Commissariat of Internal Affairs, the State Political Department of Management, the People's Commissariat of Finance, the People's Commissariat of Education, the People's Commissariat of Justice and the State Prosecutor's Office were created.

Keywords: Central Asia, Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic, Revolutionary Committee, formation, evolution, administrative management, economic, social, political, cultural, archival materials, scientific source.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Азизов Сайобид Саидчалолович** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и соли сеюми кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносии факултети таърих. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, ноҳияи Фирдавсӣ, кучаи Фирдавсӣ, 5. Телефон: (+992) 901311191. Суроғаи электронӣ: sayobid.azizov@mail.ru

Сведения об авторе: **Азизов Сайобид Саиджалолович** – Таджикский национальный университет, доктор Ph.D третьего года по специальности (история-6D020300), исторического факультета. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, район Фирдавси, улица Фирдавси, 5. Телефон: (+992) 901311191. Электронная почта: sayobid.azizov@mail.ru

Information about author: **Azizov Sayobid Saidzhalolovich** – Tajik National University, third-year Ph.D. in specialty (history-6D020300), Faculty of History. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Firdavsi district, Firdavsi street, 5. Phone: (+992) 901311191. Email: sayobid.azizov@mail.ru

ТДУ 008+374:323 (575.3)

ОМУЗИШИ ЧАНБАЪҲОИ ТАЪРИХӢ, НАЗАРӢ ВА АМАЛИИ ФАЪОЛИЯТИ МУАССИСАҲОИ ИҶТИМОӢ-ФАРҲАНГӢ ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР СИЛСИЛАМАҶМУАИ “ТАҲҚИҚИ ФАРҲАНГИ МИЛЛӢ ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛ”

Шарифзода Фирдавс

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Шуруъ аз соли 2021 дар доираи мавзӯи илмӣ Пажӯҳишгоҳи илмӣ-тадқиқотӣ фарҳанг ва иттилоот “Таҳқиқи вежагиҳои рушди фарҳанги миллӣ дар даврони истиқлол” силсиламаҷмуа таҳти унвони “Таҳқиқи фарҳанги миллӣ дар даврони истиқлол” ба таъб расида, барои муҳаққиқону муаррихон, кормандони соҳаи фарҳангу санъат, магистрону унвонҷӯён, устодону донишҷӯёни факултети шуъбаҳои фарҳангшиносӣ, китобдорӣ ва рӯзноманигорӣ муассисаҳои таҳсилоти олии ва миёнаи касбии кишвар пешниҳод мегардад. То имрӯз се ҷилди он [1, 2, 3] интишор ёфтааст ва дар онҳо 42 мақолаву 2 тақриз шомил шудааст. Аз ин ҳисоб доир ба мавзӯи “Пешвои миллат ва рушди фарҳанги миллӣ” – 3 мақола, масъалаҳои “фарҳангшиносӣ” – 8, “китобхонашиносӣ ва библиографияшиносӣ” – 7, “осорхонашиносӣ ва бойгониишиносӣ” – 6, “фаъолияти муассисаҳои таълимӣ соҳаи фарҳангу санъат” – 4, “ВАО ва таъбу нашр” – 3, “ёдгориҳои таърихӣ-фарҳангӣ” – 3, “фаъолияти муассисаҳои консертӣ” – 2, “фаъолияти театрҳои кишвар” – 2, “фаъолияти сирки тоҷик” – 2, “фаъолияти синамои тоҷик” – 1, “фаъолияти иттиҳодияҳои эҷодӣ соҳаи фарҳангу санъат” – 1 мақола бахшида шудааст.

Соҳаи фарҳанг дар радифи соҳаҳои илму маориф ва тандурустӣ аз рӯи муҳим ва афзалиятноки сӯишати иҷтимоӣ давлат ба ҳисоб рафта, дар даврони истиқлол ҳамчун

таҷассумкунандаи таъриху тамаддуни миллати тоҷик ва яке аз воситаҳои муҳимми тарбия ва баланд бардоштани сатҳи маърифати мардум мавқеи устуворро касб кард. Дар ин давраи нави таърихӣ бештари масъалаҳои марбут ба фарҳанги миллӣ ва рушди минбаъдаи он дар паёмҳои Президенти мамлакат ба Маҷлиси Олии кишвар мавриди баррасӣ қарор гирифтанд. Дар робита ба ин масъала, дар мақолаи муҳаққиқ Ф. Шарифзода «**Баррасии масъалаҳои фарҳанги миллӣ дар паёмҳои Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон**» [2, с.23-55] таъкид шудааст, ки дар паёмҳои Пешвои миллат ба Маҷлиси Олии кишвар масъалаҳои муҳимми фарҳангу санъати тоҷик, аз қабилӣ омӯзиш ва ҳифзи мероси таърихӣ фарҳангии моддиву маънавии халқи тоҷик, зиндасозии абадигардонии хотираи неки таърихӣ, эҳё ва тармиму таҷдиди ёдгориҳои таърихиву меъморий, таъмиру азнавсозии мамнуъгоҳҳои таърихиву фарҳангӣ, ободсозии мақбараҳои шахсиятҳои таърихиву ирфонӣ ва қалъаҳои қадима, барқарор намудани номҳои таърихӣ, таҷлили санаҳои муҳимми таърихӣ, чашнҳои миллии Сада, Наврӯз, Тиргон ва Меҳргон, чашни шаҳрҳои бостонии кишвар, гиромидошти чехраҳои мондагори миллат, пешниҳоду сабти ном кардани ёдгориҳои таърихиву фарҳангии Тоҷикистон ва мероси фарҳанги ғайримоддӣ халқи тоҷик ба феҳристҳои бонуфузи ҷаҳонӣ, густариши робитаҳои байналмилалӣ фарҳангӣ, проблемаҳои муассири соҳаҳои театру кино, мусиқиву суруд, санъати тасвирию дизайн, сатҳу сифати эҷоду интишори китоб, вазъи мутолиаи китоб, фаъолияти ноширӣ, ташкил ва эҳёи шабакаи фурӯши китоб, кори китобхонаву осорхонаҳо, қасрҳои фарҳангу клубҳои дехот, фаъолияти иттифоқҳои эҷодӣ, муассисаҳои хунариву иттилоотӣ, фарҳангиву фароғатӣ ва воситаҳои ахбори умум, хунариҳои мардумӣ ва рушди он ва дигар масъалаҳои марбут ба фарҳангу санъати миллӣ пайваста мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ба андешаи муаллиф ҳар як Паём ҳамчун ҳуҷҷати муҳимми сиёсӣ ва барномаи мукаммали бунёдӣ барои рушди устувори соҳаи фарҳанг шароити мусоид фароҳам оварда, дар таҳкими рушди қонунгузори соҳаи фарҳанг ва таҳияву қабули барномаҳои давлатии соҳаҳои фарҳанг ва санъат замина гузоштанд. Дар баробари ин, қайд мегардад, ки афқору андешаҳои судманди Пешвои миллат оид ба масъалаҳои фарҳанги миллӣ, ки дар паёмҳояшон ба Маҷлиси Олии кишвар бо диди густардаи илмиву таърихӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд - бунёди назариявӣ ва методологии омӯзиши масъалаҳои мубрами таъриху фарҳанги халқи тоҷикро таъйид намуда, ҳамчун роҳнамои муътамад дар таҳияи санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ, концепсияву барномаҳои давлатӣ ва ташаққули заминаҳои концептуалии осори илмиву тадқиқотӣ нақши муассир гузоштанд.

Дар мақолаи дигари муҳаққиқ Ф.Шарифзода «**Бозтоби масоили фарҳанги миллӣ дар суҳанрониҳои Пешвои миллат дар мулоқот бо зиёиёни кишвар**» [2, с.56-92] дар заминаи суҳанрониҳои Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо намояндагони зиёиёни кишвар, масъалаҳои мубрами фарҳанги миллӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муаллиф ишора мекунад, ки дар силсилавоҳӯриҳои Пешвои миллат бо намояндагони зиёиёни мамлакат бештар ба баррасии масъалаҳои зерин тавачҷуҳ зоҳир карда шудааст: ҷараёни давлатсозии миллӣ; тарҳрезии дурнамои сохтмони ҷомеаи демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ; моҳияти сиёсиву иҷтимоии фарҳанг; омилҳои иҷтимоиву фарҳангӣ; нақшу мақоми зиёиён дар рушди ҳаёти ҷомеа; таърихи пайдоиш ва фалсафаи Наврӯз, давраҳои таҳаввул, расму оинҳо ва суннатҳои наврӯзӣ, ҷойгоҳи Наврӯз дар фарҳанги миллӣ ва тамаддуни башарӣ; ҳифзу гиромидошт ва поқу бегазанд нигоҳ доштани забони тоҷикӣ ва нақшу мақоми он дар шинохти таъриху фарҳанги миллати тоҷик; эҳё ва тармиму барқарорсозии ёдгориҳои таърихиву меъморий; ободсозии мақбараву қалъаҳои қадима; ҳифзу омӯзиши мероси фарҳанги моддиву ғайримоддӣ халқи тоҷик; таҳкими фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ, баҳусус китобхонаву осорхонаҳо, қасрҳои фарҳанг, боғҳои фарҳангӣ-фароғатӣ, дӯкону мағозаҳои китобфурӯшӣ; вазъи кунунӣ ва дурнамои фаъолияти воситаҳои ахбори умум, аз қабилӣ матбуоти даврӣ,

телевизион ва радио, муассисаҳои интишорӣ – чопхонаву нашриётҳо, вазифаҳои адабиёт дар таблиғи ғояҳои истиқлолияти давлатӣ; муаммоҳои соҳаи санъат ва бахшҳои муҳимми он: театр, кино, мусиқӣ; эҳёи ҳунарҳои мардумӣ ва рушди сайёҳӣ; гиромидошти чехраҳои муътабари илму адаб ва фарҳангу санъати тоҷик; комёбиҳо ва мушқилиҳои соҳаи фарҳанги миллӣ ва ғайраҳо.

Дар мақолаи муҳаққиқон Ш.Комилзода ва М.Ҷалилов «**Нақши Пешвои миллат дар рушди фаъолияти китобдорӣ-иттилоотӣ**» [2, с.93-119] таваҷҷуҳ бештар ба омӯзиши нақшу мақоми Пешвои миллат дар бунёди заминаҳои ҳуқуқии фаъолияти китобдорӣ дар давраи нави таърихӣ, тақвият ва такмили асосҳои қонунгузори соҳаҳои китобдорию иттилоотшиносӣ, таҳияву татбиқи барномаҳои давлатӣ дар соҳаи китобдорӣ, сохтмони биноҳои наву замонавӣ ва таъмиру азнавсозии китобхонаҳо дар қаламрави ҷумҳурӣ, муҷахҳазгардонии китобхонаҳои мамлакат бо воситаҳои техникаи муосири иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва фарогирии кормандон бо дониш, малакаю маҳорати баҳрабардорӣ аз ин технологияҳои инноватсионӣ, мукамалгардонии фондҳои китобхонаҳо бо китобҳои тозанаشر, наشري адабиёти илмиву оммавӣ, китобҳои дарсӣ, монографияи илмии олимон, роҳандозӣ гардидани интишори силсилаи осори адибони классикӯ муосири тоҷик, тарҷумаи асарҳои пурқимати шахсиятҳои шинохтаи илму фарҳанги ҷаҳон ва дастраси хонандагони тоҷик гардонидани онҳо, роҳнамоӣ дар ташкилу таъсиси китобхонаҳои электронӣ, зоҳир карда шудааст. Ҳамзамон, дар мақола таъкид шудааст, ки дар фаъолияти инноватсионии Пешвои миллат дар соҳаҳои китобдорӣ-иттилоотӣ таваҷҷуҳи пайваста ва ибтикороти пайгириона ҷиҳати баргузор кардани ҳар навъ озмунҳои ҷумҳуриявӣ инъикоскунандаи таблиғу гиромидошти китобдӯстию китобхонӣ ҷойи хоса дорад ва натиҷаҳои ниҳони мусбати озмунҳо бори дигар аз он шаҳодат доданд, ки нақши Пешвои миллат дар эҳёи китобдӯстии миллат ва ба ин васила тадриҷан баланд бардоштани сатҳи маънавияти миллат, махсусан камолоти насли навраси тоҷик беандоза бузургу манфиатбахш мебошад.

Дар силсиламаҷмуаи “Таҳқиқи фарҳанги миллӣ дар даврони истиқлол” дар радифи дигар масъалаҳои камоӯхташудаи соҳа ба масъалаҳои фарҳангшиносӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда шудааст. Аз ҷумла, дар мақолаи муҳаққиқ С. Шосаидзода «**Сиёсати фарҳангӣ ва масъалаҳои худшиносии миллӣ дар даврони истиқлолияти давлатӣ**» [1, с.18-47] қабл аз ҳама, мафҳумҳои «фарҳанг» ва «сиёсати фарҳангӣ» таҳқиқу баррасӣ шудааст. Ҳангоми таҳқиқи моҳияти мавзуи «сиёсати фарҳангӣ», муаллиф мулоҳизакорона андешаҳои мухталифи муҳаққиқонро таҳлил намуда, ба хулосае меояд, ки танҳо дар заминаи модели (амсилаи) сезинагӣ, ки фарҳангро дар сатҳҳои мега-, макро- ва микро, яъне дар ҳамбастагӣ бо табиат (мегасатҳ), бо сиёсат ва иқтисодиёт (макросатҳ) ва инсон (микросатҳ) баррасӣ менамояд, моҳияти сиёсати фарҳангиро дарк намудан мумкин аст. Ба андешаи муаллиф дар мавриди муайян намудани худуди мундариҷаи мафҳуми «идоракунии сиёсии соҳаи фарҳанг» бояд омилҳои зерин ба инобат гирифта шаванд: масъалагузориҳои асосӣ дар сиёсати фарҳангӣ; коркарди услубу воситаҳо ва шаклҳои фаъолияти сиёсӣ; интиҳоб ва ҷобачогузориҳои кадрҳо. Муаллиф дар заминаи таҳлили асноди ҳуқуқӣ оид ба масъалаҳои идоракунии соҳаи фарҳанг мулоҳизаҳои ҷолиб баён намуда, ишора мекунад, ки фарҳанг ҳамчун соҳаи сарнавиштсоз ва таъҷоҳи бозътимоди маънавии ҷомеа дар низоми сиёсати иҷтимоии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои муҳимму афзалиятнок эълон гардида, баҳри таъмини рушди устувори он аз рӯзҳои аввали истиқлолияти давлатӣ пайваста таваҷҷуҳ ва ғамхориҳои хоса зоҳир мегардад.

Дар мақолаи муҳаққиқ А. Саидов «**Мероси фарҳангӣ ва хифзи он дар даврони истиқлол**» [2, с.120-130] дар заминаи омӯзишу таҳлили андешаву афкори илмиву фалсафии олимони тоҷику хорича, қабл аз ҳама, мафҳуми «мероси фарҳангӣ» шарҳу эзоҳ дода шудааст. Қайд мегардад, ки маҷмуи объектҳои манкул ва ғайриманкул, осори

рассомӣ, мучассамасозӣ, санъати амалии ороиши ба онҳо марбут, инчунин дигар ашён фарҳанги моддӣ, ки аз назари таъриху фарҳанг, меъморию бостоншиносӣ, санъат, эстетика ва шахрсозӣ арзиши муайян доранд, мероси фарҳангӣ номида мешавад.

Дар мақолаҳои муҳаққиқон Ш.Комилзода, М.Акобиров ва С.Наимов «**Фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии шахру ноҳияҳои вилояти Хатлон дар даврони истиқлол**» [2, с.131-149], «**Фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии шахру ноҳияҳои вилояти Суғд дар даврони истиқлол**» [2, с.159-173] ва «**Фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии шахру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ дар даврони истиқлол**» (дар мисоли ноҳияи Рашт) [2, с.182-190] қайд мегардад, ки дар даврони истиқлол аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилоятҳо ва шахру ноҳияҳои ҷумҳурӣ барои рушду нумӯи фарҳанги миллӣ тадбирҳои мушаххас андешида шуда, тавассути татбиқи барномаҳои давлатӣ як қатор корҳои назаррас дар самти бунёду азнавсозӣ, таҷдиди инфрасохтор, таҳкими пояҳои моддию техникаи муассисаҳои соҳаи фарҳанг ва таъмини онҳо бо таҷҳизоти муосир, таъмиру тармим ва барқарорсозии ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ, роҳандозӣ шудаанд. Инчунин дар таҳқиқот оид ба омӯзиши дастоварду норасоҳои фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ, аз қабилӣ қасру хонаҳои фарҳанг, клубҳо, театрҳои халқӣ, мактабҳои бачагонаи санъат, боғҳои фарҳангӣ-фароғатӣ, осорхонаҳо, китобхонаҳо, муассисаҳои интишоротӣ ва вазъи таъмиру барқарорсозии ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ дар шахру ноҳияҳои ҷумҳурӣ бештар таваҷҷуҳ зоҳир карда шудааст. Дар баробари ин, таъкид шудааст, ки новобаста аз тадбирҳои мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шахру ноҳияҳои ҷумҳурӣ баҳри ривочу раванқи фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ҳанӯз ҳам камбудихо дар самти таҷдиди инфрасохтори соҳа, таъмини соҳа бо мутахассисони баландихтисос, таҳкими базаи моддӣ-техникаи муассисаҳои фарҳангӣ, бахусус таъмини онҳо бо технологияи муосири иттилоотӣ-иртиботӣ, дастгоҳҳои тақвияти овоз, соҳҳои мусиқӣ, либосҳои саҳнавӣ, лавозимоти муосири равшанидиҳанда, мизу курсиҳо ва адабиёти тозанашр ба назар мерасанд.

«**Фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии шахру ноҳияҳои минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон дар даврони истиқлол**» [2, с.150-158] дар мақолаи муҳаққиқ С. Наимов мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муаллиф дар бораи дастовардҳои соҳаи фарҳанг ва бунёди муассисаҳои фарҳангӣ дар шаҳри Кӯлоб, ноҳияҳои Данғара, Восеъ, Мир Саид Алии Ҳамадонӣ, Фархор, Темурмалик, Балҷувон, Ховалинг, Муъминобод, Шамсиддин Шохин суҳан ронда, таъкид менамояд, ки айни замон дар ҳамаи шахру ноҳияҳои минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон барои фаъолияти пурсамари соҳаҳои фарҳанг инфрасохтори зарурӣ фароҳам оварда шудааст ва ин гувоҳи таваҷҷуҳи хоссаи роҳбарияти олии кишвар ба пешрафти ин соҳаи муҳим мебошад.

Дар мақолаи муҳаққиқ Ф. Шарифзода «**Вазъи муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии ноҳияи Деваштичи вилояти Суғд дар даврони истиқлол**» [2, с.174-181] роҷеъ ба фаъолияти кунунии муассисаҳои фарҳангии ноҳияи Деваштич ва саҳми ин муассисаҳо дар ташкилу баргузори чорабиниҳои муҳими фарҳангӣ, озмуну фестивалҳои гуногун, таҷлили иду чашнҳои миллӣ, санаҳои таърихӣ ва дигар чорабиниҳои, ки дар сатҳи ноҳиявӣ вилоятӣ ва ҷумҳуриявӣ доир гардиданд, маълумот дода шудааст. Дар мақола ишора шудааст, ки маҳз дар даврони истиқлол як қатор корҳои назаррасу шоёни таҳсин дар баҳши фарҳанги ноҳия амалӣ гардиданд. Дар поёни мақола муаллиф дар радифи нишон додани камбудии норасоҳои ҷойдошта, ҳамзамон андешаҳои худро ҷиҳати беҳтар намудани фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии ноҳияи Деваштич баён кардааст. Аз ҷумла ӯ зарур шуморидааст, ки дар заминаи экспонатҳои мавҷудаи осорхонаҳои шахсиву назди мактабии муассисаҳои таҳсилоти умумии ноҳияи Деваштич дар маркази ноҳия осорхонаи таърихӣ-кишваршиносӣ ташкил карда шавад.

Дар мақолаи дигари ин муҳаққиқ **“Омилҳои муассири рушди фарҳанги миллӣ дар даври истиқлол”** [3, с.228-242] натиҷаи таҳқиқоти дар самти омӯзиши масъалаҳои фарҳанги миллӣ дар даври истиқлол баргузоришуда, таҳлил ва омилҳои асосии рушди фарҳанги миллӣ муайян карда шудааст. Дар заминаи маводи ҷамъовардашуда ва таҳлили иҷмолии он муҳаққиқ ба хулосае меояд, ки дар даври истиқлол бо таъсири чунин омилҳо: татбиқи сиёсати фарҳангии давлат дар даври нави таърихӣ рушди ҷомеа; таҳияву тасвиби санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ доир ба соҳаҳои муҳталифи фарҳанг; таҳқиқи объектҳои арзишманди таърихӣ, фарҳангӣ, табиӣ, унсурҳои муътабари мероси фарҳанги ғайримоддӣ халқи тоҷик ва пешниҳоди онҳо ҷиҳати сабот ба феҳристҳои бонуфузи ҷаҳонӣ; рушди таҳқиқотҳои бостоншиносӣ ва дар заминаи он ташкили экспедисияҳои илмӣ ва ҳафриётҳои бостоншиносӣ; таъсиси матбуоти даврӣ, баҳусус рӯзномаву маҷаллаҳои таҳассусӣ доир ба соҳаҳои фарҳангу санъат; таҳқиқ ва дифои рисолаҳои номзади докторӣ доир ба масъалаҳои муҳими соҳаҳои фарҳангу санъат; созмондиҳӣ ва баргузориҳои фестивалҳо, озмунҳо ва фестивал-озмунҳо доир ба соҳаҳои фарҳангу санъат ва ғайраҳо ба рушди соҳаҳои фарҳангу санъат шароити мусоид фароҳам оварда шуд.

Дар даври истиқлол таҳқиқу баррасии масъалаҳои китобхонашиносӣ ва библиографияшиносӣ тоҷик тавачҷуҳи олимони соҳаи китобдориро низ ҷалб кард. Доир ба ин масъала дар саҳифаҳои силсиламаҷмуаи **“Таҳқиқи фарҳанги миллӣ дар даври истиқлол”** мақолаҳои олимони соҳа ба таъъ расиданд. Масалан, дар мақолаи муҳаққиқон Ш.Комилзода, М.Ҷалилов ва М.Комилов **«Фароҳамсозии заминаҳои меъерии ҳуқуқӣ ва моддию техникаи татбиқи равандҳои инноватсионӣ дар соҳаи китобдорӣ тоҷик дар солҳои соҳибистиқлолӣ»** [1, с.48-81] масъалаҳои таҳкими қонунгузориҳои миллӣ дар даври истиқлол, қабул ва татбиқи барномаҳои давлатии соҳаи китобдорӣ ва дар заминаи онҳо роҳандозӣ намудани равандҳои инноватсионии фаъолияти китобдорӣ-иттилоотӣ, компютеркунонӣ ва истифодаи технологияи муосири иттилоотӣ иртиботӣ дар фаъолияти китобхонаҳои оммавӣ ва китобхонаҳои илмӣ муассисаҳои таҳсилоти олиӣ кишвар, рақамгардонии китобҳои ҷопӣ ва бунёди китобхонаҳои электронӣ, мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллифон таъъ ба маводи ҷопиву бойгонӣ вазъи воқеии фаъолияти китобхонаҳои мамлакатро дар даври нави таърихӣ таҳлил намуда, роҷеъ ба давраҳои ташаккулу таҳаввули китобхонаҳо, дастовардҳо ва норасоииҳои қори онҳо андешаронӣ кардаанд.

Масъалаи мавриди назар, ҳамзамон дар мақолаи муҳаққиқ М.Ақобирова **«Истифодаи технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар фаъолияти китобхонаҳои оммавии вилояти Суғд ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон»** [1, с.82-109] мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Баҳри татбиқи вазифаҳои тарҳрезиишуда, муаллиф тавассути баргузориҳои таҳқиқотҳои сотсиологӣ дар китобхонаҳои давлатии оммавии мамлакат, тибқи пурсишномаҳои барои китобдорон ва хонандагон таҳияшуда кӯшиш намудааст, ки вазъи воқеии таъмини китобхонаҳои мамлакатро бо технологияи муосир ва истифодаи самараноки ин технологияро аз ҷониби хонандагон муайяну мушаххас намояд. Дар таҳқиқот фаъолияти 214 китобхонаи оммавии вилояти Суғд ва ВМКБ, ки теъдоди қормандонашон 508 нафарро ташкил медиҳад, мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муаллиф натиҷаи таҳқиқоти сотсиологиро таҳлил намуда, дастоварду қамбудихои ҷойдоштаро нишон додааст ва барои беҳтар намудани фаъолияти минбаъдаи китобхонаҳои зикршуда, андешаҳои худро баён кардааст.

Дар мақолаи муҳаққиқ О.Титова **«Нақши Хонаи китоби Тоҷикистон дар инкишофи библиографияи миллӣ дар даври Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон»** [1, с.110-140] хусусиятҳо ва вежаҳои тартиб додани феҳристҳои маҷмӯӣ ва тарҷеии, ки аз ҷониби собиқ Палатаи давлатии китоби Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳоло Муассисаи

давлатии «Агентии миллии Созмони байналмилалии рақамгузории стандарти китоб – Хонаи китоби Тоҷикистон», минбаъд АМСБРСК – ХКТ) дар солҳои истиқлолият ба таъби расидаанд, таҳқиқ шуда, хусусияти миқдорӣ ва сифатии нашри нишондиҳандаи библиографии давлатии ҷорӣ «Солномаи матбуоти Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар ин давра мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар охири мақола хулоса ва тавсияҳои асосии муаллиф оид ба рафъи камбудии ва тақмили қор дар ин самт пешниҳод шудаанд, ки истифодаи онҳо барои таҳияи консепсияи илмӣ фаъолияти муассиса, тарҳрезии барномаи дурнамои АМСБРСК – ХКТ ҳамчун маркази библиографияи давлатӣ мусоидат менамояд.

Дар мақолаи муҳаққиқ М.Комилов «**Таҳаввули фаъолияти китобхонаҳои Тоҷикистон дар даврони истиқлол**» [2, с.191-218] дар асоси таҳлили маводи ҷопӣ ва бойгонӣ ҷанбаҳои гуногуни фаъолият ва хусусиятҳои китобхонаҳои анъанавӣ ва электронии ҷумҳурӣ дар давраи истиқлолият омӯхта шуда, роҳҳои рушди минбаъдаи онҳо муайян карда шудаанд. Қайд мегардад, ки сарфи назар аз қабул ва татбиқ шудани барномаҳои давлатӣ дар соҳаи китобдорӣ ва ҷалби дигар воситаҳо дар самти таъмини китобхонаҳо бо технологияи муосири иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, то ҳанӯз на ҳамаи китобхонаҳои мамлакат бо компютерҳо ва дигар технологияҳои нав таҷҳизонида шудаанд. Таъкид шудааст, ки дар шароити ҷойгиршавии номувофиқи китобхонаҳои оммавӣ нисбат ба маҳалҳои аҳолинишин, китобхонаҳои шахсӣ метавонанд то андозае баҳри қонеъ намудани талаботи аҳоли ба китобу нашрияҳои даврӣ ва баланд бардоштани сатҳи огоҳии онҳо саҳм гузоранд.

Дар мақолаи муҳаққиқон Ш.Комилзода ва М.Акобиров «**Низомии марказонидашудаи китобхонаҳо дар шароити муосир**» [2, с.219-234] татбиқи ин низом дар таҷрибаи китобхонаҳои водии Рашт, вилоятҳои Суғду Хатлон ва Бадахшон мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор гирифтааст. Таъкид шудааст, ки бо вучуди ғамхориҳои пайвастаи Ҳукумати ҷумҳурӣ чиҳати беҳбуд бахшидан ба фаъолияти китобхонаҳои мамлакат, то ҳол дар самтҳои ҷудоғонаи фаъолияти онҳо камбудии норасоӣ ба назар мерасанд. Барои беҳбуд бахшидан ба фаъолияти низомии марказонидашудаи ин китобхонаҳо, муҳаққиқон тавсия намудаанд, ки дар сохтори Китобхонаи марказии ноҳияи Рашт воҳидҳои сохтории асосӣ – бахшҳои тақмили фонду бақайдгирии ҳуҷҷатҳо, коркарди библиографии ҳуҷҷатҳо ва феҳристнигорӣ, хизматрасонии маълумотдиҳӣ-библиографӣ ва иттилоотонӣ ташкил карда шуда, мақоми он ҳамчун зерсохтори асосии НМК ва маркази методӣ идоракунандаи фаъолияти китобхона-филиалҳо барқарор карда шавад.

Дар мақолаи муҳаққиқон Ш.Комилзода, М.Акобиров ва С.Наимов «**Фаъолияти китобхонаҳои оммавии вилояти Хатлон дар даврони истиқлол**» [2, с.235-242] вазъи шабакаи китобхонаҳои вилояти Хатлон мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Дар баробари шарҳи дастовардҳо, дар мақола қайд гардидааст, ки вазъи таъмини китобхона-филиалҳо бо таҷҳизоти муосири иттилоотӣ-коммуникатсионӣ чун дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ беҳбудиро тақозо мекунанд. Китобхона-филиалҳои дар деҳот воқеъбуда, умуман ягон намуди васоити иттилоотӣ-коммуникатсиониро надоранд. Ҳатто аз чиҳати муцаҳҳазнокӣ бо васоити оддитарини барои пешбурди қори китобдорӣ зарурӣ, яъне рафҳои китобмонӣ, мизу курсӣ, қуттиҳои феҳрист, феҳристбаргаҳо ва ғ. танқисӣ мекашанд. Дар робита ба ин, чиҳати рафъи вазъияти бамиёномада, муаллифон тавсияҳои мушаххас пешниҳод кардаанд.

Дар мақолаи муҳаққиқон Ш.Комилзода ва Ф. Шарифзода «**Нақши марказҳои библиографӣ дар китобноманигорӣ ҳуҷҷатҳо**» [2, с.243-273] вазъи таҳияи дастурҳои мухталифи библиографии дар замони истиқлол интишорёфта мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Таҳқиқот ошкор кардааст, ки дар радиҳои дастовардҳо дар самти китобноманигорӣ осори ҷопӣ камбудии норасоӣ ҷой доранд, аз ҷумла на ҳамаи

китобномаҳои шарҳиҳолии интишорёфта аз нигоҳи вежагиҳои китобноманигорӣ, маҳакҳои асосии интихобу хостагирии мавод, таъйини хонандагиву мақсаднокии дастурҳо, услуби гуруҳбандиву таснифнигорӣ, ородихию таҳрири библиографӣ ва дигар нозуқиҳои банду басти дастурҳои библиографӣ ба талаботҳои оддии омода кардани китобномаҳо ҷавоб медиҳанд.

Дар силсиламаҷмуаи “Таҳқиқи фарҳанги милли дар даврони истиқлол” 6 мақолаи олимону мутахассисон доир ба масъалаҳои осорхонашиносӣ ва бойгонишиносӣ ворид шудааст, ки дар онҳо дар баробари баррасии масоили назарӣ, ҳамзамон фаъолияти амалии ин муассисаҳои фарҳангӣ мавриди омӯзишу таҳлил қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, дар мақолаи муҳаққиқ Ф. Шарифзода «**Таъсиси осорхонаҳо дар даврони соҳибистиклолии Тоҷикистон**» [1, с.141-188] омилҳои асосии таъсисёбӣ ва тавсеаи шабакаи осорхонаҳои Тоҷикистон дар даврони истиқлол мавриди омӯзиш қарор гирифта, дар заминаи таҳлили асноди ҷопиву бойгонӣ даврони рушди шабакаи осорхонаҳо ба ду марҳила: солҳои 1991-2002 ва 2003-2021 ҷудо карда шудааст. Бино ба иттилои муаллиф, новобаста аз душвории ҷойдошта, дар марҳилаи якум, афзоиши шабакаи осорхонаҳо ба ифтиҳои осорхонаҳои нави давлатӣ, идоравӣ, ҷамъиятӣ ва хусусӣ рабт дошт ва дар ин давра дар шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ бештар осорхонаҳои нави таърихӣ-кишваршиносӣ таъсис ёфтаанд. Дар марҳилаи дуюм бо ба эътидол омадани ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии кишвар ба соҳтмони осорхонаҳо тавачҷуҳ зоҳир карда шуд. Дар таҳқиқот бо мисолҳои мушаххас оид ба рушди чунин гуруҳи осорхонаҳои даврони истиқлол: таърихӣ-кишваршиносӣ; шахсӣ, ёдгорӣ, адабӣ; хона-осорхонаҳо; осорхонаҳои ҷамъиятӣ; илмӣ-маърифатии (оммавӣ) таълимӣ; хусусӣ; осорхонаҳои назди муассисаву ташкилотҳо; осорхона-мамнуъгоҳҳо, маълумот дода шудааст.

Дар мақолаи дигари ҳамин муҳаққиқ «**Муаррифи ва тарғиби дастовардҳои даврони истиқлол дар осорхонаҳои Тоҷикистон**» [2, с.274-283] қайд гардидааст, ки дар бештари осорхонаҳои Тоҷикистон шубҳаву бахшҳои нав таҳти унвонҳои «Истиқлолият», «Дастовардҳои даврони истиқлол» фаъолият менамоянд ва дар онҳо ҳуҷҷатҳои нодири таърихӣ, аксу мусаввараҳо ва дигар ашёи марбут ба даврони истиқлол ба намоиш гузошта шудааст. Муаллиф барои асоснок намудани афкори андешаҳои худ бештар ба дастовардҳои Осорхонаи миллии Тоҷикистон, Осорхонаи ҷумҳуриявии таърихӣ-кишваршиносии ба номи Абӯабдулло Рӯдакӣ, Осорхонаи Қасри Арбоб, Осорхонаи мактабии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, Осорхонаи Қасри фарҳанги ноҳияи Данғара, «Осорхонаи Пешвои миллат»-и Донишгоҳи миллии Тоҷикистон таъя кардааст. Ба андешаи муаллиф, таъсиси шубҳаву бахшҳо, гӯшаву толорҳои намоишӣ дар осорхонаҳои Тоҷикистон бахшида ба дастовардҳои Тоҷикистони соҳибистиклол ва бунёди осорхонаҳои мустақил дар назди муассисаҳои таълимӣ марбут ба корномаҳои Пешвои миллат барои муаррифии шоистаи дастовардҳои даврони истиқлол ва омӯзиши мактаби давлатдориву фаъолияти гуногунпаҳлуи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон шароит фароҳам оварда, дар самти боло бурдани ҳисси ватандӯстӣ ва худшиносии милли мусоидат менамоянд.

Дар мақолаи муҳаққиқ Х.Нурматзода «**Вазъи фаъолияти осорхонаҳои мусиқии Тоҷикистон дар даврони истиқлол**» [1, с.189-211] фаъолияти Осорхонаи ҷумҳуриявии фарҳанги мусиқии ба номи Зиёдулло Шаҳидӣ, Осорхонаи созҳои мусиқи Шарқи Гурминҷ Завқибеков дар шаҳри Душанбе, Осорхонаи созҳои мусиқии миллии назди Кохи фарҳанги шаҳри Ҳисор, Осорхонаи созҳои мусиқии Минаков Мусаввар дар ноҳияи Рӯшони ВМКБ, Осорхона-хунаристони усто Ғуломи Қодир дар ноҳияи Ховалинги вилояти Хатлон, Осорхонаи мусиқии Ҷӯрабек Муродов дар шаҳри Хуҷанди вилояти Суғд дар қори гирдоварӣ, ҳифзу нигоҳдорӣ ва муаррифии мероси мусиқии халқи тоҷик мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифта, саҳми кормандони осорхонаҳо дар ҷамъоварии созҳои мусиқии устодони санъати тоҷик, ташкили экспозитсияҳо ва оммавигардонии

созҳои мусиқӣ тавассути дастаҳои хунарии назди осорхонавӣ муҳим арзёбӣ гардидааст. Ҳамзамон, дар радифи дастовардҳо камбудиву мушкилоти фаъолияти осорхонаҳо мавриди таҳлил қарор гирифта, барои беҳбудии кори онҳо тавсияҳои мушаххас пешниҳод шудааст.

Дар мақолаи муҳаққиқ Қ.Исоев **“Вазъи муассисаҳои фарҳангии ноҳияи Ховалинг дар замони муосир”** [3, с.243-260] тавачҷуҳи бештар ба омӯзиши вазъи фаъолияти осорхонаҳои ноҳияи Ховалинг зоҳир карда шудааст. Бино ба маълумоти муаллиф дар ноҳияи мазкур 5 осорхона: “Осорхонаи таърихӣ-кишваршиносӣ”, “Осорхонаи Восеъ”, “Осорхонаи Ҷӯрабек Назрӣ”, “Китобхона-осорхонаи Ҳабибулло Файзулло” ва “Осорхона-хунаристонии Усто Фулом” фаъолият мекунанд.

Муҳаққиқ Ш.Қурбонов дар мақолаи худ **«Накши хона-осорхонаҳо дар муаррифии мероси таърихиву фарҳангӣ»** [3, с.261-275] фаъолияти хона-осорхонаҳои қаҳрамонҳои Тоҷикистон Садриддин Айнӣ ва Мирзо Турсунзода, хона-осорхонаҳои Зиёдулло Шаҳидӣ ва Гурминҷ Завқибековро мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор додааст.

«Низоми бойгонидории миллӣ дар замони истиқлол» [1, с.212-220] дар мақолаи муҳаққиқ С.Азизов баррасӣ шудааст. Муаллиф дар заминаи таҳлили санадҳои меъёриву ҳуқуқии марбут ба соҳа, самтҳои афзалиятноки фаъолияти Ҳазинаи бойгонии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла масъалаҳои чамъоварӣ, бақайдгирӣ, коркард, гурӯҳбандӣ, вежагиҳои ҳифзу нигоҳдорӣ ҳуҷҷатҳои бойгонӣ, бо мутахассисони касбӣ таъмин намудани бойгонӣ ва бо дарназардошти рушди технологияи муосири иттилоотӣ рақамгардонии ҳуҷҷатҳои бойгониро мавриди омӯзиш қарор додааст.

Оид ба масъалаҳои васоити ахбори омма ва таъбу нашр 3 мақола дарҷ шудааст. Аз ҷумла, дар мақолаи доктори илмҳои филологӣ, профессор Мурод Муродӣ **«Таҳаввул ва рушди матбуоти даврии тоҷик дар замони истиқлол (1991-2016)»** [1, с.246-277] кӯшиш шудааст, ки омилҳои асосии таъсиррасон дар таҳаввул ва инкишофи матбуоти даврии тоҷик дар замони истиқлол ба таври илмӣ таҳқиқу арзёбӣ шавад. Муаллиф зимни таҳлили мавзӯ панҷ омил: сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва касбӣ, ки воқеан дар рушди ВАО, минҷумла матбуоти даврии замони истиқлол заминагузор будаанд, нишон дода, вазъ ва сифати нашрияҳои даврӣ бо усули муқоиса таҳлил ва дурнамои пажӯҳиши ин соҳа дар бофтори (контекст) рисолавӣ арзёбӣ намудааст.

Дар мақолаи дигари ин олим, ки дар ҳамкорӣ бо муҳаққиқ Меҳроб Ҷумъаев навишта шуда, дар ҷилди дуҷуми силсиламаҷмуаи **“Таҳқиқи фарҳанги миллӣ дар даврони истиқлол”** таҳти унвони **«Қорбурди усулҳои инноватсионӣ дар матбуоти даврии маҳаллии Тоҷикистон»** [2, с.284-305] ба таъб расидааст, баъзе хусусиятҳои истифода ва ташаккули омилҳои инноватсионӣ дар матбуоти даврии маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Масъалаҳои омоданамӣ ва интишори китоб барои кӯдакону наврасон дар мақолаи муҳаққиқ С. Амонуллоев **«Наشري адабиёти бачагонаи тоҷик дар даврони истиқлол»** [1, с.278-318] мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифтааст. Дар таҳқиқот дар радифи таҳлили дастоварду камбудии нашриётҳои давлативу хусусӣ ҳамзамон, фаъолияти ташкилоту созмонҳои байналмилалӣ, ки тавассути роҳандозии барномаву лоиҳаҳои махсус дар самти таҳияву омодаسازی ва наشري китобҳо барои кӯдакону наврасон саҳм мегиранд, арзёбӣ шудааст.

Дар силсиламаҷмуаи **“Таҳқиқи фарҳанги миллӣ дар даврони истиқлол”** фаъолияти муассисаҳои таълимии соҳаи фарҳангу санъат низ мавриди омӯзишу таҳлил қарор гирифтаанд. Дар мақолаи муҳаққиқ Г.Каримова **«Вазъи муассисаҳои таълимии соҳаи фарҳанг дар кишвар: мушкилот ва дурнамо»** [1, с.221-246] дар таъя ба натиҷаи таҳқиқоти сотсиологӣ, шароити муассисаҳо, чараҳои таълим, вазъи таъмини муассисаҳо бо барномаву дарнома ва дастурҳои таълимиву методӣ таҳлилу баррасӣ шуда, оид ба вазъи кунунии 18 муассисаи таълимии соҳа маълумот дода шудааст. Дар поёни мақола

муаллиф камбудию норасоихои ҷойдоштаро ошкор намуда, чихати рафъи онҳо тавсияҳои мушаххас пешниҳод кардааст.

Фаъолияти муассисаҳои таълимии соҳаи санъати шаҳру ноҳияҳои вилояти Хатлон (ноҳияҳои Хуросон, Абдурахмони Ҷомӣ, Ёвон, Ҷайхун, Дӯстӣ, Ҷалолитдини Балхӣ, Данғара, Муъминобод ва шаҳрҳои Кӯлоб, Норақ) ва ҳамзамон Коллеҷи ҷумҳуриявӣ санъати шаҳри Кӯлоб ба номи Кароматулло Қурбонов дар заминаи таҳқиқоти сотсиологӣ солҳои 2022-2023 доиргардида, дар мақолаи муҳаққиқон Ҷӯрахон Обидпур ва Гулзира Каримова **“Вазъи таълим дар мактабҳои бачагонаи мусиқӣ (санъат)-и вилояти Хатлон”** [3, с.194-212] мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтааст. Ҳамзамон, дар мақола хулосаву пешниҳоди муҳаққиқон перомунӣ ислоҳ кардани камбудиву норасоихои ҷойдошта манзур гардидааст.

Дар мақолаи муҳаққиқ Ш.Комилзода **“Маркази таълими мусаввирони наврас”** [3, с.213-219] фаъолияти Мактаби рассомии бачагонаи шаҳри Хучанд мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Муаллиф дар радиои дастовардҳо дар фаъолияти мактаби мазкур як қатор камбудиву норасоихоро ошкор карда, роҳи ҳалли онҳоро нишон додааст.

Муҳаққиқ С.Рустомова дар мақолааш **“Мактаби бачагонаи санъати ноҳияи Варзоб зодаи даврони истиқлол”** [3, с.220-228] таърихи 20-солаи фаъолияти мактаби мазкурро мавриди омӯзишу таҳлил қарор дода, бо истифода аз услуби пурсиш дар заминаи суҳбатҳои бо масъулин ва омӯзгорон баргузор намудааш, вазъи таълиму тарбияро дар мактаб омӯхта, комёбии устодону шогирдонӣ мактабро нишон додааст.

Ба таҳқиқи масъалаҳои фаъолияти муассисаҳои консертӣ дар даврони истиқлол дар ҷилди сеюми силсиламаҷмуа ду мақола ворид шудааст. Дар мақолаи муҳаққиқ М.Ҷӯраев **“Рушди санъати мусиқӣ дар замони истиқлол”** [3, с.20-37] қайд гардидааст, ки як бахши муҳимми фарҳанг – санъат, аз ҷумла санъати мусиқӣ мебошад ва дар ин ҷода тоҷикон дар тӯли таърих ба дастовардҳои ҷашмгире ноил гардиданд. Аз ҷумла, ду намунаи санъати касбия халқии тоҷик, ки таърихи чандинасра доранд: Шашмақом ва Фалак ҳамчун мероси фарҳанги ғайримоддӣ дар Феҳристи репрезентативӣ созмони бонуфузи ҷаҳонӣ – ЮНЕСКО сабти ном гардиданд.

«Саҳми ансамбли фолклорӣ-этнографии «Накш» дар рушди нумӯи суруду рақсҳои мардумӣ» дар мақолаи муҳаққиқ С.Мирзоев [3, с.38-48] мавриди омӯзиш қарор гирифта, мактаби хунарии бархе аз аъзоёни ансамбл, вежагиҳои намоишҳои он ва фарқи репертуари ин ансамбл аз дигар ансамблҳои фолклорӣ-этнографӣ таҳқиқу баррасӣ шудааст.

Дастовардҳо ва мушкilotи санъати театрии тоҷик дар мақолаҳои муҳаққиқон С.Пиров **“Аз таърихи театри тоҷик ва таҳаввули он дар даврони истиқлол”** [3, с.49-76] ва С.Мирзоев **«Бурду бохти санъати театрии тоҷик дар даврони истиқлол»** [3, с.77-93] мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Муҳаққиқ С.Мирзоев дар мақолаи дигари худ **«Хунари синамо ва масъалаҳои рушди он дар даврони соҳибистиклолии Тоҷикистон»** [3, с.94-110] мақом ва арзиши ин намуди хунар, таърихи он, мушкilotи соҳа дар аввали солҳои соҳибистиклолӣ ва масъалаҳои рушди минбаъдаи кинои тоҷикро мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Ба омӯзиши масъалаҳои таҳаввули фаъолияти сирки тоҷик дар даврони истиқлол ду мақолаи муҳаққиқ Фармон Ҷӯракулов бахшида шудааст. Дар мақолаи якум – **“Назар ба дирӯз ва имрӯзи сирки тоҷик”** [3, с.111-132] дастоварду мушкilotи сирки тоҷик мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Дар мақолаи дуюм **“Эҳё ва рушди сирки тоҷик дар даврони истиқлол”** [3, с.133-148] вазъи сирки тоҷик дар партави ду қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш ва паҷӯшиш қарор гирифтааст.

Дар ҷилди сеюми силсиламаҷмуаи **“Таҳқиқи фарҳанги миллии дар даврони истиқлол”** оид ба масъалаҳои ҳифзу нигоҳдорӣ ва истифодаи ёдгориҳои таърихӣ-фарҳангии Тоҷикистон се мақолаи муҳаққиқон шомил шудааст. Аз ҷумла, мақолаи Л.Носирова ба таҳқиқи масъалаҳои **“Ҳифз ва муаррифии ёдгориҳои таърихӣ-фарҳангии**

Точикистон дар замони муосир» [3, с.149-157] бахшида шуда, дар он муаллиф таърих ба осори илмӣ чопшуда оид ба ёдгориҳои муътабарӣ таърихӣ фарҳангӣ, ёдгориҳои табиӣ ва мавзӯҳои муқаддаси Тоҷикистон маълумоти ҷолиб пешниҳод кардааст. Дар мақолаҳои муҳаққиқон М.Сафаров ва С.Мирзоев «Сухане чанд перомунӣ ёдгориҳои аҳди Кӯшонӣ – Ачинатеппа» [3, с.158-175] ва «Шаҳристон – осорхонаи таърихӣ» [3, с.176-193] оид ба боқимондаи ёдгориҳои меъмории динӣ буддой – дайри Ачинатеппа ва шаҳри қадимаи Бунҷикат, маълумот дода шудааст.

«Фаъолияти ташкилоти ҷамъиятии «Иттифоқи арбобони санъати Тоҷикистон» дар солҳои 2011-2024» дар мақолаи муҳаққиқон Ф. Шарифзода ва Ш.Комилзода [3, с.276-307] мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтааст. Қайд гардидааст, ки ташкилоти мазкур тавассути фаъолияти густурда ва нашри маҷаллаи фарҳангӣ ва ҷамъиятию сиёсӣ «Анохито» дар муаррифию оммавиғардонии дастовардҳои санъати театри, мусиқӣ, хореографӣ, сирк, санъати тасвири, эстрадаи миллии, фаъолияти клубу китобхонаҳо, боғҳои фарҳангу фароғатӣ, осорхонаҳо, муассисаҳои таълимии соҳаи фарҳангу санъат қорҳои шоистаро ба анҷом расонидааст.

Ҳамзамон, дар ҷилдҳои дуҷуму сеҷуми силсиламаҷмуаи «Таҳқиқи фарҳанги миллии дар даврони истиқлол» аз ҷониби муҳаққиқони соҳа ду тақриз: «Дастоварди камназир дар библиографияи тоҷик» [2, с.306-314] оид ба китобномаи дучилдаи «Рушди фарҳанги миллии дар даврони истиқлол» ва «Таълифи пурсамар ва роҳнамои навоар» [3, с.308-315] перомунӣ китоби тозанашири «Истифодаи технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар фаъолияти муассисаҳои китобдорӣ Тоҷикистон» навишта шудааст. Муқарризон таҳияву нашри маводи зикршударо натиҷаи арзишмандӣ таҳқиқоти илмӣ анҷомдодаи муаллифону мурағибон арзёбӣ карда, таъкид намудаанд, ки вазъ, мушкилот, дурнамо, проблемагузори ва роҳҳои ҳалли масъалаҳои мавҷуда дар маркази таваҷҷуҳи нигорандагон қарор гирифта, дар амал татбиқ намудани андешаҳои пешниҳодоти судмандӣ муаллифон омилӣ рушд ва тараққиӣ соҳаи китобу китобдорӣ ва бо истифода аз технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ оммавиғардонидани мутолиа мебошад.

Адабиёт

1. Таҳқиқи фарҳанги миллии дар даврони истиқлол [Матн] / мурағиб Ф. Шарифзода; муҳаррир Д. Раҳимӣ; ПИТФИ. – Душанбе: Аржанг, 2021. – Ҷилди 1. – 320 с.
2. Таҳқиқи фарҳанги миллии дар даврони истиқлол [Матн] / мурағиб ва муаллифи пешгуфтор Ф. Шарифзода; муҳаррир Ш. Комилзода; ПИТФИ. – Душанбе: Истеъдод, 2023. – Ҷилди 2. – 320 с.
3. Таҳқиқи фарҳанги миллии дар даврони истиқлол [Матн] / мурағиб Ш. Комилзода; муҳаррир ва муаллифи пешгуфтор Ф. Шарифзода; ПИТФИ. – Душанбе: Аржанг, 2024. – Ҷилди 3. – 320 с.

ОМУЗИШИ ЧАНБАҶҲОИ ТАЪРИХӢ, НАЗАРӢ ВА АМАЛИИ ФАЪОЛИЯТИ МУАССИСАҲОИ ИҶТИМОӢ-ФАРҲАНГӢ ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР СИЛСИЛАМАҶМУАИ «ТАҲҚИҚИ ФАРҲАНГИ МИЛӢ ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛ»

Дар мақола натиҷаи паҷуҳиши чанбаҷҳои таърихӣ, назарӣ ва амалии фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ, ки дар силсиламаҷмуаи «Таҳқиқи вежағҳои рушди фарҳанги миллии дар даврони истиқлол» инъикос ёфтаанд, таҳлил шудааст.

Дар маҷмуъ дар таҳқиқ 42 мақолаву 2 тақриз доир ба мавзӯи «Пешвои миллат ва рушди фарҳанги миллии», масъалаҳои назарӣ ва амалии соҳаҳои фарҳангшиносӣ, санъатшиносӣ, китобхонашиносӣ, библиографияшиносӣ, осорхонашиносӣ,

бойгонишиносӣ, ғаъолияти муассисаҳои таълимии соҳаи фарҳангу санъат, васоити ахбори омма ва таъбу нашр, ҳифзу истифодаи ёдгориҳои таърихӣ-фарҳангӣ, ғаъолияти муассисаҳои консертӣ, ғаъолияти театрҳои кишвар, ғаъолияти сирки тоҷик, ғаъолияти синамои тоҷик ва ғаъолияти иттиҳодияҳои эҷодии соҳаи фарҳангу санъат ва мулоҳизаҳои танқидӣ перомуни дастурҳои библиографӣ ва истифодаи технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар ғаъолияти муассисаҳои китобдорӣ, мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Қайд гардидааст, ки силсилаи мазкур дар доираи мавзуи илмӣ “Таҳқиқи вежагиҳои рушди фарҳанги миллӣ дар даврони истиқлол” ба таъб расида, барои муҳаққикону муаррихон, кормандони соҳаи фарҳангу санъат, магиструну унвонҷӯён, устодону донишҷӯёни факултету шӯъбаҳои фарҳангшиносӣ, китобдорӣ ва рӯзноманигории муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва миёнаи касбии кишвар пешниҳод мегардад.

Калидвожаҳо: таҳқиқ, фарҳанги миллӣ, муассисаҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ, ғаъолият, таърих, назария, амалия, истиқлолият.

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ, ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И ПРАКТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В СЕРИИ «ИССЛЕДОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ»

В статье анализируются результаты исследования исторических, теоретических и практических аспектов деятельности социально-культурных учреждений, которые нашли отражение в серии книг «Исследование национальной культуры в период независимости».

В целом в исследование изучено 42 статьи и 2 рецензии на тему «Лидер нации и развитие национальной культуры», теоретические и практические вопросы в сферах культурологии, искусствознания, библиотековедения, библиографоведения, музееведения, архивоведения, деятельности образовательных учреждений в области культуры и искусства, средств массовой информации и издательского дела, сохранения и использования памятников истории и культуры, деятельность концертных учреждений, деятельность театров страны, деятельность таджикского цирка, деятельность таджикского кинематографа, деятельность творческих союзов в области культуры и искусства и критические размышления о библиографических пособиях и использовании информационно-коммуникационных технологий в деятельности библиотечных учреждений.

Отмечается, что данная серия издаётся в рамках научной темы «Исследование особенностей развития национальной культуры в период независимости» и предназначена научным работникам и историкам, работникам сферы культуры и искусства, магистрантам и соискателям, преподавателям и студентам факультетов культурологии, библиотечного дела и журналистики высших и средних профессиональных учебных заведений страны.

Ключевые слова: исследования, национальная культура, социально-культурные учреждения, деятельность, история, теория, практика, независимость.

STUDY OF HISTORICAL, THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE ACTIVITY OF SOCIO-CULTURAL INSTITUTIONS AND ITS REFLECTION IN THE SERIES OF THE COMPLEX "RESEARCH OF NATIONAL CULTURE IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE"

The article analyzes the results of a study of the historical, theoretical, and practical aspects of the activities of socio-cultural institutions, which are reflected in the series "Research on the Peculiarities of the Development of National Culture in the Era of Independence."

In total, the study included 42 articles and 2 reviews on the topic "The Leader of the Nation and the Development of National Culture", theoretical and practical issues in the fields of cultural studies, art studies, library studies, bibliography, museum studies, archival studies, the activities of educational institutions in the field of culture and art, mass media and publishing, the preservation and use of historical and cultural monuments, the activities of concert institutions, the activities of the country's theaters, the activities of the Tajik circus, the activities of Tajik cinema and the activities of creative associations in the field of culture and art, and critical reflections on bibliographic instructions and the use of information and communication technologies in the activities of library institutions.

It is noted that this series was published within the framework of the scientific topic "Research into the peculiarities of the development of national culture in the era of independence" and is offered to researchers and historians, workers in the field of culture and art, master's and doctoral candidates, teachers and students of faculties and departments of cultural studies, librarianship, and journalism of higher and secondary vocational education institutions of the country.

Keywords: research, national culture, socio-cultural institutions, activity, history, theory, practice, independence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифзода Фирдавс – номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърих ва фалсафаи Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Нишонӣ: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Борбад, 48/5; Тел.: (+992) 918 81 84 70; E-mail: sharifzoda-f@mail.ru

Сведения об авторе: Шарифзода Фирдавс – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и философии Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Борбад, 48/5; Тел.: (+992) 918 81 84 70; E-mail: sharifzoda-f@mail.ru

Information about the author: Sharifzoda Firdavs – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of history and philosophy at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Ave., 48/5; Tel.: (+992) 918 81 84 70; E-mail: sharifzoda-f@mail.ru

ТДУ 323: [9+37+002+373] (575.3)

ТАЪРИХИ АМАЛӢ ГАШТАНИ ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ ТАЪЛИМИ САЛОҲИЯТНОК ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ

Каримзода Мусо Бобишо

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ

Маориф дар ҳама давру замон неруи пешбарандаи ҷомеаи мутамаддин, маҳаки соҳибфарҳангӣ ва соҳибмаърифатӣ аҳли ҷомеа аст. Кушоиш ва раҳоиш дар тамоми ҷабҳаҳои қору зиндагӣ ба низому суботи он алоқаманд мегардад. Ҳамин аст, ки ҳамеша дигаргуниҳои қулӣ дар ҷомеа, муайян намудани самти ояндаи инкишоф ба дӯши маориф бор аст ва масъулияти ҳамин сохтор ба шумор меравад.

Дар таълими босалоҳият муносибатҳо ва раванди таълим хусусиятҳои ба худ хос доранд. Хусусиятҳои мазкур муносибати хонандаро ба таълим, нақши омӯзгорро дар раванди таълим, муносибати омӯзгору хонандагон, хонандагону маводи таълим ва муносибати байни ҳамдигарии хонандагонро муайян мекунанд. Доништан ва дар амал татбиқ кардани ин хусусиятҳо ба омӯзгор имконият медиҳанд, ки сатҳи азхудқунӣ малака ва салоҳиятҳоро баланд бардошта, ҳамзамон барои ташаккули шахси масъулиятнок, ботарбия ва маърифатнок замина гузорад.

Дар адабиёти методи таълими босалоҳият асосан ҳашт хусусияти асосии ин раванд муайян шудаанд [11, с.2]:

1. Масъулият – дар таълими босалоҳият хонандагон барои таълим гирифтани рафтор ва сахми худ дар раванди таълиму тарбия масъулият доранд. Онҳо худро ҳамчун шахси арзанда ва аъзои коллективи синф ҳис мекунанд.

2. Имкониятҳо – хонандагон имконият доранд, ки мақсаднок ва ба таври мушаххас хонанд, нависанд, ҳисоб кунанд ва фаъолиятҳои дигари таълимиро иҷро намоянд. Онҳо китобхоро бо ҳамсинфон, падару модар, аҳли ҷомеа меҳонанд. Онҳо ба ғайр аз китобҳои дарсӣ аз дигар сарчашмаҳои дониш ва маълумот низ истифода мебаранд.

3. Машғулият – хонандагон барои омӯختани ҳавасманданд ва дар фаъолиятҳои таълимӣ фаъолона иштирок мекунанд. Баъзан ба хонандагон имконият дода мешавад, ки барои таҳияи кори лоиҳавӣ машғул шаванд.

4. Муаррифӣ омӯзгорон малака ва стратегияҳоро ҳамчун намунаи натиҷаи беҳтарин намоиш медиҳанд ва хонандагон бодикқат онро мушоҳида карда, варианти дурусти онро интихоб мекунанд.

5. Дастурдихӣ (супоришдихӣ, таълимдихӣ) – омӯзгорон ба воситаи дарсҳои намунавӣ тартиб, малака ва стратегияҳоро ба хонандагон нишон медиҳанд.

6. Аксуламал – хонандагон муносибати шахсии худро нисбат ба ҳикояи пешгӯӣ мекунанд, савол медиҳанд ва сатҳи фаҳмиши матнро тавассути варақаҳои таҳлилий баланд гардонидани, дар муҳокима ва таҳлили умумии мазмуни матнҳо иштирок мекунанд. Ҳангоми навиштан дастхаташонро ба ҳамгурӯҳон барои тавсияи пешниҳод мекунанд ва натиҷаи корашонро ба аҳли синф муаррифӣ менамоянд.

7. Интихоб – хонандагон одатан дар доираи меъёрҳои, ки аз тарафи омӯзгорон муайян шудааст, барои омӯзиши имконияти интихоби мавод (китобҳо)-ро доранд. Вақте ки ба хонандагон имконияти интихоб дода мешавад, ҳаваси онҳо ба омӯзиш ва иҷрои фаъолиятҳои дигари таълим зиёд мегардад.

8. Арзёбӣ – омӯзгорону хонандагон якҷоя меъёрҳо ё нишондиҳандаҳои арзёбиро таҳия мекунанд. Ин имконият медиҳад, ки хонандагон кори худро назорат баранд ва дар раванди арзёбӣ бевосита иштирок кунанд.

Таҳқиқотҳои дар охири асри XX гузаронидаи олимони омӯзгор ва психологҳои машҳури рус Л. А. Аристонова, Ю. К. Бабанкий, Л. В. Занков, И. Я. Ленгер, М. И. Махмутов ва Н. А. Половникова тасдиқ намуданд, ки дар байни омилҳои ба раванди таҳсилот фаъол таъсиркунанда, тафаккури хонанда, ки тавассути фаъолияти ақлий ҳосил шудааст, мавқеи муҳимро ишғол мекунад.

Устод М. Лутфуллоев талаботи асосии дидактикаи муосирро зимни донишомӯзии мактаббачагон муайян намуда, бошуурона омӯхтани онро таъкид кардааст. “Ин гуна дониш вақте андӯхта мешавад, ки зинаҳои мантиқии зерин риоя гарданд: дарк, фаҳмидан ва ҷамъбасти кардан, мустаҳкам намудан, дар амал татбиқи кардан ва ташаккули маҳорату малакаҳо” [3, с.47].

Бузургтарин бахти инсон дар соҳибзабониву соҳибдавлатӣ, ҳештаншиниву ифтихор доштан аз миллати хеш мебошад. Мо бояд дар ҳамаи дарсҳо махсусан дар дарсҳои таърих ҳувияти миллии хонандаро бедор намоем. Муносибати босалоҳият дар таълим падидаи нав набуда, онро мардумони тоҷик ҳазорсолаҳо инҷониб истифода мебаранд. Таърих гувоҳ аст шахсонӣ соҳибкасб таҷрибаи худро ба насли наврас интиқол медиҳанд ва онро аз як насл ба насли дигар мерос мегузошанд. Татбиқи муносибати босалоҳият пайванди наслҳо мебошад. Моҳият ва муносибати салоҳият ҳамин аст, ки шогирд дар натиҷаи гирифтани дониш дорои малака ва маҳорат мегардад.

Дар раванди таълими салоҳиятнок хонанда бояд эҷодкор бошад, ҳодисаҳои таърихро дарк карда тавонад. Аз сарчашмаҳои таърихӣ, сарчашмаҳои иттилоотӣ

истифода карда, ба фаъолияти ҳамсабақонаш баҳогузори карда тавонад. Мафҳумҳои мураккабро аз сода фарқ кунад, ба ҳодисаҳои таърихӣ баҳо дода тавонад ва дар асоси ҳодисаҳои таърихӣ вобаста ба замона мавзӯҳоро азҳуд намояд.

Салоҳият вобаста ба муҳиммият ба чор навъ чудо мешавад: салоҳияти асосӣ, салоҳияти умумитаҳсилотӣ, салоҳияти умумифаннӣ, салоҳияти фаннӣ.

Салоҳияти асосӣ амалиёт, ҳаракат, муаммоҳо (проблемаҳо)-и (ичтимоӣ-фарҳангӣ, коммуникативӣ)-ро дарбар мегирад. Салоҳияти умумитаҳсилотӣ унсуре аз маҷмуи томи салоҳиятноки буда, он аз стандарти таҳсилот бармеояд. Таҳсилот аз ду қисми ҷудонашаванда таълим ва тарбия иборат аст. Тамоми шогирдоне, ки ба таълим ва тарбияи шахс вобастагӣ доранд ба салоҳияти умумитаҳсилотӣ мансубанд. Салоҳияти умумифаннӣ бошад, ба фаъолияти хонанда дахл дорад. Муқоисаи назарияҳои таърихӣ, арзёбии ҳодисаҳои таърихӣ, таҳлилу таҷридаи фикри дигарон намоёнгари салоҳияти умумифаннӣ аст. Бояд тазаккур дод, ки салоҳияти фаннӣ ҳаёлотӣ рангоранги омӯзгор малака ва маҳорати омӯзгориро талаб мекунад [1, с.15].

Малакаи касбии омӯзгор метавонад дар ташаккули малака ва маҳорати хонанда нақши раҳнаморо дошта бошад. Омӯзгор барои омӯзиши мавзӯ мақсад, мундариҷаи таълим, тарзи фаъолияти шогирдон, робитаи мутақобиларо ба нақша гирифта дар ҷараёни дарс ва анҷоми он ба таври инфиродӣ арзёбӣ мекунад. Масалан, олими ҳамадони халқамон Абӯалӣ Сино мефармоянд: «Бояд ба ҳар кас муносибати завқу истеъдодаш саноат (касбу ҳунар, илм) омӯхта шавад, вагарна таълиму тарбия натиҷаи матлуб намедихад». Баъдтар, яъне баъди ду аср Хоча Насриддини Тӯсӣ ин фикрро тақвият мебахшад: «Бештар ва шоистатар он аст, ки ба табиати кӯдак назар ва ба тариқи фаросати ӯ, ба зиракии ӯ эътибор диҳанд, ки истеъдод чӣ навъ илм, ҳунарро барои ёд гирифтани дар ниҳоди ӯ сиришта бошад, ӯро ба он навъи ҳунар машғул гардонанд, зеро ҳама кас ба ёд гирифтани ҳама чиз истеъдод надорад» [3, с.53].

Дар муносибати босалоҳият мақсадгузориҳои омӯзгор дар асоси муаммогузориҳои оғоз мегардад ва дарсро дар ташаккули салоҳиятҳо ба нақша мегирад. Банақшагирӣ аз рӯи марҳалаҳои ташаккули салоҳият ба роҳ монда мешавад. Мундариҷаи таълим бошад ба мақсади ташаккули салоҳиятҳо аз сарчашмаҳои гуногун интихоб мегардад. Омӯзгор тавассути масъул гардонидани хонанда ба таълим раванди таълимро ба роҳ мемонад. Робитаи мутақобила хусусияти созандагӣ дорад. Омӯзгор бештар ба ҷиҳати арзёбии ташаккулдиҳанда диққат медиҳад. Дар ин маврид методисти муосир М.В.Студеникин қайд намудааст, ки «Омилҳои ташаккул ёфтани ангеизиши зеҳни хонанда дар натиҷаи ҳамкорӣ байни шогирду муаллим дар омӯзиши воқеа ва ҳодисаҳои таърихӣ инкишоф меёбад» [6, с.97].

Муносибати салоҳиятро дар ҷараёни таълим фанни таърихи халқи тоҷик дар омӯзиши мавзӯи «Эҳё ва инкишофи робитаҳои Тоҷикистони соҳибистиклол бо тоҷикони бурунмарзӣ» дида мебароем.

Муайян карда мешавад, ки муносибати босалоҳият аз муносибати классикӣ ба таълим чӣ бартарӣ дорад. Бо ҳамин роҳ метавонем дар мавзӯи интихобшуда раванди муносибати босалоҳиятро муайян созем.

Хонанда чиро медонад?	Хонанда чиро иҷро карда метавонад?
Оиди ба саҳми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таъмини сулҳ дар ҷаҳон тасаввурот пайдо карда тавонад.	Ҳашт музокироти давраи сулҳи тоҷиконро бо санаҳои таърихияш муайян намояд.
Ба мақсади сиёсати берунии давлатии Тоҷикистон сарфаҳм рафта тавонад.	Давраи баландпояи музокирот дар қадом солҳо ба амал омадааст муайян намояд.

Хизматҳои ташаббуси Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мустаҳкам кардани сулҳ дар ҷаҳонро дарк намуда, вохӯрӣ гуфтушунидҳо ва суҳанронихоро оиди мустаҳкам намудани сулҳ дар хотир нигоҳ дошта тавонад.	Сарвари Тоҷикистони соҳибистиклол дар Созмони Милали Муттаҳид баҳри пойдории сулҳ дар тамоми ҷаҳон чанд маротиба баромад кардааст, муайян карда тавонад.
Бо мафҳумҳои дарҳои кушод, инвеститсия, интергратсия шинос шуда, ин мафҳумро шарҳ дода тавонад	Бо созмонҳои ҷамиятҳои тоҷикону форсиабони давлатҳои хориҷӣ шиносӣ пайдо карда, ба фаъолиятҳо баҳо дода тавонад.

Хонанда бояд сарчашма ва маводи иловагӣ, ки дар китоби дарсӣ пешниҳод шудааст арзёбӣ намуда, фикрҳои худро оид ба ин сарчашмаи пешниҳодшуда равшан баён кунад.

Дар амалӣ гаштани таълими салоҳиятнок ҳадаф, принцип ва хусусиятҳои арзёбӣ дар раванди таълим мавқеи ҳалқунанда доранд.

Мафҳуми «арзёбӣ» дар фарҳанг чунин ифода ёфтааст: якум баррасии ҷанбаҳои мусбат ва манфии чизе ва дуҷум муайян кардани арзиши чизе, баҳодихӣ [7, с.76];

Арзёбӣ, ин яъне ҷараёни мушоҳидаи фаъолияти омӯзишии хонанда, фаъолияти омӯзгор, синф, муассиса ва инчунин тасвир, ҷамъоварӣ, қайд ва таҳлили ахбор бо мақсади беҳтар гардонидани сифати таълим мебошад. Мушоҳида ҳам аз тарафи омӯзгор ва ҳам аз тарафи хонанда гузаронида шуда, ба тағйири усул ва раванди таълим мусоидат карда метавонад. Ташхиси тағйирот дар сатҳи омодагии салоҳиятҳои хонанда раванди системаноки муайян намудани сатҳи мувофиқати натиҷаҳои бадастовардаи таълим бо натиҷаҳои банақшагирифташуда мебошад.

Фаъолияти омӯзгор бояд ба самти такмил додани технологияҳои инкишофи фардии хонандагон дар самтҳои зерин равона гардад:

- пешниҳоди ахбор оид ба такмили минбаъдаи раванди таълими хонандагон;
- такмили малакаи худбаҳодихии хонандагон, дастгирии интиҳоби минбаъдаи самти таълим;

- мунтазам ба роҳ мондани робитаи мутақобила бо хонандагон [5, с.108];

Вазифаҳои арзёбӣ. Вазифаи ташхиси арзёбӣ барои муайян намудани сатҳи пояии дониш ва маҳорати хонандагон ва инчунин сатҳи омодагии салоҳиятҳо хизмат мекунад;

- вазифаи арзёбии иттилоот барои хонандагон чун воситаи гирифтани иттилоот оид ба сифати корашон хизмат карда, барои омӯзгорон, волидайн ва ҷомеа барои муайян кардани сатҳи дастовардҳои таълимии хонандагон хизмат мекунад;

- вазифаи ҳавасмандагардонии арзёбӣ ба хонандагон имконият медиҳад, ки барои ба даст овардани натиҷаҳои беҳтар кӯшиш намоянд;

- вазифаи назоратии арзёбӣ имконият медиҳад, ки сатҳи миқдорӣ ва сифатии иҷрои кор санҷида шавад [10, с.5].

Омӯзгор дар даст “ҳароратсанҷи табъи хонанда”, “қуввасанҷи фаҳмиш” надорад, аммо ӯ бо маҷмуи усулҳои арзёбии ташаккулдиҳанда мусаллаҳ аст, ки барои сарфаҳм рафтан ба вазъият имконият медиҳанд.

Арзёбии ташаккулдиҳанда ҷараёни беохири робитаи мутақобил аст.

Барои хонанда – гирифтани иттилоотест, ки барои фаҳмидани дастовардҳо ва норасоӣҳои ҳадаф дар таълим, тавсияҳои мушаххас барои пешравӣ имконият медиҳад.

Барои омӯзгор – гирифтани маълумот барои дарк кардани норасоихо дар таълим ва ворид кардани дигаргуниҳо ба фаъолияти худ (интихоби методҳои нав, техникаи омӯзиш, ворид кардани дигаргунӣ дар тақсмоти вақт дар дарс ва м. инҳо).

Арзёбии ташаккулдиҳанда хусусиятҳои зиёде дорад, ки вобаста ба ташаккули салоҳиятҳои асосии хонандагон мо се самти муҳимтарини онҳоро ҷудо намудем:

1. Таъмини робитаи мутақобили самарабахш бо хонандагон аз ҷониби омӯзгор.
2. Иштироки фаъолонаи хонандагон дар ҷараёни омӯзиш.
3. Маҳорати хонандагон барои арзёбии мустақилонаи донишҳои худ [4, с.54].

Барои баррасӣ намудани арзёбии ташаккулдиҳанда дар раванди дарс тибқи низоми салоҳиятнокӣ усул ва машқҳои барои аз худкунии мавод шарҳ медиҳем.

Мисол: фанни методикаи таълими таърих.

Мавзӯ: Истифодаи ҳуҷҷатҳои таърихӣ дар дарси таърих.

Ҳуҷҷатҳои характери барномавӣ-сиёсӣ доштаро муайян созед?

Олоти меҳнат, сулҳ, ваҳдат, иқтисодиёт, сиёсат;	дуруст	нодуруст
Характери нақлӣ дошта, сиёсӣ дошта, иҷтимоӣ дошта	дуруст	нодуруст
Қонунҳо, санадҳо, шартномаҳо, адабиёти илмӣ, мақола.	дуруст	нодуруст
Қарорҳо, барномаҳои давлатӣ, ҳуҷҷатҳои характери ҳуқуқӣ дошта.	дуруст	нодуруст
Мафҳумҳои иқтисодӣ, қонун ва характери ҳуқуқи ва иқтисодӣ дошта	дуруст	нодуруст

Ин усулро ҳамчун як навъи пурсиши умумӣ (рӯ ба рӯ) истифода кардан мумкин аст. Сараввал омӯзгор хоҳиш мекунад: касе, ки ба саволи яқум ҷавоби «дуруст» дорад, даст бардорад. Сипас хоҳиш мекунад: касе, ки ҷавоби «нодурст» дорад, даст бардорад. Ба ҷавоби дилхоҳ саволи зерин пешниҳод карда мешавад: барои чӣ? Ҳар як ҷавоб бояд асоснок шавад.

Дастовард. Дар рафти масъалагузорӣ кулли хонандагон ҷалб карда мешаванд ва ҳамзамон ин метод имконият медиҳад, ки нуксонҳо дар дарс ошкор ва бартараф карда шаванд. Барои мустаҳкам кардани ҳофизаи дониши хонандагон пеш аз омӯзиши мавзӯи нав ва барои ҷамъбаस्तкунӣ дар охири дарс истифода мешавад.

Муамморо муайян соз. Хонанда вобаста ба дараҷаи фаҳмиши худ муаммоҳои худуди масъалаҳои ҳалталабро муайян сохта, савол медиҳад.

Раванди кор дар дарс: Баъд аз матраҳ гардонидани маводи нав аз тарафи омӯзгор, мутолиаи китоб, иҷрои супоришҳо ва ё ҳалли масъалаҳо, ҳар як хонанда проблема-муаммои худро омода месозад: - Чӣ муаммост?

- Қадом муаммо, қоида ва ё қонун шарҳи иловагиро талаб мекунад?

Нофаҳмиҳо- масъалаҳои ҳалталаб дар гурӯҳҳои чор нафарӣ ва ё шаш нафарӣ муҳокима карда мешаванд ва дар ҳолати ба онҳо пайдо нашудани ҷавоб, савол дар назди тамоми аҳли синф гузошта мешавад. Ҳар як хонанда, гурӯҳи чор нафарӣ, шаш нафарӣ посух дода метавонад дар ҳолати матраҳ нагардидани паҳлуҳои асосии мавзӯ, омӯзгор метавонад ҷавоби мушаххасро ба гуруҳҳо ва аҳли синф пешниҳод намояд.

Комёбӣ. Қайд кардан ба маврид аст, ки хонандагон аз нигоҳи психологӣ нисбат ба омӯзгор аз ҳаммаслақонаш кумак пурсиданро авлотар медонанд. Алалхуссус ин ба кӯдакони дорои характери флегматик, яъне шармгину бечуръат дахл дорад.

Саволҳо ба омӯзгор. Дар раванди мутолиаи китоб хонанда ба мафҳумҳои мураккаб рӯбарӯ шуда, барои матраҳ намудани онҳо дар дафтар мафҳумҳоро ба қайд мегирад аз қабилӣ; калимаҳо, ибораҳо, ифодаҳои нофаҳмо, мафҳумҳо, терминҳо ва ғайраҳо.

Истифода дар дарс: Омӯзишу хониши зербоби мавзуи нав пайдарпай, саҳифа ба саҳифа меравад. Масалан, супориш чунин пешниҳод карда мешавад: саҳифаи якумро хонда, мафҳумҳои нофаҳмояшро хат кашед.

Барои он ки системаи ангежиши хонанда барои шарҳдиҳӣ бедор карда шавад, омӯзгор метавонад дар тахтаи синф чунин саволхоро нависад:

- муаллифи китоби дарсӣ дар матн матраҳшаванда дар бораи чӣ сухан мегуяд?
- нафари дигар инро боз ҳам равшантар баён карда метавонад?
- барои чӣ муаллиф акнун дар ин бора маълумот медиҳад?
- чиро пешакӣ доништан лозим аст, то ки чизи хондаамонро фаҳмем?
- ягон кас мисол оварда метавонад, ки ин ба ман фаҳмотар шавад?

Фаъолияти рӯбарӯ ё дунафарӣ: талаба калима, ибора ё ҷумлаеро мутолиа менамояд, ки боиси мушкилӣ дар фаҳмиш гардидааст ва саволи худро медиҳад. Ҳар хонанда метавонад шарҳи худро пешниҳод кунад. Дигарон метавонанд ҷавобро пурра кунанд ё варианти худро пешниҳод намоянд [9, с.197].

Имконият дорад, ки ба ҳайси вазифаи хонагӣ чунин супориш диҳад: Тартиб додани “Саволҳо ба муаллиф”, то ки дарси оянда аз масъалаи ҷолиб – муҳокимаи саволҳо ва ҷустуҷӯи ҷавобҳо оғоз карда шавад.

Имконият: Вақте ки хонандагон дар фаҳмиши мазмуни матн ба душворӣ рӯбарӯ мешаванд, фаъл нестанд, наметавонанд мавзӯро баррасӣ кунанд. Дар чунин ҳолат истифода аз методи мазкур яке аз роҳҳои ҳалли проблема аст.

Маҳорати саволдиҳиро ташаккул медиҳад.

Муҳокима дар дарс ҳамаи хонандагонро ба мавзӯ ҷалб мекунад, имконият медиҳад, ки паҳлуҳои нофаҳмои мавзӯ равшан шаванд.

Пурсиши ташаккулдиҳанда. Ин як навъи санҷише мебошад, ки бевосита пас аз муаррифии ягон маълумот, ё пас аз ягон фаъолияти дарсӣ амалӣ мегардад:

- Бо кадом сифатҳо монанданд _____ ва ё фарқ мекунанд _____ ?
- Кадом ҳислатҳо (ҷузъиёт) _____ ?
- Чӣ тавр бо _____ мувофиқат мекунад _____ ?
- Оид ба _____ мисолҳо оред. _____ ?
- Шумо ба чӣ хулоса омадед _____ ?
- Мо кадом муамморо ҳал карда истодаем _____ ?
- Чӣ рух меод, агар _____ ?
- Барои баҳодихӣ аз кадом меъёрҳо истифода мебардед _____ ?
- Чӣ тавр тасдиқ ва ё рад карда мешавад _____ ?
- Инро аз нуктаи назари _____ чӣ тавр баррасӣ метавон кард?

Мушкилкӯшоӣ дар раванди дарс: Омӯзгор бо мақсади муайян кардани дараҷаи фаҳмиши талабагон доир ба маводи омӯхташаванда, якчанд саволи асосиро аз дохили мавзӯ дар ҳаҷми (6-8) тартиб медиҳад. Саволҳо барои муҳокима дар гурӯҳҳои дунафарӣ ва хурд тақсим карда мешаванд.

Омӯзгор бо тасвияи ибтидоӣ рӯйхати саволхоро ба хонандагон пешниҳод карда, ба онҳо супориш медиҳад, ки се саволро интихоб намоянд ва аз рӯйи маводи омӯхташуда дар гурӯҳҳои дунафарӣ ва чорнафарӣ саволҳо тартиб диҳанд. Сипас, гурӯҳҳо байни ҳамдигар пурсиш мегузaronанд.

Дастовард: имкон медиҳад, ки сатҳи азхудкунии маводи омӯхташуда зуд муайян карда шавад, малакаи тартибдиҳии саволҳои амиқро ташаккул медиҳад ва аксарияти хонандагонро ба муҳокима ҷалб менамояд.

Навиштани эссеи кӯтоҳ. **Эссеи кӯтоҳ (аз 1 то 3 дақиқа) ба хонанда имкон медиҳанд, то ки муносибат ва фаҳмиши худро оид ба масъалаи объект ва рӯйдодҳо мушаххас баён**

намояд. Чунин намуди кор вақти зиёди дарсро намегирад. Яке аз фаъолиятҳои зерин метавонад супориши дарсӣ шавад:

- шарҳи 1-2 ақидаи нав, ки дар рафти дарс омӯхта шуданд;
- шарҳи он, ки маълумоти нав чӣ гуна бо ахбори куҳна алоқамандӣ дорад;
- шарҳи он, ки чӣ гуна ақида, далел, навҳои нави фаъолият дар рафти дарс диққатро ҷалб мекунад [5, с.56].

Дастовард: Навиштани эссеи кӯтоҳ маҳорати чудо кардани маълумоти асосӣ ва дар шакли кӯтоҳ ифода кардани онро бо суҳанони худ инкишоф медиҳад. Муҳокимаи минбаъдаи дунафарӣ дар гурӯҳ ё синф табодули зиндаи ақидаҳоро таъмин менамояд.

Рӯзномаи дубахша. Дар оғози дарс қисмати рости рӯзномаи дубахша пур карда мешавад. Дар рафти дарс хонандагон маълумоти навро дар тарафи чапи рӯзнома менависанд.

Ман пеш фикр мекардам, ки...	Акнун донистам, ки..
1. ...	1. ...
2. ...	2. ...
3. ...	3. ...

Истифода дар дарс: Дар аввали дарс омӯзгор ба хонандагон пешниҳод мекунад, ки тарафи чапи ҷадвалро пур кунанд – фаҳмиши худ дар бораи истилоҳҳо, дониш ва фаҳмишҳо.

Намунаҳои дигари рӯзномаро низ ташкил кардан мумкин аст, ки саволҳо, супоришҳои дигаргуна дошта бошанд. Масалан:

- Истилоҳҳои асосӣ то омӯзиш – пас аз омӯзиш
- Мушоҳида намо – тасвир намо, шарҳ деҳ
- Донистам – истифода кардам

Беш аз ин ҳамин инсон ҳар қадар аз қаъри асрҳо пештару бештар, ҷониби оянда қадам гузоштааст, бештар дониш ғун намудааст. Раванди донишандӯзӣ имрӯз ҳам қатъ нашудааст, балки афзудааст ва оянда ин афзоиш давом меёбад. Имрӯз дониш ба андозае гун шудааст, ки пурра омӯхтани он аз имкон берун аст. Аммо сатҳи муайяни дониш аст, ки омӯхтану донистани он аз ҷониби умум, баҳусус насли наврас шарт ва зарур мебошад. Аз сӯи дигар, насли наврас ин сатҳи муайяни донишҳоро омӯхта, ду қарзи шахрвандии худро дар назди ҷомеа анҷом медиҳад: яке сабақати риштаи донишандӯзӣ қатъ намегардад, дигаре онро ба оянда интиқол медиҳад [2, с.45].

Маълумоти муассисавӣ чизи шахшуда набуда, вобаста ба пешравии ҷомеа, инкишофи илму техника тағйир меёбад. Худи ҷомеа ҳам ба ин ҳавасманд аст. Дар давоми бештар аз 2000 сол маълумоти мактабӣ тағйир ёфта ба табақаҳои гуногун хизмат кард.

Бале, як хосияти низоми таҳсилоти муосир, аз ҷумла муносибати босалоҳият дар таълим ва таълими тавачҷуҳ ба рушди шахс ҳамин аст, ки синфро, чараёни дарсро фаъолиятноки фаро мегирад, ҳама фаъол мешаванд. Барои чӣ? Барои он ки саволу супоришҳо яхела набуда, мувофиқи савияи дониш ва қобилияти талабаҳо пешниҳод мегарданд. Ин саволу супоришҳо ба тарбия ва равнақи салоҳиятнокии ҳар як талаба нигаронида шудааст, ки он дар самтҳои зерин ифода меёбад: салоҳияти ҳалли проблема, салоҳияти ахборотию иттилоотӣ, салоҳияти муқоламаю иртиботӣ (коммуникативӣ).

Салоҳияти ҳалли проблемаҳо имконият медиҳад, ки:

- талаба проблемаеро интиҳоб намуда, дар вазъиятҳои гуногун ҳалли онро ба миён гузорад, ба қарори қатъӣ ояд;

- барои ҳалли фаъолияти худ мақсад гузорад, шарту шароитҳоеро муайян намояд, ки барои ҳалли проблема заруранд, мазмун, натиҷа, оқибати фаъолият ва чараёни ҳалли онро ба нақша гурад;

- меъёри фаъолият ва рафтори худро интихоб намояд [2, с.66].

Салоҳияти ахборотию иттилоотӣ имконият медиҳад, ки:

- дар асоси ахбороти интиқодӣ қарори бошууроно қабул намояд;

- мустақилона мақсад гузорад, онро асоснок намояд ва барои ҳалли мақсад ва натиҷаи он фаъолияти маърифатӣ пешниҳод намояд;

- мустақилона масъалаи ахборотӣ ёбад, таҳлил кунад, чизҳои муҳим ва асосиро интихоб карда тавонад, вобаста ба мақсади гузошта тағйир диҳад, дар чараёни фаъолият аз воситаҳои гуногуни техникӣ, аз ҷумла аз воситаҳои технологияи муосири иттилоотӣ истифода бурда тавонад.

Салоҳияти муқоламаю иртиботӣ имконият медиҳад, ки:

- воситаҳои нутқи гуфторию навишториро бо забони тоҷикӣ ва дигар забонҳо барои ҳалли вазифаҳои худ дар вазъияти аниқӣ иҷтимоӣ истифода бурда тавонад;

- дар ҳалли вазифаҳои муқоламаи худ услуб ва жанри муайянеро интихоб намояд;

- пурандеша дар вазъиятҳои гуногун бо сабру таҳаммул бошад, аввал андеша ва баъд суҳанашро изҳор намояд.

Адабиёт

1. Байденко, А. Компетенции в профессиональном образовании [Текст] // Высшее образование в России. – 2004. – № 11. – С.13.

2. Лутфуллозода, М., Бобизода, Ф. Андешаҳо перомунӣ салоҳиятҳо ва ташаккули онҳо [Матн] / АТТ. – Душанбе, 2017. – 91 с.

3. Лутфуллоев, М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик [Матн]. – Душанбе, 2015. – Ҷилди 6. – 550 с.

4. Мухторӣ, Қ. ва диг. Татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими фанҳои табиӣ ва технологияи информатсионӣ [Матн] / Қ.Мухторӣ, Д.В. Сафин, Н.Кабиринов, У.Умаров, Х.Садурдинов, А.Начмиддинов, А.Ҳалимов. – Душанбе, 2018. – 77 с.

5. Муносибати салоҳиятнокӣ ба таълим [Матн]. – Душанбе, 2017. – 135 с.

6. Студеникин, М. Т. Методика преподавания истории в школе [Текст]. – М.: Владос, 2002. – 165 с.

7. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]. – Душанбе, 2008. – Ҷилди 1. – С.76.

8. Хуторской, А.В. Современная дидактика [Текст]. – М.: Высшая школа, 2007. – 170 с.

9. Харламов, И.Ф. Педагогика [Текст]. – Москва, 1990. – С. 197.

10. Хихлова, Д. А. Формативное оценивание [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/43_DWS_2015/Pedagogica/5_203152.doc.htm

11. Tompkins, Gail E. Literacy for the 21st century: a balanced approach. – 2nd ed. Prentice-Hall, Inc. USA, 200

ТАЪРИХИ АМАЛӢ ГАШТАНИ ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ ТАЪЛИМИ САЛОҲИЯТНОК ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ

Дар мақолаи мазкур таърихи амалӣ гаштани хусусиятҳои хоси таълими салоҳиятнокӣ дар замони истиқлол, ки дар чараёни ислоҳоти соҳаи маориф мавқеи калидиро ишғол менамояд, мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки муносибати босалоҳият дар таълим падидаи нав набуда, онро мардумони тоҷик ҳазорсолаҳо инҷониб истифода мебарданд. Таърих гувоҳ аст шахсонӣ соҳибқасб таҷрибаи худро ба насли наврас интиқол медиҳанд ва

онро аз як насл ба насли дигар боқӣ мегузошанд. Татбиқи муносибати босалоҳият пайванди наслҳо мебошад. Моҳият ва муносибати салоҳият ҳамин аст, ки шогирд дар натиҷаи гирифтани донишҳои самарабахши амалӣ, дорои малака ва маҳорати таҳлили мегардад, ки айна ҳол дар ҳаёти пуртуғёни бисёрмаълумотии замони муосир ба мисли боду ҳаво зарур аст, то ки худро аз таъсири манфии маълумоти беманфиату зиёновар дар асоси интиҳоби дурусти боарзиши худ ҳифз намояд.

Аз ин нуқтаи назар дар муносибати босалоҳият мақсадгузориҳои омӯзгор дар асоси муаммогузориҳои оғоз мегардад, то ки диққати парешони хонандагонро мутамарказ намояд ва онҳоро ба ҳамин восита руҳан вориди дарси босалоҳиятху самарабахш мегардонад, ки хусуяти хоси табиӣ эҷодкори ва мулоҳизаронии яко-яки онҳоро баҳри баёни андешаҳояшон бедор менамояд.

Дар раванди таҳқиқ намудани мавзуи мазкур дар замони истиқлол, ки гардиши маълумот бе ягон мамоният сарҳадҳоро убур карда Тоҷикистонро бо тамоми ҷаҳон ё тамоми ҷаҳонро бо Тоҷикистон бо суръати бениҳоят баланд мепайвандад, ки муҳимият ва зарурати таълими салоҳиятнокро даҳчанд зиёд мегардонад, асосан ҳалли проблемаҳои зеринро дарбар мегирад:

- чи гуна ба нақшагирӣ аз рӯи марҳалаҳои таълими салоҳиятнок ба роҳ монда мешавад;

- мундариҷаи таълим ба мақсади ташаккули таълими босалоҳият аз кадом сарчашмаҳои интиҳоб мегарданд;

- омӯзгор чи тавр раванди таълимиро аз ҷиҳати таълими босалоҳият ба роҳ мемонад;

- хусусияти созандагӣ ва самарабахш доштани робитаи мутақобилаи омӯзгору хонанда.

Калидвожаҳо: таърих, замони истиқлол, ҷараёни ислоҳоти соҳаи маориф, мулоҳизаронӣ, гардиши маълумот, тамоми ҷаҳон, нақшагирӣ, робитаи мутақобилаи омӯзгору хонанда, масъулият, имкониятҳо, машғулият, муаррифӣ, дастурдихӣ, аксуламал, интиҳоб, арзёбӣ, арзёбии ташаккулдиҳанда, ҳадаф, принсип, хусусиятҳои арзёбӣ, мафҳумҳои мураккаб, мутолиаи китоб, салоҳияти ҳалли проблема, салоҳияти иттилоотӣ.

ИСТОРИЯ ВНЕДРЕНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ КОМПЕТЕНТНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В данной статье исследована история внедрения особенностей компетентного образования в период независимости, которое занимает ключевое положение в процессе реформ в сфере образования. Следует отметить, что компетентностное отношение в образовании не является новым явлением, оно использовалось таджикским народом на протяжении тысячелетий. Как показывает история, профессиональные люди передавали свой опыт молодому поколению и оставляли его из поколения в поколение. Принятие компетентного отношения является связующим звеном между поколениями. Суть и отношение компетентности заключается в том, что ученики в результате получения эффективных практических знаний приобретут аналитические навыки, что в настоящее время необходимо в современной перегруженной информационной жизни как кислород для того, чтобы защитить себя от негативного воздействия бесполезной и вредной информации на основе собственного защитного и ценностного выбора.

С этой точки зрения, в отношении компетентности, цели учителя начинаются на основе загадки, чтобы сконцентрировать внимание деструктивных учеников, и тем самым заставить их войти в урок мысленно, что пробуждает уникальную природную характеристику креативности и индивидуального мышления для выражения своих мыслей.

В процессе исследования этой темы в период независимости, когда поток информации пересекает границы без каких-либо препятствий и связывает Таджикистан со всем миром или весь мир с Таджикистаном на чрезвычайно высокой скорости, что увеличивает важность и необходимость компетентного образования в десятки раз, в основном решаются следующие проблемы:

- как планировать по этапам компетентное образование;
- содержание образования из каких источников выбирается с целью развития компетентного образования;
- как учитель ведет образовательный процесс с точки зрения компетентного обучения;
- конструктивный и эффективный характер взаимодействия учителя и учеников.

Ключевые слова: история, период независимости, процесс реформирования образования, мышление, информационный поток, весь мир, планирование, учитель-ученики, взаимодействие, ответственность, возможности, вовлеченность, презентация, инструкция, реакция, выбор, оценка, формирующее оценивание, цель, принцип, особенности оценивания, сложные концепции, чтение книг, компетентность решения проблем, информация и информационная компетентность.

HISTORY OF IMPLEMENTATION OF SPECIFIC FEATURES OF COMPETENT EDUCATION DURING INDEPENDENCE PERIOD

In this article, the history of the implementation of the special features of competent education during the independence period, which occupies a key position in the process of education reforms, is investigated.

It should be noted that the attitude of competence in education is not a new phenomenon, it has been used by the Tajik people for thousands of years. History shows that qualified transferred their experience to the younger generation and left it from one generation to another. Implementation of competent attitude is a link between generations. The essence and attitude of competence is that, as a result of acquiring effective practical knowledge, the student will have skills and analytical skills, which is necessary in today's busy, multi-informational life, like the wind, in order to protect oneself from the negative effects of useless and harmful information based on protect your valuable right choice.

From this point of view, the teacher's goal-setting based on problem-solving begins in order to focus the attention of the distracted students, and by this means they mentally enter a competent and effective lesson, which awakens their unique natural creativity and reflection in order to express their thoughts. .

In the process of researching this topic at the time of independence, when the flow of information crosses the borders without any obstacles and connects Tajikistan with the whole world or the whole world with Tajikistan at an extremely high speed, which increases the importance and necessity of competent education tenfold, mainly involves solving the following problems:

- how to plan according to the stages of competent education;
- the content of education is selected from what sources for the purpose of developing competent education;
- how the teacher conducts the educational process in terms of competent teaching;
- constructive and effective nature of teacher-pupils' interaction.

Keywords: history, time of independence, process of educational reforms, thinking, information flow, the whole world, planning, teacher-student interaction, responsibility, opportunities, engagement, presentation, instruction, response, selection, assessment, formative assessment, goal, principle , assessment features, complex concepts, book reading, problem solving skills, information skills.

Маълумот оид ба муаллиф: Каримзода Мусо Бобишо – н.и.п. профессори кафедраи методикаи таълими таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, тел: 93 910 76 13, e-mail: Karimzoda musso@gmail.com

Информация об авторе: Каримзода Мусо Бобишо - к.п.н., профессор кафедры истории и методики преподавания права Таджикского государственного педагогического университета имени С. Аини, тел.: 93 910 76 13, e-mail: Karimzoda musso@gmail.com

Information about the author: Karimzoda Muso Bobisho - c. of p.s., Professor of the Department of History and Law Teaching Methodology of the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, phone: 93 910 76 13, e-mail: Karimzoda musso@gmail.com

ТДУ 323: 069+069.152 (575.3+4)

ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТӢ ВА АВВАЛИН НАМОИШИ МД “ОСОРХОНАИ МИЛӢ” ДАР АВРУПО

Иброҳимзода Зафаршо Сафо

Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллӣ”-и
Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Фаъолияти осорхонавӣ гуногунҷабҳа буда бахшҳои экспозитсионӣ, намоишӣ, чамъоварии ёдгориҳои нодир, пешбурди экскурсияҳо, тармиму таҳкими экспонатҳо, таҳияи феҳристҳо, баргузори намоишҳо, ташкили экспедитсияҳои бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ аз зумраи муҳимтарин самтҳои коргузори осорхонавӣ мебошанд. Баргузор намудани намоишҳои гуногунмазмун аз фонди осорхона беҳтарин василаи муаррифии мероси таърихӣ дар арсаи ҷаҳонӣ мебошанд. Боиси тазаккур аст, ки маҳз дар солҳои истиқлолияти давлатӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон муяссар гашт, ки ба ташкили осорхонаҳо - ҳамчун маҳзани ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии ниёгон ва ба намоиш гузоштани онҳо бештар таваҷҷуҳ зоҳир намояд. Дар ин раванд бунёди Осорхонаи миллии бостонии Тоҷикистон, осорхонаи таъриху кишваршиносии вилояти Хатлон ба номи Авасто, муассисаҳои давлатии «Осорхона-мамнӯъгоҳи ҷумҳуриявии Данғара», Мамнӯъгоҳи таърихӣ-фарҳангии «Хулбук», «Мучтамаи ҷумҳуриявии осорхонаҳои Кӯлоб», Осорхонаи ҷумҳуриявии ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, осорхонаи таърихи вилояти Суғд, Осорхонаи нави миллӣ дар шаҳри Душанбе ва ғайраҳо гувоҳи ин ҳарфхост. Ҳамзамон, таъкидан қобили ёдоварист, ки дар замони истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон самтҳои асосии фаъолияти осорхонаҳо муайян шуда, нақш ва мақоми онҳо ҳамчун марказҳои иҷтимоии нигоҳдорӣ, таҳқиқ ва таблиғи арзишҳои фарҳангӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи осорхонаҳо ва фонди осорхонаҳо» (соли 2004, бо таҳрири нав соли 2012) мушаххас гардиданд.

Тибқи назарияи осорхонашиносӣ шаклҳои гуногуни ташкили намоишҳо мавҷуданд. Аз ҷумла:

- намоиши инфиродӣ - намоише ки оид ба эҷодиёти як нафар rassom ё ҳунарманд мансуб аст;

- намоиши як экспонат - оид ба як адад ёдгории ба тозагӣ воридшуда ё пас аз тармиму таҳким;

- намоиши мавзӯӣ, оид ба як мавзӯи муайян ташкил карда мешавад;

- намоиш аз фонди осорхона - ёдгориҳои нодир аз фонди муассиса ба намоиш гузошта мешаванд;

- намоиши ҳисоботӣ – масалан, намоиши асарҳои аъзоёни Иттифоқи рассомон дар давоми як сол [12, с. 95].

Осорхонаҳо дар қатори ташкили экспозитсияҳо ва пешбурди корҳои таҳқиқотӣ бо мақсади пешкаши умум намудани осори таърихӣ фарҳанги миллию умумибашарӣ намоишҳои муваққатию сайёр баргузор менамояд, ки ин яке аз шаклҳои асосии фаъолияти тарғибию тарбиявии осорхона ба шумор меравад [11, с. 103-112]. Вазифаи асосии осорхона ин робита тавассути баргузори намоиш буда, дигар ҷанбаҳои фаъолият бояд тобеи он бошанд [15, с. 446]. Бо дарназардошти чунин рисолати касбии соҳавӣ банақшагирии ташкил намудани намоиши “Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ” дар Фаронса амали Ҳирфавии МД “Осорхонаи милли” ба шумор меравад. Қобили ёддошт мебошад, ки дар замони истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ин нахустин намоиш осори таърихӣ дар Аврупо мебошад. Яке аз роҳҳои муҳимму асосии омӯзиши таърихро имрӯз бояд дар фаъолияти осорхонаҳо бинем, зеро танҳо осорхона метавонад ба воситаи нигораҳо, дар шакли аёнӣ ва алоқамандию пайдарҳамӣ тамоми бурду бохт ва рангорангии таърихро ба шахс расонад. Ба ин васила омӯзиши таърих барои андӯхтани таҷриба ва истифодаи бевоситаи он дар рафти кору фаъолият натиҷаҳои дилхоҳ ҳам ба нафъи шахс дар алоҳидагӣ ва ҳам ба нафъи халқу ватан хоҳад буд [12, с. 205].

Таърихи омодагӣ ба намоиши «Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ» аз соли 2016 оғоз гардида, дар навбати аввал таҳияи шартнома оиди баргузори намоиш ва масъалаҳои фарогири он буд, ки борҳо ин ҳуҷҷати мазкур аз ҷониби коршиносони Осорхонаи милли Тоҷикистон, роҳбарият ва кормандони Осорхонаи милли бостоншиносии Институту таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, кормандони масъули Вазорати фарҳанг, Вазорати корҳои хориҷии Тоҷикистон, Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шуда, ҳар банди шартнома бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ, фаронсавӣ ҳамтарафа таҳлил мегардид. Масъалаи дигар интихоби экспонатҳои намоиш буд. Тибқи маслиҳати ҷонибҳо даврабандии экспонатҳо мансуби асри биринҷ то замони Сомониён (асри X) буданд. Ҳангоми интихоби экспонатҳои намоиш дар баробари нодирияти ашёи таърихӣ, ҳамзамон андозаи он ба назар гирифта мешуд. Зеро тибқи муқаррароти ҳамлу нақли экспонатҳо ҳаҷми онҳо бо дарназардошти банду баст ва борпечонӣ на бояд андоза аз 120x80 зиёд бошад то беосеб аз дарҳои бағочи ҳавопаймо ворид намудан имконпазир бошад.

Ҷанбаи ниҳоят муҳимми ташкили намоиш масъалаи интиқоли ёдгориҳои таърихӣ аз ҷониби ширкати нақлиётӣ масъул ба ҳамлу нақли асарҳои санъат, ки аккредитсияи байналмилалӣ дошта бошад иборат буд, ки хушбахтона дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҚДММ “Глобалинк Лоджистикс Груп” дорои чунин ҳуҷҷат буд. Боиси ёддошт мебошад, ки ҚДММ “Глобалинк Лоджистикс Груп” ягона ширкат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки дорои сертификати байналмилалӣ оид ба бандубасти ашёҳои осорхонавӣ ва интиқоли онҳо мебошад. Барои намоиши “Тоҷикистон-мамлақати дарёҳои тиллоӣ” аз ҷониби ҚДММ “Глобалинк Лоджистикс Груп” чунин корҳо ба анҷом расонида шуданд:

- бандубасти экспонатҳои Осорхонаи миллии Тоҷикистон ва Осорхонаи миллии бостонии Тоҷикистон дар биноҳои ин муассисаҳо бо иштироки намояндагони Хадамоти Гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, намояндаи Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса, намояндагони Осорхонаи миллии Тоҷикистон ва Осорхонаи миллии бостонии Тоҷикистон;

- интиқоли экспонатҳо то бинои фурудгоҳи байналмилалии ш. Душанбе ва баъди анҷоми намоиш аз фурудгоҳи байналмилалии ш. Душанбе то бинои осорхонаҳо;

- интиқол (бурдану овардани) беосеби экспонатҳо то макони баргузори намоиш ва бинои соҳибмулкони;

- омода намудани куттиҳои махсус барои ҷойгир намудани экспонатҳо.

Тибқи муқаррароти осорхонавӣ куттиҳои барои интиқоли экспонатҳо омода карда мешаванд, бояд мувофиқ ба андозаи бозёфтҳо бошанд, то ҳангоми ҳаракат дар роҳ, нақлиёти заминию ҳавоӣ аз ҷой начунбанд. Бо дарназардошти ҳамин масъала як гурӯҳ мутахассисони ЧДММ “Глобалинк Лоджистикс Груп” ҳангоми басту банди экспонатҳо ба омода намудани куттиҳои махсус вобаста шуда буданд. Дар умум бастубанди 271 адад экспонатҳои намоиши “Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ”, ки аз ҳисоби ёдгориҳои Осорхонаи миллии Тоҷикистон ва Осорхонаи миллии бостоншиносии Тоҷикистон ба нақша гирифта шуда буданд аз рӯзи 7-25 августи соли 2021 ҳамаруза идома ёфт. Барои осонии кор дар рӯйхати махсус рақами куттӣ бо акси экспонатҳои омода карда шуданд ва масъулони намоиш медонистанд, ки дар кадом куттӣ чанд экспонат ва ба тариқи мушаххас кадом ёдгориҳои он аст, ки ҳангоми барасмиятдарории гумрукии экспонатҳо дар фурудгоҳи байналмилалӣ ва ҳангоми кушодану гирифтани экспонатҳо тариқи равшан маълум аст, ки кадом экспонат дар кадом куттӣ ҷойгир аст. Тамоми раванди ба борпечонӣ ва ба куттиҳо ҷой намудани экспонатҳо аз ҷониби масъулони ҷониби Ирсолкунанда – Тоҷикистон ва Қабулкунанда – Фаронса аксардорӣ карда мешуданд. Нуктаи дигари ташкили намоиш барасмиятдарории гумрукии байналмилалӣ экспонатҳо таъриҳӣ буда, дар раванди он ки ҳар як намуди экспонат аз қабилҳои осори фулузӣ, тиллоӣ, нуқра, устухон, гил, чарм, шиша, матоъ, мис, мусаввара ва ғ. ки рамзи ҳосилҳои худро дорад, ки ҳангоми таҳияи ҳуҷҷати муҳимми интиқоли-*INVOIC* (инвойс) тариқи мушаххас ном, таркиб, вазни ҳолиси экспонат, вазни он бо маводи борпечонӣ, арзиши суғуртавӣ ва рамзи ашёи таъриҳӣ нишон дода шуда буданд.

Дигар ҳуҷҷати муҳимми баргузории намоиши “Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ” ин ба даст овардани Иҷозатномаи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон оид интиқоли муваққатии экспонатҳои намоишӣ буд, ин кор низ амри зарурӣ буда, ҳангоми таҳияи рӯйхати экспонатҳо тамоми маълумотҳои зарурӣ аз қабилҳои номи ёдгорӣ, ба кадом аср мансуб будани он, аз кадом мавод омода шудани он, арзиши суғуртавӣ, акси ёдгорӣ тариқи ҳатмӣ дар номгӯӣ тариқи ҳоноу бехато, акси ёдгорӣ бо сифати баланд нишон дода мешаванд.

Паҳлуи дигари муҳимми ташкили намоиши байналмилалӣ ин дастарас намудани сертификати *CITIES* (иҷозати содироту воридоти нигоҳҳои намоиш ба Фаронса, ки дар таркибашон маъсули фауна ё флораро доранд) иборат буд, ки тавассути масъулони Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ин масъала ҳалли ниҳонӣ худро ёфт. Аз миёни экспонатҳои барои намоиш интихобшуда 18 адад аз оч (устухони фил) омода шуда буданд, ки ин ашё аз шаҳраки Тахти Сангин [5, с. 223] бозёфт гардида, мансуби охири асри II - аввали асри I то милод буданд.

Рӯзи 3-уми сентябри соли 2021 интиқоли экспонатҳои намоишӣ тавассути хатсайри махсуси Душанбе-Ереван-Париж аз ҷониби ширкати ҳавопаймоии “Сомон-Эйр” сурат гирифт. Дар фурудгоҳи Ле-Буржеи Париж гурӯҳи корӣ ва экспонатҳои намоиши “Тоҷикистон - кишвари дарёҳои тиллоӣ”-ро ҳайати кормандони сафорати Тоҷикистон дар Фаронса пешвоз гирифтанд. Худи ҳамон рӯз, пас аз барасмиятдарории гумрукии тавассути нақлиёти махсуси боркашонии ширкати LP-и Фаронса, ки дар онҳо речай ҳароратию рӯшноӣ насб шуда буданд, экспонатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар 68 куттии махсус омодашуда ба Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса интиқол дода шуданд. Аз рӯзи 04.09.2021 масъалаи тариқи санад супурдани экспонатҳои Тоҷикистон ба масъулони Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса оғоз ёфт.

Тибқи талаботи ҷониби Фаронса пеш аз қабули расмӣ экспонатҳо ҳамаи ин мавод бояд аз экспертиза мегузаштанд. Хусусияти кор дар он он буд, ки ҳар як намуди экспонат

вобаста аз таркиби он, аз қабилӣ маснуоти тиллоӣ, устухонӣ, гилӣ, фулуз, деворнигора, эксперти соҳавии худро дошт. Ҳар як коршиноси ҷониби Фаронса вобаста ба навъи ёдгорӣ аз қабилӣ маснуоти гилӣ, нуқра, тилло, фулуз дар алоҳидагӣ самти кори худро дошта тариқи инфиродӣ бо навбат ба омӯзишу таҳқиқи экспонатҳои ҷониби Тоҷикистон ботамкин машғул гашта, пас аз омӯзишу таҳқиқи пурраи ёдгорӣ санад бо пешниҳоди аксҳои экспонати омӯхташуда бо нишон додани ҷойҳои осебдида ё осебпазири экспонат таҳия менамуданд. Бо ҳамин тартиб, аз таърихи 04 то 30.09.2021 ҳамарӯза чараёни супурдани экспонатҳо ба мутахассисони ҷониби Фаронса идома ёфт. Дар миёни экспонатҳои намоиши “Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ” бисёр ашёҳои буданд ки вазни гарон доштанд. Масъалаи ин гуна ашёро беосеб ба қуттиҳо ҷой намудан, интиқол, кушодани қуттӣ, ба намоиш гузоштан маҳорати махсуси касбӣ ва ҳамзамон мавҷудияти таҷҳизоти махсусро аз масъулон ва оришгарони намоиш тақозо менамуд. Масалан, миёни экспонатҳои намоиш чунин ашёҳои таърихӣ калонҳаҷм вучуд доштанд: Мучассамаи Шива ва Парватӣ дар болои барзагов (иборат аз 6 қисм: 297 кг), ступаи буддой аз ёдгории Ачинатеппа (иборат аз 4 қисм: 200 кг), зерсутун ва сарсутун аз ёдгории Тахти Сангин (иборат аз 2 қисм: 690 кг). Ҳар як қисмати ин ашёҳои таърихӣ, зери назорати кормандони Осорхонаи миллии Тоҷикистон, Осорхонаи миллии бостоншиносии Тоҷикистон ва Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса аз ҷониби кормандони ширкати масъули интиқоли экспонатҳои намоиш кормандони ширкати LP-и Фаронса бозҳатиёт бастабандӣ, дар қуттиҳои махсуси алоҳида бо риояи талаботи байналмилалӣ интиқоли ёдгориҳои таърихӣ ҷой карда шуданд. Мушкилоти дигар дар он буд ки ҳангоми дар толори намоишӣ ҷо ба ҷо намудани ёдгориҳо ҳар як қисми онро мебоист маҳз дар ҷои худ беҳато насб намуд. Барои иҷрои ин амал тибқи Консепсияи намоиш ҷои ҳар як адад ёдгорӣ пешакӣ дар варақаҳои ҷобачонамоӣ (монтажный лист) нишон дода шуда буданд. Маҳз ҳамин бахши корҳои ороиши илмӣ-бадеии намоиш талаб менамояд, ки кормандони осорхонаҳо, шахсони мушоияткунандаи экспонатҳои намоиш ва масъулони экспонатҳои худро ба ҳубӣ донанд. Мавҷудияти шахсони тасодуфӣ дар иҷрои ин амал боиси он мегардад, ки қисмҳои гуногуни як ёдгорӣ баъди интиқол дар ҷои худ насб нагарданд, пешу қафо ё тариқи чаппа насб карда шаванд. Ин амал метавонад ҳангоми насб намудани қисматҳои деворнигораҳо низ рух диҳад. Барои мисол, яке аз экспонатҳои намоиш - деворнигора ёдгории аз шаҳраки Панчакенти қадим “Базм дар зери чатр” аз 4 қисмат иборат буд, ки ҳангоми насб пайдарҳамии он бояд риоя гардад, зеро дар сурати баръакс мазмуну суҷаи он бемаъно хоҳанд буд. Пайванди ҳар як қисмати ёдгорӣ, муносибу мувофиқ омадани суҷаву тасвирҳо, рангҳои пайваस्तшудаи ашёҳои таърихӣ ҳангоми насби онҳо дар экспозитсия пурра бояд риоя карда шавад, ки ин аз ороишгарон диққату маҳорати касбиро талаб менамояд. Дигар масъала ҳангоми ороиши илмӣ-бадеии намоиш ин дар як ҷой насб намудани ёдгориҳо ки ба як экспонат мансуб ҳастанд мебошад. Масалан, аз ёдгории Куҳи Сурхи ноҳияи Айнӣ ашёи таърихӣ бисёр нодир, пайкараи Митро Ахуро Мазда бозёфт гардидаст, ки он аз ҷӯб омода гардидааст [6, с. 251-252]. Дар намоиши «Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ», ки дар Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса баргузор гардид, ба миқдори **271** номгӯи экспонатҳо ба намоиш гузошта шуда буданд. Аз ин шумора **197** экспонатҳо аз Осорхонаи миллии бостонии Тоҷикистон, **74** адад экспонатҳо аз Осорхонаи миллии Тоҷикистон интиҳоб шуда, вазни умумии экспонатҳо **2103 кг.**(бе бастабандӣ), 4500 кг (бо бастабандӣ дар қуттиҳо), маблағи суғуртавӣ ба миқдори **57208800** доллари ИМА-ро ташкил медед.

Илова бар ин, аз фонди Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса ба миқдори 30 экспонатҳои марбут ба ҳунару фарҳанги тоҷикон ба маърази тамошо гузошта шуда буданд. Осори мазкур солҳои гуногун аз ҷониби масъулони осорхонаи Гиме ҷамъоварӣ

шудааст. Яке аз амалҳои шоистаи масъулон-ташкилкунандагони намоиши “Тоҷикистон - кишвари дарёҳои тиллоӣ” дар Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса, ин дар қатори ёдгориҳои Тоҷикистон ба маърази тамошо гузошта шудани 10 адад ёдгориҳои “Ҳазинаи Амударё” буд [10, с. 16], ки осори мазкур дар осорхонаи Британияи Кабир нигоҳ дошта мешаванд. Чуноне ки аз саҳифаҳои таърих маълум аст, «Ҳазинаи Амударё» соли 1877 аз ноҳияи Кубодиёни Тоҷикистони имруза бозёфт гардида [2, с. 22], баъдан тавассути тоҷирон ба Британияи Кабир интиқол дода шудаанд. Таркиби ҳазина аз 170 ашёи гуногунҳаҷм ва гуногуншакли ҳунари заргарӣ ба монанди зарфҳо, даспонаҳо, мӯҳрҳо, орошоти занона, ҳайкалчаҳои одамону ҳайвонот, нишонҳо ва 1300 сикаҳои тиллоиву нукрагӣ иборат буда, мансуби ду давраи таърихӣ – охири асри IV то милод ва миёнаи асри III то милод мебошанд. Истеъдоди ҳунарии бохтариёни қадим, ҳунари заргарии ҳайратафзои онҳо дар бисёр ашёи «Ҳазинаи Амударё» ба таври барҷаста мучассам гардидааст. “Ҳазинаи Амударё” соли 1978 дар осорхонаи Эрмитажи давлатии шаҳри Санкт-Петербург ва Осорхонаи давлатии санъати тасвирии ба номи А.С. Пушкини Федератсияи Россия ба намоиш гузошта шуда, феҳристи он аз ҷониби Зеймал ба нашр расонида шудааст [1, с.1-96]. Шояд бисёр ҳаводорони осори антиқӣ огоҳӣ дошта бошад, ки ҳамон айём ин намоишгоҳ дар ивази намоиши барабарвазни “Тиллоӣ рус” ташкил карда шуда буд [9, с. 37].

Бинобар ин дар доираи намоиши “Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ” истифода намудани ёдгориҳои “Ҳазинаи Амударё” ин боз ҳам ифодакунадаи истиқлолияти давлатӣ ва сиёсати муваффақи фарҳангии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Масъулони намоиши “Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ” бо тамоми маъулияти касбӣ кӯшиш ба харҷ доданд, ки ёдгориҳои барои намоиш интихобшуда тариқи зебову муназзам барои тамошобинон пешниҳод шаванд, яъне тариқи диққатҷалбкунанда ба маърази тамошо гузоштани осори таърихӣ бояд пурра риоя карда шавад, зеро экпозицияи осорхонавӣ ба тамошобинони осорхона на танҳо «тамошо кардан»-ро, балки «дарк намудан»-ро омӯзонад [7, с. 187]. Тибки рисолати осорхонавӣ ҳамагунаи намоиши байналмилалӣ бояд феҳристи худро дошта бошад, ки дар иҷрои ин амал суратгирии экспонатҳо, бояд тариқи касбӣ ба иҷро расонида шавад. Таҳияи феҳрист ин бозгӯи сатҳи омӯзишу таҳқиқи ёдгориҳои ба намоиш гузошташуда мебошад [3, с. 209]. Дар натиҷаи ҳамкориҳои судманди миёни масъулони намоиш аз Тоҷикистон ва Франция феҳристи намоиш бо пешгуфтори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Президенти Франция муҳтарам Эммануэл Макрон бо забони франсавӣ нашр гардид [16, с. 1-287]. Феҳрист дар ҳаҷми 287 саҳифа чоп шуда, дар он дар баробари аксу маълумотномаҳои марбут ба экспонатҳои намоиш ҳамзамон мақолаҳои донишмандони Тоҷикистон ва Франция вобаста ба мавзӯҳои муҳимми таърихиву фарҳангӣ ҷой дода шудаанд. Дар баробари ин, аз ҷониби кормандони Осорхонаи миллии Тоҷикистон низ вобаста ба ёдгориҳои муассиса ки дар намоиши “Тоҷикистон - мамлақати дарёҳои тиллоӣ” пешниҳод гардиданд, дар саҳифаҳои феҳрист маълумотҳо оид ба экспонатҳо бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ, англисӣ, фаронсавӣ нашр шудаанд [4, с. 1-80]. Дар таърихи 13 октябри соли 2021 намоиши “Тоҷикистон – кишвари дарёҳои тиллоӣ” дар Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса бо иштироки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Президенти Фаронса Эммануэл Макрон ифтитоҳ гардид. Боиси таъкид аст, ки ин намоиши аввалини бузургҳаҷм дар замони истиқлолияти давлатӣ дар Аврупо аст, ки дар доираи он миқдори зиёди ёдгориҳо ба намоиш гузошта шуда буданд. Тавассути бозёфтҳои таърихӣи нодир, ки тамоми онҳо аз қаламрави кишвар бозёфт гардиданд, тамошобинони аврупоӣ бори дигар бо таърихи пурғановати халқи тоҷик ошно гардиданд.

Президенти Фаронса пас аз бозиди намоиши «Тоҷикистон – кишвари обҳои тиллоӣ» таассуроти худро чунин баён намудааст: «Ин намоишгоҳи хайратангез дар бораи тамаддуни ҳазорсолаест, ки мо имрӯз онро дар Осорхонаи санъати шарқи Париж ифтитоҳ менамоем. Ин намоишгоҳ исбот мекунад, ки Тоҷикистон чорроҳаи воқеии тамаддун маҳсуб мешавад».

Ин намоиши Тоҷикистон вирди забони тамошобинон буда, даҳҳо миллион фаронсавиро ва аврупоиро тавасути рекламаи он, ки дар шабакаҳои иҷтимоӣ (Facebook, Twitter) ва истгоҳҳои метрои Париж тарғиб мегардиданд, шухрат пайдо намуд [14, с. 189].

Тибқи шартномаи баимзорасидаи миёни Осорхонаи миллии Тоҷикистон ва Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса дар таърихи 10 январи соли 2022 мӯҳлати баргузори намоиши “Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ” ба охир расид. Шуруъ аз рӯзи 14 то 29 январи соли 2022 кормандони Осорхонаи миллии бо мақсади иштирок дар раванди бастабандӣ, интиқол ва бозпас ба Осорхонаи миллии Тоҷикистон баргардонидани экспонатҳои намоиши «Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ» аз Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса ба шаҳри Париж сафар намуданд. Рӯзҳои 15-16 январи соли 2022 мутахассисони Осорхонаи миллии дар якҷоягӣ бо шахси масъул аз Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса Катя Молет ҳолати нигоҳдошт ва ҳифзи экспонатҳои Осорхонаи миллии Тоҷикистонро, ки ба намоиш гузошта шуда буданд, аз назар гузаронида, онҳо пурра наворбардорӣ ва аккосӣ карда шуданд. Пас аз он, аз ҷониби масъулони Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса витринаҳои намоишӣ кушода шуданд ва қабули экспонатҳо оғоз гаштанд. Давоми рӯзҳои 17-26 январи соли 2022 ҳамаи 271 адад экспонатҳои ҷониби Тоҷикистон ҳар яке мушаххасан бо мақсади муайяномаи ҳолат ва аслияти онҳо аз ҷониби коршиносони соҳаи осорхонавии Тоҷикистон аз назар гузаронида шуда, дар ҳузурӣ онҳо аз ҷониби кормандони ширкати LP-и Фаронса экспонатҳо дар 68 куттии маҳсус бастабандӣ карда шуда, санад таҳия шуд ва барои интиқол ба Тоҷикистон омода карда шуданд. Рӯзҳои 27-28 январи соли 2022 дар якҷоягӣ бо кормандони ширкати LP-и Фаронса ва намояндаи Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса Катя Молет ва намояндагони Хадамоти гумруки Фаронса ҳуҷҷатҳои интиқоли экспонатҳоро омода гаштанд. Рӯзи 29 январи соли 2022 тавассути ширкати ҳавопаймоии Сомон-эйр экспонатҳои намоиши “Тоҷикистон - кишвари дарёҳои тиллоӣ” ба Ҷумҳурии Тоҷикистон бозпас интиқол дода шуданд.

Пас аз баргардонидани экспонатҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси банди 59-и Нақшаи чорабинӣ оид ба иҷрои вазифаҳо, ки дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 21 декабри соли 2021 «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» зикр гардиданд, дар Осорхонаи миллии баргузори намоиши «Тоҷикистон - кишвари дарёҳои тиллоӣ» ба нақша гирифта шуда буд.

25 феввали соли 2022 дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон намоиши «Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ» баргузор гардид. Пас аз ифтитоҳи расмӣ намоиш танҳо рӯзҳои 5-19 марти соли 2022 намояндагони 118 муассисаҳои давлатӣ бо зерсохторҳои тобеъ аз ёдгориҳои ба маърази тамошогузошташудаи намоиши «Тоҷикистон-кишвари дарёҳои тиллоӣ» боздид намуданд.

Дар ин муддат, намоиши мазкурро дар Осорхонаи миллии тибқи нақша вакилони парламон, роҳбарият ва кормандони вазорату идораҳо, аҳли раёсату донишҷӯёни мактабҳои олӣ ва дигар муассисаҳои таълимӣ пойтахт, сокинону меҳмонон ва сайёҳони шаҳри Душанбе دیدан намуданд. Дар давоми 6 моҳ намояндагони зиёда аз 100 вазорату идораҳои кишвар ва зерсохторҳои онҳо бо шумораи 7 ҳазор нафар аз ин намоиш دیدан намуданд.

Маврид ба зикр мебошад, ки аз намоиши мазкур 20 гурӯҳи меҳмонони сатҳи давлатӣ دیدан намуданд, ки Муовини Раиси шаҳри Клагенфурти Ҷумҳурии Австрия -

Адоис Долинар, Дабири кулли Созмони Ҳамкорию Шанхай - Чжан Мин, Ноиби Губернатори шаҳри Санкт-Петербурги Федератсияи Россия - Олег Эргашев, Фармондеҳи Фармондеҳии Марказии Қувваҳои Мусаллаҳи ИМА - генерал Майкл Эрик Курилла, Прокурори генералии Русия - Игор Краснов ва Раиси Милли Мечлиси Ҷумҳурии Озарбойҷон Соҳиба Ғаффорова аз зумраи онҳо мебошанд.

Дар баробари ин, намояндагони зиёда 40 кишварҳои ҷаҳон ба монанди Аргентина, ИМА, Канада, Австралия, Мозамбик, Африқои Ҷанубӣ, Малайзия, Ҳиндустон, Хитой, Корея, Фаластин, Исроил, Арабистони Саудӣ, АМА, Кувейт, Эрон, Туркия, Англия, Италия, Испания, Дания, кишварҳои назди Балтика ва Осиёи Марказӣ аз ин намоиш дидан намуданд.

Дар Осорхонаи миллӣ намоиши мазкурро 3300 нафар меҳмонону сайёҳони хориҷӣ дидан намуданд, ки ба 1200 нафари онҳо 570 сайри осорхонавӣ баргузор карда шуд.

Фаъолияти фарҳангӣ-маърифатӣ яке аз соҳаҳои муҳим ва инкишофёбандаи коргузорию ҳамагуна осорхона буда, ба тарбияи насли наврас, ҷавонон дар руҳияи ватандӯстӣ, арҷгузорию ба мероси ниёгон, инкишофи ҳисси зебопарастӣ рабт дорад. Тибқи таҳлилҳо дар замони имрӯза шаклҳои гуногуни фаъолияти фарҳангӣ-маърифатии осорхонаҳо вучуд доранд. Мутахассисону донишмандони соҳаи осорхонашиносӣ 10 шакли асосии онро таъкид менамоянд: экскурсия, маърӯза, машварат (консултатсия), хонишҳои илмӣ (конфронс, иҷлосия, ҷаласа), клуб (маҳфил, студия), озмун (олимпиада, викторина), вохӯрию бо шахсони начиб, концерт (намоиши театрикунидашуда), ид, бозиҳои таърихӣ [8, с. 104].

Дар маҷмуъ, дар ин муддат намоиши мазкурро дар Осорхонаи миллӣ зиёда аз 64 ҳазор нафар тамошобинон дидан намуданд, ки барои 12400 нафари онҳо 1400 (аз ҷумла барои 11200 нафар шаҳрвандони дохилӣ 830 ва барои 1200 нафар меҳмонону сайёҳони хориҷӣ 570 экскурсия баргузор карда шуд.

Албатта, барои шоиста муаррифию намудани нигораҳои ин намоиш сайрҳои осорхонавӣ бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ, англисӣ, арабӣ, фаронсавӣ, олмонӣ, ҳиндӣ ва урду баргузор карда шуданд.

Ҷиҳати амалӣ намудани дастуру супоришҳои пайвастаи Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати ошно намудани кишварҳои гуногуни ҷомеа бо таъриху фарҳанги пурғановати ниёгон, шакли хурди намоиши «Тоҷикистон - кишвари дарёҳои тиллоӣ» бо тарзи намоишҳои сайёр дар осорхонаҳои шаҳру ноҳияҳои Осорхонаи вилояти таърихӣ-кишваршиносии «Авесто», ш. Бохтар (18.07.2022), Осорхонаи таърихӣ-кишваршиносии 2700-солагии Кӯлоб, (01.08.2022), Осорхона-мамнуъгоҳи ҷумҳуриявии ноҳияи Данғара (08.08.2022), Осорхонаи ҷумҳуриявии таърихӣ кишваршиносии ба номи А. Рӯдакӣ, ш. Панҷакент (29.08.2022) ва Осорхонаи таърихӣ вилояти Суғд, ш. Хучанд (20.09.2022) баргузор карда шуданд.

Шакли сайёри намоиши «Тоҷикистон – кишвари дарёҳои тиллоӣ»-ро кормандони соҳаҳои муҳталиф ва сокинону меҳмонони шаҳру ноҳияҳои болозикр дидан намуданд. Ба ин восита, мардуми маҳаллӣ имконият пайдо намуданд, ки бидуни сафар ба пойтахти кишвар аз ин намоиш дидан намуда, бо осори таърихӣ ниёгони хеш шинос гарданд. Шумораи умумии тамошобинони шакли сайёри намоиши «Тоҷикистон – кишвари дарёҳои тиллоӣ» 6 ҳазор нафарро ташкил медиҳад.

Дар умум, намоиши «Тоҷикистон - кишвари дарёҳои тиллоӣ»-ро дар се марҳила 110 ҳазор нафар тамошобинон бевосита дар осорхонаҳо дидан намуда, бо таърихи кӯҳан ва фарҳанги пурғановати тоҷикон аз наздик ошно гардиданд.

Дар ин давра, ҳамаи навъҳои мавод (навор, матн, сурат, боздиди тамошобинон, инъикоси он дар ВАО)-и марбут ба намоиши мазкур дар 12 саҳифаи расмӣ Осорхонаи миллӣ дар Facebook, ВКонтакте, Twitter, Instagram, Одноклассники, Telegram, Flickr, TikTok, YouTube, Яндекс Дзен, Google ва TripAdvisor инъикос карда шуданд. Аз ҷумла,

дар саҳифаи расмии Осорхонаи миллӣ дар шабакаи иҷтимоии Facebook 33 навор (11 навор аз осорхона ва 22 навор аз дигар муассисаҳо), 846 адад сурат, 38 силка аз сомонаҳои хабарӣ (аз ҷумла 16 силкаи матнӣ аз АМИТ “Ховар” ва “Ҷумҳурият”), 6 барномаи радиои нашр шудааст. Дар ин ҷо, ҷалби умумии маводҳои дар Facebook нашр гардида, ба 2 365 827 мерасад. Зимнан наворҳои Facebook-ро 234 392 (дар умум бо 4 шабакаи дигар то 250 000) маротиба тамошо, 124 180 - писанд (лайк) ва 14 558 маротиба паҳн (поделится) кардаанд.

Намоиши “Тоҷикистон – кишвари дарёҳои тиллоӣ”-ро дар шаби 18-май – иқдоми байналмилалӣ “Шабе дар Осорхона-2022” 15 000 нафар тамошобинон тамошо намуданд, ки он аз ҷониби 12 шабакаи телевизионӣ ва радиои, 8 сомонаи хабарӣ ва 15 сомонаи сафоратхонаҳои муқими шаҳри Душанбе инъикос шудааст.

Намоиши мазкур дар давоми як соли ҷаҳон буданаш, дар сомонаҳои интернетӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ хеле васеъ паҳн карда шудааст. Ҳоло, дар натиҷаи ҷустуҷӯи “Тоҷикистон – кишвари дарёҳои тиллоӣ” дар Google 48 200 ва дар Яндекс 15 000 мавод пешниҳод менамояд. Агар номи ин намоиш дар Google ва Яндекс бо забони англисӣ “Tajikistan – a country of golden rivers” ҷустуҷӯӣ карда шавад, пас дар якумин 1 950 000 ва дар дуумин 2 млн мавод пешниҳод карда мешавад.

Тибқи омили расмӣ намоиши мазкурро дар Фаронса дар як моҳ 12-13 ҳазор (дар се моҳ 36-39 ҳазор) тамошобин дидан карда бошанд, пас тавассути ҷойгир кардани он дар таблоҳои таърифии метроҳои шаҳарҳои ин намоиш барои аз 4 то 7 миллион [11, с. 192] (дар се моҳ 12-21 млн) сокинону меҳмонони истифодабарандаи метрои Париж муаррифӣ шуд, ки хело натиҷаи назаррас мебошад.

Ин рақамҳо баёнгари он ҳастанд, ки намоиши “Тоҷикистон – кишвари дарёҳои тиллоӣ” хеле ба шакли васеъ ва ба забонҳои мухталиф дар сомонаҳои интернетӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ инъикос карда шудааст.

Хулоса, намоиши мазкур аврупоӣ ва дар умум мардуми ҷаҳонӣ гарбро бо поре аз таърих фарҳанги мо, яъне бо фарҳанги бостонии тоҷикон шинос намуд ва идома додани ин намоиш дар Осорхонаи миллӣ ва дигар шаҳру ноҳияҳои кишвар дар баланд бардоштани руҳияи ватандӯстиву ватанпарастӣ ва ҳудудҳои ҳештаншиносии мардум, хусусан наврасону ҷавонон, эҳёи арзишҳои миллӣ ва ҳифзу тарғиби ёдгориҳои таърихӣ муассир дорад.

Ба тариқи умум метавон аз баргузори намоиши “Тоҷикистон – кишвари дарёҳои тиллоӣ” дар Осорхонаи санъатҳои шарқӣ – Гиймеи Фаронса чунин хулосабарорӣ намуд:

- намоиши “Тоҷикистон - кишвари дарёҳои тиллоӣ” тамошобинони қитъаи Аврупоро бо таърих ва шоҳкориҳои халқи тоҷик шинос намуд;

- осори ба маърази тамошогузошта бори дигар ба мардумони олам исбот намуданд, ки ниёгони тоҷикон дар тӯли таърих дар офаридани ёдгориҳои меъмории, ҳунари сикказанию сафолгарӣ, коркарди маснуоти заргарӣ устухонӣ чирадаст буданд;

- омолу афкори ниёгони тоҷик тавассути ҳунари волеяшон дар ороиши ашёҳои таърихӣ, дар катибанигории ёдгориҳои таърихӣ аз қабилҳои орошоти меъмории, навиштаҷотҳои рӯи маснуоти кулолгарӣ ва устухонӣ, сиккаву мӯҳрҳо, таҷассум ёфтаанд;

- намунаҳои посутуну сарсутун, кариатидаҳо, деворнигораҳо, шатранҷу шоҳмот, кандакориҳои болоичӯбии аҳди бостон мардумони қитъаи Аврупоро бо сатҳи зебоипарастӣ, санъати тасвирӣ, ҳунари шахрсозӣ меъмории ва рушди бозиҳои зеҳнии ниёгони тоҷикон шинос намуд;

- тавассути ёдгориҳои таърихӣ асли аврупоӣ бо ҷаҳонбинии динӣ, омезиши фарҳанги шарқию ҷаҳонӣ, суннату оинҳои давлатдорӣ, таҳаммулпазирии ниёгони тоҷикон ошноӣ пайдо намуданд;

- тавассути намоиш шоҳкориҳои Осорхонаи миллии Тоҷикистон, Осорхонаи миллии бостоншиносии Тоҷикистон ба оламиён муаррифӣ гардиданд.

Адабиёт

1. Зеймаль, Е. В. Амударьинский клад: каталог выставки [Текст]. – Ленинград: Искусство, 1979. – 96 с.
2. Зеймаль, Т. И., Зеймаль Е. В. Ещё раз о месте находки Амударьинского клада [Текст] // Известия Академии наук Таджикской ССР. – 1962. – №1 (28). – 223 с.
3. Иброҳимзода, З. С. Ороиши бадеии экспозитсияи осорхона ва моҳияти он [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №1. – 280 с.
4. Иброҳимзода, З. С. Тоҷикистон – мамлакати дарёҳои тиллоӣ. Феҳрист [Матн]. – Душанбе: Эр-граф, 2021. – 80 с.
5. Илясов, Дж. Я. Костяные пластины из Тахти Сангина: проблемы функции, датировки и историко-культурной интерпретации [Текст] // Тахти Сангин как пример синтеза цивилизаций Востока и Запада: материалы Международного научного симпозиума, посвященного 2500-летию городища Тахти-Сангин (Душанбе, 4-6 октября 2023 г.). – Душанбе: Дониш, 2023. – 434 с.
6. Мухторов, А. Авроқи рангини таърих [Матн]. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 398 с.
7. Музееведение [Текст] / под. ред. К. Г. Левыкина и В. Хербста. – М.: Высшая школа, 1988. – 412 с.
8. Музееведение [Текст]: уч. пособие / под.ред. Н. В.Мягтина. – Владимир, 2010. – 390 с.
9. Пичикян, И.Р. Прояснение бактрийского миража [Текст] // Мероси ниёгон. – 1995. – №2. – 89 с.
10. Насрулло, У. Шаҳристони Тахти Сангин ва шаҳраки Ойхонум [Матн]: маҷмуи мақолаҳо. – Душанбе: Дониш, 2023. – 186 с.
11. Нуров, Г. Аз ташкили намоишҳои муваққатӣ дар Осорхонаи миллии [Матн] // Ахбори Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи К. Бехзод. – Душанбе, Эҷод, 2005. – №6. – 120 с.
12. Сафонов, А. А., Сафонова, М. А. Музееведение [Текст]: учебник и практикум для среднего профессионального образования. – М.: Юрайт, 2020. – 330 с.
13. Фирдавси, А. Рисолати таърихӣ ва маърифатии осорхонаҳо дар даврони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // Паёми Донишқадаи забонҳо / Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – 2021. – № 4(44). – 216 с.
14. Шарифзода, Ф. А. Выставка исторических экспонатов Таджикистана во Франции: триумф культурной дипломатии и апогей сближения двух народов [Текст] // Паёми Донишқадаи забонҳо / Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – 2021. – № 4(44). – 216 с.
15. Юренева, Т. Ю. Музей в мировой культуре [Текст]. – М.: Русское слово-РС, 2003. – 536 с.
16. Catalogue «Tadjikistan, au pays des fleuves d'or». Editions Snoeck. Gand, 2021. – 287 p.

**ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТӢ ВА АВВАЛИН НАМОИШИ
МД “ОСОРХОНАИ МИЛЛӢ” ДАР АВРУПО**

Дар мақола масъалаи дастовардҳои МД “Осорхонаи миллии” дар самти баргузори намоишҳои байналмилалӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ифтитоҳи бинои нави Осорхонаи миллии, ки нахустин иншооти хирфавии хифзи мероси таърихӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон аст, имконият фароҳам овардааст, ки ёдгориҳои арзишманд дар

ин макон чамъоварӣ, пажухиш ва ба таври шоиста муаррифӣ гарданд. Тибқи андешаҳои муаллиф маҳз дар даврони истиқлолияти давлатӣ санадҳои меъёри-ҳуқуқии миллии соҳаи осорхонашиносӣ қабул гардида, дар заминаи он фаъолияти соҳавии осорхонаҳо рушди тоза касб намудаанд. Баргузориҳои намоиши “Тоҷикистон - кишвари дарёҳои тиллоӣ” аввалин чорабинии бузурҳаҷм дар замони истиқлолияти давлатист, ки тамошобинони қитъаи Аврупоро бо таърих ва шохкориҳои халқи тоҷик шинос намуд, осори ба маърази тамошогозушта бори дигар ба мардумони олам исбот намуданд, ки ниёгони тоҷикон дар тӯли таърих дар офаридани ёдгориҳои меъморӣ, хунари сикказанию сафолгарӣ, коркарди маснуоти заргарии устухонӣ чирадаст буданд. Муаллиф дар мақола силсилаи чорабиниҳои корҳои тадорукотиро, аз қабали таҳияи концепсияи илмӣ, интихоби экспонатҳо, интиқол ба макони баргузори намоиш, таркиби ёдгориҳои интихобшуда, таҳияи варақаҳои чобаҷогузориҳои экспонатҳо, ифтитоҳи намоишро мавриди таҳлил қарор додааст.

Калидвожаҳо: осорхона, намоиш, тамошобин, таърих, фарҳанг, худшиносии миллий, коллексия, ёдгорӣ, экспонат, устухони фил, тармим, деворнигора, фулуз, суғурта, ширкат, қуттӣ, дарёҳои тиллоӣ.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ НЕЗАВИСИМОСТЬ И ПЕРВАЯ ВЫСТАВКА ГУ «НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ» В ЕВРОПЕ

В статье исследуются достижения Национального музея в сфере организации международных выставок. Открытие нового здания Национального музея, который стал первым профессиональным учреждением для сохранения исторического наследия в условиях Республики Таджикистан, создало возможность для сбора, исследования и достойного представления ценных артефактов в этом пространстве. По мнению автора, именно в период государственной независимости были приняты национальные нормативные и правовые акты в области музеологии, заложившие основу для нового развития деятельности музеев. Выставка "Таджикистан – страна золотых рек" стала первым масштабным мероприятием в период государственной независимости, представившим историю и шедевры таджикского народа европейской аудитории. Экспонаты, представленные на выставке, вновь продемонстрировали миру, что предки таджиков на протяжении всей истории были мастерами в создании архитектурных памятников, в нумизматике, гончарстве, а также в изготовлении ювелирных изделий и изделий из кости. В статье автор анализирует последовательность подготовительных мероприятий, включая разработку научной концепции, выбор экспонатов, транспортировку на место проведения выставки, состав выбранных артефактов, создание списка размещения экспонатов и открытие выставки.

Ключевые слова: музей, выставка, посетитель, история, культура, национальная идентичность, коллекция, артефакт, экспонат, слоновая кость, реставрация, настенная роспись, металл, страховка, компания, коробка, золотые реки.

STATE INDEPENDENCE AND THE FIRST EXHIBITION OF THE GOVERNMENT INSTITUTION “NATIONAL MUSEUM” IN EUROPE

The article explores the notable achievements of the government institution “National Museum” in curating international exhibitions. The opening of the new building of the National Museum, the first professional facility for preserving historical heritage in the conditions of the Republic of Tajikistan, has created an opportunity for the collection, research, and dignified presentation of valuable artifacts in this space. According to the author’s perspective, it was

during the period of state independence that national legal and regulatory documents in the field of museology were adopted, laying the foundation for a fresh development in the activities of museums. The exhibition “Tajikistan – Land of Golden Rivers” was the first large-scale event during the period of state independence, introducing the history and masterpieces of the Tajik people to European audiences. The artifacts displayed once again demonstrated to the world that Tajik ancestors were skilled in creating architectural monuments, as well as in coinage, pottery, and the crafting of jewelry and bone works throughout history. In the article, the author analyzes the sequence of preparatory activities, including the development of the scientific concept, selection of exhibits, transportation to the exhibition venue, composition of the chosen artifacts, creation of display labels, and the opening of the exhibition.

Keywords: museum, exhibition, audience, history, culture, national identity, collection, artifact, exhibit, ivory, restoration, mural, metals, insurance, company, box, golden rivers.

Маълумот дар бораи муаллиф: Иброҳимзода Зафаршо Сафо – директори Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллӣ”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа. Нишонӣ: 734001, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони И. Сомонӣ, 11. Тел.: (+992) 900 04 44 43; **E-mail:** Ibrohimzoda72@gmail.com.

Сведения об авторе: Ибрагимзода Зафаршо Сафо – директор Государственного учреждения “Национальный музей” Исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан, кандидат философских наук. Адрес: 734001, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Исмоили Сомони, 11. Тел.: (+992) 900 04 44 43; **E-mail:** Ibrohimzoda72@gmail.com

Information about the author: Ibrohimzoda Zafarsho Safo – director of the State Institution “National Museum” of the Executive office of the President of the Republic of Tajikistan, candidate of philosophical sciences. Address: 734001, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Ismoili Somoni Avenue, 11. Phone number: (+992) 900 04 44 43; **E-mail:** Ibrohimzoda72@gmail.com

ТДУ 069.122: [008+9] (575.3)

НАҚШИ ЭКСКУРСИЯИ (САЙРИ) ОСОРХОНАВӢ ДАР МУАРРИФИИ ТАЪРИХУ ФАРҲАНГИ МИЛЛӢ

Шарифзода Абдувалӣ

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Нурматзода Ҳасан

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Аз замоне, ки инсон худро шинохт, ашӯи барояш муҳимро ҷамъоварӣ менамуд, ба онҳо арҷ мегузошт, онҳоро бо худ мегирифт ё дар манзилаш нигоҳ медошт. Масалан, ба овезаи гардан табдил ёфтани дандон, чангол ва ё ноҳуни дарандаи шикоршуда муаррифи шикори бобарори инсон буд ва ӯ гоҳ-гоҳ дар бораи ин шикор ба дигарон, аз ҷумла ба кӯдакон ва ҷавонон нақл мекард. Ё худ баъди инқилоби неолитӣ, ки дар ин давраи таърихӣ кулолгарӣ, нигоргарӣ (рассомӣ), кишоварзӣ ва дар қабрҳои ибтидоӣ ба таври дарозо гузоштани ҷасади инсон шакл мегирад, акнун осори чунин амалҳо бозгӯи хунаҷ ва зиндагии инсон мешаванд ва дар замони муосир бо кашфи боқимондаи сафолпораҳо, нигораҳои рӯйсангӣ ва деворӣ, намунаҳои кишоварзӣ ва ҷамъоварии шудани онҳо дар коллексияҳо ва осорхонаҳо ҳаёти инсонҳои бостонӣ дар осорхонаҳо бо сохтани экспозитсияҳо, гузаронидани намоишҳо ва анҷоми дигар корҳои касбӣ

пешкаши ҳамагон мегардад. Ҳоло экскурсия шакли асосии фаъолияти оммавии осорхона ба ҳисоб рафта, дар пешбурди корҳои маърифатӣ ва муаррифии мавзӯ ва мавзӯҳои гуногуни табиат, зиндагии инсон ва дастовардҳои башарият дар давраҳои таърихӣ (аз асри санг то имрӯз) ва пешкаши ҳамагон намудани натиҷаи корҳои ҷамъоварӣ, илмӣ, экспозитсионӣ ва ороишии кормандони осорхона ва ҳамшарикони он дар муҳимтарин ҷойгоҳ қарор дошта, дар боло бардоштани маърифати ҷомеа нақши муҳим мебозад. Натиҷаи фаъолияти кормандони осорхона тавассути экспозитсия пешкаш шуда, бо гузаронидани экскурсия боз ҳам беҳтар муаррифӣ мегардад. Экспозитсия ва экскурсияи осорхонавӣ ифодагари сиёсати давлатӣ низ мебошанд.

Ниёкони мо барои башарият беҳтарин осори илмию фарҳангиро эҷод намуда, дар рушди ҷамъияти инсонӣ бо офаридаҳои нақӯи худ саҳми назаррас гузоштаанд. Асрори офариниш ва масъалаҳои ҳастӣ ҳамеша дар мадди назари мутафаккирони мо буд. Ҷаҳонгардию ҷаҳоншиносӣ ва ҷаҳондонӣ тарғиби он як бахши муҳими фаъолияти ниёкони мо буд. Асарҳои Абулқосим Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ ибни Хурдодбеҳи эронӣ (820-912) [5] Абуисҳок Иброҳим ибни Муҳаммади Истаҳрии Форсӣ (849-934) [4], Абузайд Аҳмад ибни Саҳли Балхӣ (820-934), асари муаллифаш гумноми замони Сомониён – “Худуду-л-олам” [11], Носири Хусрави Қубодиёнӣ (1004-1088) ва чанде дигарон аз ҷумлаи осори ҷаҳоншиносии ниёкони мо мебошанд. Дар байни ин осор “Сафарнома”-и Носири Хусрав аҳаммиати вижа дорад [7]. Зеро асари ӯ фарогири иттилои муҳими ҷуғрофӣ, меъморӣ, мардумшиносӣ, иқтисодӣ, ҳунари ва ғайра мебошад. Ӯ ҳамчун беҳтарин роҳбалад хонандаро бо дидаю шунидаи хеш роҳнамоӣ менамояд. Саъдии Шерозӣ, ки шоири ҷаҳондида мебошад, сайёхро “чаллоби номи нақӯ” номида, аҳаммиати муносибати некро бо сайёхон чунин тавсиф менамояд:

Бузургон мусофир ба ҷон парваранд,
Ки номи нақӯӣ ба олам баранд.
Ғарибошно бошу сайёхдӯст,
Ки сайҳ чаллоби номи нақӯст.

Ӯ дар ҷои дигар моҳияти ҷаҳонгардии худро чунин тараннум менамояд:

Дар ақсои олам бигаштам басе,
Ба сар бурдам айём бо ҳар касе.
Таматгуъ зи ҳар гӯшае ёфтам,
Зи ҳар хирмане хӯшае ёфтам.

Дар Тоҷикистон вобаста ба фаъолияти осорхонаҳо бештар вожаҳои «экскурсия» ва «сайр» ҳамчун вожаҳои баробармаъно истифода мешаванд. Вале асли ҳарду вожа ҳам тоҷикӣ нест. Вожаи «сайр» арабиасл буда, истифодааш дар насру назми тоҷик таърихи қадим дорад. Экскурсия вожаи лотинӣ буда, дар мо аз замони шуравӣ истифода мешавад. Ҳамчунин шахси масъули муаррифии экспозитсияро бештар роҳбалад (экскурсовод) мегӯянд [13, с. 117].

Солҳои охир вожаи тоҷикии “роҳбаладӣ” бештар истифода мешавад. Ҳамзамон чанд соли пеш дар Институти давлатии санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон таълими фанни “Кори осорхонаҳо ва роҳбаладӣ” ба роҳ монда шуд. Ин аз аҳаммиати рӯзафзуни экскурсия гувоҳӣ медиҳад. Гузашта аз ин, бо таъсисёбии Кумитаи сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷумҳурӣ ба корҳои роҳбаладӣ аҳаммиати бештар дода мешавад. Аз тарафи дигар, азхуднамоии мероси таърихӣ фарҳангии ниёкони мо ва таҳрифи рӯйрости таърихи халқи тоҷик аз ҷониби бегонагон моро водор месозад, ки ба ин навъи фаъолияти касбӣ боз ҳам муносибати ҷиддитар дошта бошем.

Пеш аз он, ки доир ба моҳияти экскурсияи осорхонавӣ дар муаррифии мероси фарҳангӣ маълумот диҳем, шарҳи мухтасари истилоҳи экскурсияро муҳим мешуморем. Дар фаъолияти осорхонавии Тоҷикистон вожаҳои «экскурсия» ва «сайр» баробармаъно

истифода мешаванд. Вожаи «сайр» дар насру назми тоҷик аз асрҳои миёна бештар ба маъноӣ «гашту гузор», «тамошо» ва дар забони русӣ ба маъноӣ «ходьба», «движение», «марш», «поведение», «образ», «действие», «кожаный пояс», «ремень» ва «приводной ремень» тарҷума мешавад. Вожаи «экскурсия» аз тариқи забони русӣ вориди забони тоҷикӣ гардида, мавриди истифодаи кормандони осорхонаҳои Тоҷикистон қарор гирифтааст. «Экскурсия» дар забони русӣ аввал (дар асри XIX) ба маъноӣ «выбегать», «военный набег» ва баъдтар ба маъноӣ «вылазка», «поездка» истифода мешуд [12, с.3]. Вале асли вожаи «экскурсия» аз вожаи латинӣ «excursio» гирифта шуда, дар Тоҷикистон аз замони Шуравӣ истифода мешавад. Ҳоло дар Тоҷикистон тавзеҳгар ё шорехи экспозитсияро бештар «экскурсавод» ё «роҳбалад» мегӯянд [6, с. 178].

Дар осорхонашиносӣ шаклҳои гуногуни аз ҳам чандон фаркнадоштаи таърифи экскурсия мавҷуд аст. Аз ҷумла, дар китоби «Осорхонашиносӣ»-и соли 1986 омада, ки: «Экскурсия ин аз рӯи хатти сайри муайян бо роҳнамоии роҳбалад бо мақсади донишомӯзӣ, маърифатӣ, ҳадафҳои илмию таълимӣ қонеъ гардондани талаботи зебопарастӣ ва истифодаи пурсамари вақти холӣ, тамошои дастҷамъии осорхона, мавзӯҳои таърихӣ, ғӯшаҳои табиат, намоишҳо ва дигар нуқтаҳои таърихию фарҳангист» [6, с.178].

Бо дарназардошти васеъ ва доманадор будани фаъолияти экскурсионӣ ва шакли намудҳои экскурсия дар мақолаи кунунӣ танҳо масоили нақш ва аҳамияти экскурсияи осорхонавӣ дар муаррифии таъриху фарҳанги миллӣ баррасӣ хоҳад шуд.

Экскурсияи осорхонавӣ дар худ намуди махсуси кори илмӣ-маърифатиро дар бар мегирад, ки ба сифати омили ҳатмии ба дарки зехнии ашёи осорхонавӣ, ёдгориҳои аслии таърихӣ ва маводи ёрирасон раваншудаи аҳамияти тарбиявӣ дошта баромад менамояд. Бояд гуфт, ки нигора танҳо як навъи ашёи осорхонавист, ки тавассути экскурсия муаррифӣ мешавад ва ҳамаи ашёи таърихӣ ва эҷодии экспозитсияро нигора гуфтан ҳатост.

Пеш аз ҳама, бояд дар назар дошт, ки тамошобин ба осорхонаҳо, махсусан ба осорхонаҳои марказӣ барои гузаронидани вақтии холии худ бо мақсади шинос шудан ба гузаштаи дуру наздик, бардошти ғизои маънавӣ, такмили донишу иттилооти худ, шинос шудан бо дигаргуниҳои муосири ҷамъиятӣ ва соҳти давлатдорӣ ҷамъиятии кишвар ба тамошо меояд. Албатта, баъзе тамошобинон ба осорхона оварда мешаванд. Бояд дар назар дошт, ки таркиби тамошобинони осорхона гуногун аст. Масалан, тамошобин метавонад як шаҳрванди оддӣ ва ё президенти кишвар бошад. Ба ҳар ҳол тамошобин ҳар кӣ набошад, ӯ дар осорхона ба объекти асосии кори оммавӣ табдил меёбад. Дар ин сурат қонеъ гардонидани талаботи маънавии тамошобин ва таъмини фароғати фарҳангии ӯ бо нутқи бурою фаҳмо тавассути расонидани иттилои дурусти илмӣ вазифаи асосии роҳбалад мебошад.

Ҳар як экскурсия новобаста аз он, ки барои кадом гурӯҳи тамошобин гузаронида мешавад, бояд илман асоснок, аз ҷиҳати ғоявӣ пурмазмун ва аз ҷиҳати сиёсӣ беҳато ташкил карда шавад. Роҳбалад вазифадор аст, ки ба тамошобинон маълумоти нави илмӣ диҳад. Зеро бе ин роҳбалад дар рафти экскурсия наметавонад вазифаҳои ба масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ-таърихӣ вобаста бударо иҷро намояд. Мундариҷаи экскурсия бояд муҳим ва фарогиру қонеъкунандаи талаботи зехнии тамошобин бошад. Экскурсияро ташкил карда, баргузори ва мавзуи мақсадноки онро муайян кардан зарур аст. Таъиноти мақсадноки экскурсия – ин ғояи асосии вазифаҳои маърифатӣ ва тарбиявии онро инъикоскунанда мебошад, ки дар рафти экскурсия ҳалли худро меёбанд. Мақсаднокӣ асоси ғоявии экскурсияро ташкил медиҳад ва лозим аст, ки шакли он ба таври амиқу аниқ пешакӣ муайян гардад. Ивази экскурсияҳои мақсаднок ба экскурсияҳои танҳо бо мақсади шинос намудани экспозитсияи осорхона бо тамошобин яке аз норасоӣҳои кори оммавии осорхонаҳо мебошад. Мисол, вақте ки роҳбалад ба тамошобинони ватанӣ дар мавзуи «Таъсисёбии

давлати Сомониён» экскурсия ташкил менамояд, ӯ бояд на танҳо дар асоси ёдгориҳои асли ва маводи ёрирасони экспозитсия - матнҳо, харитаҳо ва ғайра тамошобинонро бо таърихи ин давлат шинос намояд, балки ба экскурсавод лозим меояд, ки аҳамияти таърихии давлати Сомониён ва мавқеи ҷамъиятии онро дар рушди худшиносии миллати тоҷик ва зарурати сабақомӯзиро аз таърихи Сомониён таъкид намояд. Яъне роҳбалад бояд дониши кофии таърихӣ дошта бошад, ки ҳодисаҳои таърихи дарк намуда, аҳамияти таърихию фарҳангии ҳар як давраро ба тамошобин фаҳмонида тавонад. Аммо набояд экскурсия ба маъруза табдил ёбад.

Яке аз шартҳои асосии амалӣ шудани мақсади барои экскурсия муайяншуда ин мавҷудияти ёдгориҳо ва осори асил дар экспозитсияи осорхона мебошад. Роҳбалад танҳо дар ҳолати мавҷудияти экспонатҳои асли метавонад ба усули маърузавӣ нагузашта ба амалӣ гаштани мақсади экскурсия ноил гардад. Агар мақсади ташкили экскурсия ба тамошобинон бо назардошти хусусияти психологӣ дарки зеҳнӣ овозии мавод фаҳмонда шавад, таъсири мусбӣ он меафзояд. Вале ин фаҳмондадихӣ мақсади экскурсия дар ибтидо анҷом меёбад. Чунончи хангоми ташкили экскурсия дар мавзуи «Сохти ҷамъияти ибтидоӣ дар кишвари мо», ки бештар барои хонандагони мактабҳои ҳамагонӣ ташкил мешавад, роҳбаладро лозим аст, ки мақсади ниҳоии ин экскурсияро ба мактаббачагон фаҳмонад. Таъкиди мавҷудияти қадимтарин бошишгоҳи асри санги Осиёи Марказӣ – Кулдара дар Тоҷикистон ҳатмист. Дар рафти ин экскурсия қонуниятҳои раванди таърихӣ, вобастагии он аз дараҷаи инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда ба онҳо фаҳмонда мешавад. Инчунин муқаррароти мақсаднокии экскурсия асоси интихоби маводи экспозитсиониро ташкил медиҳад.

Ҳар як мавзуи экскурсионӣ бояд дар якҷанд навъ аз ҷумла, барои экскурсияи оммавӣ, барои донишҷӯёни донишкадаҳои олий, барои хонандагони синфҳои гуногуни мактабҳои миёна тайёр карда шавад. Экскурсияи аз ҷиҳати методӣ дуруст ташкилшударо ба се давраи асосӣ а) суҳбати ибтидоӣ; б) мундариҷаи асосии экскурсия; в) суҳбати хотимавӣ ҷудо намудан мумкин аст.

Талаботи асосӣ ба роҳбалад ин аст, ки ёдгориҳо ва дигар маводи экспозитсияи осорхонаро ба қадри кофӣ омӯхта бошад ва диққати тамошобинонро ба худ ҷалб карда тавонад, таърихи Ватани худро нағз наонад, нутқи бурро, одоби шоиста ва дониши кофии таърихӣ дошта, аз уҳдаи таҳлили воқеаҳои таърихӣ гузаштаву имрӯза баромада тавонад ва аз навигариҳои илмӣ огоҳ бошад.

Ба таври дигар, роҳбалад ин мубаллиғи ғояҳои, ки экспозитсия бо мақсади таблиғи онҳо ташкил шудааст. Аз ин сабаб ӯро зарур аст, ки тамоми паҳлуҳои маводи экспозитсияро аз худ намояд ва ба тамошобини осорхона на танҳо «тамошо кардан»-ро, балки «дарк кардан»-ро омӯзонад [6, с.178].

Олимони соҳаи педагогикаи осорхонашиносӣ экскурсияро аз рӯи характери мавзӯ, мақсади табиноӣ, таркиби гурӯҳ, хоҳиши гурӯҳ ва вобаста ба дараҷаи огоҳии аъзои гурӯҳ аз фарҳанги осорхонавӣ ба гурӯҳҳо ҷудо менамоянд. Вале ҳама намуди экскурсияҳо як хусусияти умумӣ доранд. Ин умумият дар он зоҳир мешавад, ки ҳамаи онҳо дар таърих ба як методи асосӣ – методи экскурсионӣ гузаронида мешаванд.

Ҳар як экскурсия вобаста ба ҳайати иштирокчиён вазифаи муайянеро иҷро мекунад. Масалан, барои наврасону ҷавонон экскурсия вазифаи васеъ намудани донишҳои фарҳангӣ ва техникаӣ, барои сайёҳону меҳмонони хориҷӣ вазифаи иттилоотӣ ва ғ. [5, с.251].

Бисёрнамудии экспозитсияи осорхонавӣ муносибати гуногунро ба муайяннамоии мундариҷаи экскурсия талаб менамояд. Мисол, экскурсияҳо дар мавзӯҳои таърихӣ ва адабӣ метавонад дар осорхонаҳои навъашон гуногун гузаронида шаванд. Экскурсияи таърихи дар осорхонаҳои кишваршиносӣ, ёдбудӣ ва ҳатто дар нигористонҳои ҳодисаҳои таърихи инъикоскунанда метавон гузаронид. (Масалан, асари Камелин

«Чалолиддин ва Темурмалик», ки доир ба муборизаи онҳо бар зидди муғулҳо маълумот медиҳад. Яъне як давра ё як воқеаи таърихро дар бар мегирад).

Экскурсияи адабӣ натавонанд дар осорхонаҳои адабӣ, ёдбуди ва кишваршиносӣ, балки дар осорхонаҳои таърихӣ низ гузаронида мешавад. Дар чунин ҳолат маводи осорхона имконият медиҳад, ки тамошобин на танҳо ба як давраи таърихӣ, балки ба фарҳангу адабиёти ҳамин давра шинос шавад. Экскурсия махсусан дар осорхонаҳои кишваршиносӣ гуногун буда метавонад ва дар онҳо имкон аст, экскурсияҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ, ботаникӣ, зоологӣ, санъати тасвирӣ ва ғайра гузаронида шавад. Мисол, экспозитсияи осорхонаи кишваршиносӣ, ки ба ҳаёту фаъолияти Мирзо Турсунзода бахшида шудааст, метавонад асоси экскурсияи таълимӣ - нақшавии адабиро ташкил диҳад. Экскурсия дар шӯбаи таърихи нав тамошобинро ба таври айният бо дигаргуниҳои сохти ҷамъияти Шуравӣ, идеология, нишондодҳои иқтисодӣ, пешравии илму фарҳанг ва умуман хусусияти умумӣ ва мушаххаси ҷамъияти Шуравӣ шинос менамояд.

Дар муаррифии таъриху фарҳанги миллӣ нақши экскурсияи таълимӣ-нақшавӣ хело назаррас аст. Ин навъи фаъолияти экскурсионӣ ханӯз дар асрҳои XVIII – XIX маълум буд [8, с.60-63]. Экскурсияҳои таълимӣ-нақшавӣ одатан барои яке аз категорияҳои сершумори тамошобинони осорхона ба ҳисоб гирифта мешавад, ки онҳо ба осорхона ба таври муташаккилона меоянд ва ин бештар ба хонандагони мактабҳои ҳамагонӣ бештар хос аст. Донишҷӯёни мактабҳои олӣ низ ба таври муташаккилона ба осорхона меоянд, вале на ба дараҷаи муташаккилии хонандагони мактабҳои ҳамагонӣ. Экскурсияи мактаббачагон пеш аз ҳама ба гузаштани маводи нақшавӣ дар мактаб алоқаманд аст. Имконияти экспозитсияи худро ба инобат гирифта, осорхона вазифадор аст, ки барои чунин мактаббачагон экскурсияи таълимӣ – нақшавиро дар асоси маводи осорхонавӣ, вале дар тақвияти нақшаи таълимии мактаб ва китобҳои дарсӣ ташкил намояд. Бояд гуфт, ки гузаронидани экскурсияи таълимӣ-нақшавӣ ҳатто дар як мавзӯ, мисол «Илму адаб дар замони Сосониён» барои мактаббачагон ва донишҷӯён фарқ менамояд. Зеро дар аввал нақшаи таълимии онҳо фарқ менамояд. Дуюм сатҳи идроки онҳо гуногун аст. Сеюм донишҷӯён аллақай дар ин мавзӯ тасаввуроти бештаре доранд. Яъне иттилооти онҳо нисбати мактаббачагон муккамал аст.

Дар ташкили экскурсияҳои таълимӣ-нақшавӣ на ҳама вақт осорхона нақши асосиро мебозад. Зеро аксар вақт чунин экскурсияҳоро масъулони мактабҳо, ташкилотҳои дигари алоҳида ё стансияҳои бачагонаи экскурсионӣ ташкил менамоянд. Экскурсияи таълимӣ-нақшавӣ барои як хонанда низ гузаронида мешавад.

Бинобар ин, ходимони осорхонаҳоро лозим аст, ки бо муассисаҳои гуногуни таълимӣ иртиботи қавӣ намуда, пайваста хонандагону донишҷӯёнро тавассути ташкили чорабиниҳои гуногун ба осорхонаҳо ҷалб намоянд ва таъриху фарҳанги миллатро ба онҳо ҳарчи бештар шинос намоянд.

Намуди махсуси экскурсияҳо экскурсияҳои берун аз осорхона мебошанд, ки онҳоро осорхона ташкил менамояд. Экскурсияи берун аз осорхона – ин намуди экскурсия яке аз намудҳои кори илмию таълимии осорхонаҳо оид ба мавзӯҳои таърихӣ, комплекси ёдгориҳои меъморӣ ва гушаҳои табиат мебошад [13, с. 123].

Мавзуи экскурсияҳои беруна метавонад гуногун бошад: экскурсия дар табиат: ботаникӣ, зоологӣ, геологӣ, экскурсия дар ёдгориҳои таърихӣ: фарҳанги таърихӣ; таърихию инқилобӣ – дар ҷойҳои амалиётҳои инқилобӣ воқеъ шуда; экскурсияи мемориалӣ-биографӣ – дар ҷойҳо ва биноҳои ба ҳаёту фаолияти ашхоси машҳур ё воқеаҳои таърихӣ алоқаманд; экскурсия ба объектҳои иқтисодӣ саноат алоқаманд – сохтмонҳо, хоҷагиҳои пешқадам ва ғайра. Дар ташкили экскурсияи берун аз осорхона таҳияи хатсайр хело муҳим аст. Тибқи назарияи экскурсионӣ таҳияи хатсайри экскурсия барои гурӯҳи экскурсионӣ роҳи қулайтарин буда, ба равшан сохтани мавзӯ мусоидат мекунад.

Экскурсияҳои берун аз осорхона аксар вақт ба таври илова барои нишон додани ҷойҳои таърихию ёдгори бо ҷамъ намудани маводи нав барои осорхона аз ҷониби роҳбаладҳо анҷом меёбад. Агар дар ҳатсайри экскурсияи берун аз осорхона якчанд объектҳои таърихию фарҳангӣ ба нақша гирифта шуда бошад, экскурсияи маҷмуавӣ номида мешавад. Яъне тибқи истилоҳиносии осорхонашиносӣ “экскурсияи маҷмуавӣ – сайре, ки дар он экспозитсияи осорхона, объектҳои намоиши осорхонавӣ ва иншооти берун аз осорхона таҳти як мавзӯ муттаҳид карда шудаанд”[2, с.27].

Тамошо ва омӯзиши ёдгориҳои меъморӣ, биноҳои аҳаммияти ёдбудию бадеӣ дошта, ҷойҳои таърихӣ, ёдгориҳои ба воқеаҳои таърихӣ алоқаманд метавонанд аз тамошои экспозитсияи шӯъбаи таърих, ки дар онҳо амсилаҳои онҳо ба намоиш гузошта шудаанд, ташкил ёбад. Мисол, тамошои амсила ва акси мақбараи Муҳаммад Башороро тамошобин дар экспозитсияи шӯъбаи таърихи қадим ва асрҳои миёнаи осорхона дида метавонад. Вале агар тамошобин ба деҳи Мазори Шарифи Панҷакат рафта, бо мақбара аз наздик шинос шавад, таъсири зехнии мақбара ба тамошобин муассиртар аст.

Барои вусъат бахшидани ин навъи фаъолияти экскурсионӣ кормандони осорхонаҳоро лозим аст, ки ҳадамоти махсуси экскурсионӣ ташкил намуда, тавассути мутахассисони соҳавӣ ва забондон ҳатсайрҳои берун аз осорхонаро ташкил намоянд ва дар ҳамкорӣ ба муассисаҳои таълимӣ хонандагону донишҷӯёнро ба объектҳои таърихӣ барои тамошо ва донишомӯзӣ сафарбар намоянд. Ҳамчунин ҷалби гурӯҳҳои сайёҳӣ низ дар ин шакли экскурсия ба мақсад мувофиқ мебошад.

Таҷрибаи кори осорхонавӣ нишон медиҳад, ки барои дар сатҳи зарурӣ муаррифӣ намудани таъриху фарҳанги миллӣ дар кори экскурсионии осорхонавӣ бояд се усули асосӣ – айният, илмӣ ва мақсаднокӣ, ки онҳо бо ҳам зич алоқаманд буда, асоси кори экскурсиониро ташкил медиҳанд, истифода шаванд.

Айният аз усулҳои маъмули фаъолияти экскурсионӣ мебошад. Айният гуфта пеш аз ҳама, дар асоси мавҷудияти ашёи аслии осорхонавӣ пеш бурдани сайри осорхонавӣ, яъне ба тамошобин ҳам нишон додан ва ҳам нақл намудани ашёи аслии осорхонавӣ ва дигар воситаҳои ёрирасони экспозитсионӣ мебошад.

Баъди соҳибистиклолии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мо 1100-солагии таъсисёбии давлати Сомониёнро ҷашн намудем. Доир ба исботи ин ҷашн садҳо китобҳо навишта шуд, маърақаҳои гуногуни сиёсӣ фарҳангӣ баргузор гардид. Албатта мо аз давлати Сомониён ифтихор дорем. Вале вобаста ба ин мавзӯ саволе ба миён меояд, ки оё мо он чизе, ки дар асарҳои илмӣ тарғиботӣ зикр шудааст, ба таври предметӣ-шайъӣ ба тамошобини осорхона пешниҳод карда метавонем. Мисол, дар асарҳои бузурги илмӣ даврони давлатдорӣ Сомониён ҳамчун давраи тиллоии таърихи тоҷикон муаррифӣ шудааст. Усули айният талаб мекунад, ки ин баҳодихии асарҳои илмӣ нисбат ба давлатдорӣ Сомониён дар экспозитсияи осорхона бояд нишон дода шуда, дар шакли экспозитсия ба тамошобин пешкаш ва тавассути экскурсия ба онҳо фаҳмонда шавад. Иҷро нашудани ин амал дар байни тамошобинон нисбат ба боварибахш будани суханони асарҳои илмӣ нобовариро ба вучуд меорад.

Принсипи айният дар замони муосир барои ҳифзи манфиатҳои фарҳанги миллӣ низ хеле зарур аст. Зеро дар давраи муосир вобаста ба манфиатҳои сиёсӣ чунин ба назар мерасад, ки дастовардҳои як миллат аз ҷониби гурӯҳи дигар аз худ карда мешаванд. Ҳарчанд дастовардҳои фарҳангӣ таърихӣ характери умумибашарӣ доранд, насли ҳар як миллатро зарур аст, ки баҳри ҳифзи истиқлоли фарҳангии хеш ва баланд бардоштани сатҳи худшиносии миллӣ гузаштаи ниёгони худро аз худ намояд ва онро чун сабақ барои ҳаёти имрӯза биёмӯзад ва баҳри фардоиён ҳифз намояд. Бехтарин сабақомӯзӣ аз осори ниёгон дидану дарки намунаҳои бехтарини махсули эҷодиёти онҳо мебошад. Ин кор ба онҳо дар осорхона ба шартӣ риояи усули айният дар он ҷо ба тамошобинон муяссар мешавад. Вақте ки роҳбалад ба тамошобинон мегӯяд, ки қулолии сирдор баъди замони Ҳахоманишинӣ дар давраи Сомониён эҳё, ривочу

равнак меёбад, ўро дар мадди аввал зарур аст, ки намунаҳои кулолии аҳди Сомониёнро ба тамошобинон нишон диҳад. Агар нишон додани ашъи осорхонавии аслӣ – кулолиҳои сирдор ба роҳбалад муяссар нашавад, он гоҳ сухани ӯ аз ҷиҳати айни бетадриқ мемунад ва таъсири зеҳнии экскурсия ба тамошобин коста мегардад.

Чи тавре, ки дар сатрҳои боло ишора кардем, усули дигари кори экскурсионӣ ин усули илмӣ мебошад. Усули илмӣ гуфта дар экскурсияи осорхонавӣ аз ҷиҳати илмӣ исбот доштани ҳар як сухани роҳбалад мебошад. Масалан, роҳбалад дар толори ба давлати Сомониён бахшида шудаи осорхона асосгузори давлати Сомониён будани Исмоили Сомониёро нақл намуда, симои дар қолинчаи ҷашнӣ тасвир шудаи Исмоили Сомониёро нишон медиҳад, ё худ дар рафти нақл ба онҳо мегӯяд, ки дар майдони «Озодӣ»-и шаҳри Душанбе пайкараи Исмоили Сомонӣ гузошта шудааст. Дар байни иштирокчиёни ин экскурсия метавонад ашхосе бошад, ки ин пайкара то ба осорхона омаданаш дида бошад ё баръакс надида бошад. Ё худ аз ягон адабиёти илмӣ доир ба симои Исмоили Сомонӣ маълумоте хонда бошад. Дар ин ҳолат роҳбалад гуфта наметавонад, ки тасвири дар қолича буда симои ҳақиқии Исмоили Сомонӣ мебошад. Зеро ин нукта то ҳол дар илм ба таври аниқ муайян нашудааст. Илова бар ин, то ҳол ёдгори ба даст наомадааст, ки дар он симои Исмоили Сомонӣ ба таври амалӣ тасвир шуда бошад. Аз ин хотир роҳбаладро лозим аст, ки ба тамошобин гӯяд, ки тасвири қолинча як тасвири рамзист, ки вобаста ба таҷлили ҷашни «1100 – солагии таъсисёбии давлати Сомониён» эҷод шудааст. Яке аз масъалаҳои муҳими сайри осорхонавии ба таъсисёбии давлати Сомониён вобаста буда, аз ҷиҳати илмӣ ба тамошобинон, махсусан тамошобинони хориҷӣ фаҳмонда тавониستاني давлати тавоно ва фарҳангпарвари тоҷикон будани давлати Сомониён мебошад. Дар ҳалли ин мавзӯ мавҷуд будани сарчашмаҳои хаттии инъикоскунандаи таърихи давлати Сомониён мададгори асосии роҳбалад мебошад. Зеро дар вақти зарурӣ роҳбалад метавонад аз сарчашмаи хаттӣ барои тамошобин иқтибос орад. Илова бар ин роҳбаладро зарур аст, ки бештар ба маълумоти асарҳои олимони ин мавзӯро таҳқиқ намуда, таъия намояд. Ё худ роҳбалад ба тамошобин мегӯяд, ки шаҳри Истаравшан дар баробари шаҳрҳои зиёди Осиёи Марказӣ ба ҳаёти давлати Сомониён дохил мешуд ва аз ҷиҳати сиёсӣ низ тобеи онҳо буд ва ин нукта илова бар сарчашмаҳои хаттӣ дар сиккаҳои Сомонӣ зикр шудааст. Роҳбаладро барои исботи ин суханаш лозим аст, ки дар аввал бо риояи усули айният ба тамошобин сиккаи аз номи Исмоили Сомонӣ дар Истаравшан баровардашударо нишон диҳад. Аз тарафи дигар, ўро лозим меояд, ки аз ҷиҳати илмӣ дар Истаравшан сиккаи баровардани Исмоили Сомониёро ба тамошобин фаҳмонда диҳад. Илова бар ин, роҳбаладро зарур аст, ки аз таҳқиқи сиккаи мазкур ба таври кофӣ бохабар бошад. Гузашта аз ин, агар роҳбалад ба тамошобин фаҳмонда тавонад, ки дар Истаравшан аз номи Исмоили Сомонӣ бароварда шудани сиккаи маъноӣ дар тобеияти Сомониён қарор доштани Истаравшанро дорад, ин пеш аз ҳама як ҷавоби қонеъкунанда ба саволи тамошобини кунҷкови осорхона мебошад. Ҳатто аз ҷиҳати илмӣ ба тамошобинон исбот карда тавониستاني нақши барҷастаи таърихии давлати Сомониён аҳаммияти сиёсӣ дорад. Зеро дар даврони муосир бузургии давлати Сомониён як бахши хувияти миллии тоҷикон мебошад.

Мақсаднокӣ усули сеюми экскурсияи осорхонавист. Ин аз он ҳам вобаста аст, ки тамошобин ба осорхона бо мақсади муайян ба тамошо меояд. Мақсади тамошобин метавонад гуногун бошад. Ӯ метавонад танҳо барои вақтгузаронӣ ояд. Дар чунин ҳол ба фароғат табдил додани ин вақти холии тамошобин бояд мақсади асосии роҳбалад бошад. Ё худ тамошобинон танҳо барои шинос шудан ба шӯбаи табиат омадаанд. Дар ин ҳол роҳбалад мақсад мегузорад, ки барои онҳо дар шӯбаи табиат сайри муфассали таҳассусӣ доир намояд. Дар ҳолате ки тамошобинон ба осорхона бо мақсади аниқ меоянд, дар ин ҳол рафтори роҳбалад тобеи мақсади тамошобин мегардад. Бояд гуфт, ки на ҳамаи тамошобин мехоҳад, ки барояш сайри осорхонавӣ гузаронида шавад. Вале

бо сабабе, ки яке аз вазифаҳои асосии осорхона дар ҷамъият пешбурди дурусти кори оммавӣ мебошад ва сайр шакли асосии кори оммавист, роҳбалад дар вақти гузаронидани сайри илмӣ илова ба мақсади тамошобинон бояд мақсади ниҳонии худро дошта бошад [12, с.17].

Усули мақсаднокӣ сайри осорхонавӣ нисбат ба усулҳои айният ва илмӣ он қадар серистифода нест. Ин усулро барои тамошобиноне, ки бештар ба масъалаҳои бахшоки таърихӣ фарҳангӣ рақобатдоранд, истифода бурдан мумкин аст. Мисол, хангоми сайр дар толорҳои ба давраи Истиқлоли Тоҷикистон бахшидашудаи экспозитсияи шуъбаи таърихӣ наву наварини нишон додани аҳамияти аввалиндараҷаи ин соҳибистиклолӣ, дигаргунӣ пешрафтҳои соҳаҳои гуногуни ҷамъияти Тоҷикистон, некӯахлоқии халқ, рушди илму фарҳанг бояд мақсади асосии роҳбалад бошад. Мақсади ниҳонӣ ҳар як сайри осорхонавиро тарғибу ташвиқ ва муаррифии мероси таърихӣ фарҳангии ниёкон, мақоми ниёкон дар тамаддуни ҷаҳонӣ, дастовардҳои ҷамъияти муосир ва дар рӯҳияи башардӯстӣ сулҳдӯстӣ, меҳанпарварию эҷодкорӣ, зебописандӣ ва далерию шуҷоат тарбия намудани наслҳои гуногун ташкил медиҳад.

Аз омӯзиши мавзӯи мазкур бар меояд, ки экскурсияи осорхонавӣ дар муаррифии таъриху фарҳангӣ миллӣ нақши бориздоранд. Ин масъала то ҷое дар фаъолияти баъзе осорхонаҳои Тоҷикистон роҳандозӣ шудааст. Вале барои рушди ин нави фаъолияти фарҳангӣ маърифатӣ осорхонавӣ ба инобат гирифтани усулҳо ва роҳҳои зерин ба мақсад мувофиқ аст:

1. Ташкили ҳадамоти махсуси экскурсионӣ дар назди осорхонаҳои Тоҷикистон;
2. Ташкили иттиҳодияҳои экскурсионӣ байни осорхонаҳои Тоҷикистон;
3. Тарбияи роҳбаладони забондон ва дорони саводи кофии донишҳои таърихӣ;
4. Ташкили хатсайрҳои экскурсионӣ берун аз осорхона ба минтақаҳои таърихӣ ва дигар осорхонаҳо ва дар ин замина ҷалби хонандагону донишҷӯёни муассисаҳои таълимӣ, дигар кишварҳои ҷомеа, сайёҳони хориҷӣ ба тамошои объектҳои таърихӣ фарҳангии берун аз осорхона;
5. Истифодаи фароҳии технологияи муосир дар пешбурди экскурсияҳо.

Адабиёт

1. Емельянов, Б.В. Экскурсоведение [Текст]. – Москва, 2007. – 320 с.
2. Зарипов, А. Нақши ибора-истилоҳот дар ташаккули истилоҳоти осорхонашиносӣ [Матн] // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон. – 2021. – № 4. – 179 с.
3. Ибни Хурдодбех Абулқосим Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ. Ал-Масолик ва-л-мамолик [Матн] / таҳияи М.Ҷ. Де Гее. – Лейден, 1889. – 183 с.
4. Истахрӣ, Абуисҳоқ Иброҳим. Масолик ва мамолик [Матн] / бо қушиши Э. Афшор-Техрон, 1340 ҳ.ш. – 334 с.
5. Константинов, Ю. С. Детско-юношеский туризм [Текст]: учебное пособие для вузов. – Москва, 2024. – 401 с.
6. Музееведение. Музеи исторического профиля [Текст]: учеб. пособие для вузов по специальности «История» / под ред. К.Г. Левыкина, В. Хербста. – Москва, 1988. – 431 с.
7. Носири Хусрав. Сафарнома [Матн]. – Берлин, 1340 ҳ.ш. – 144 с.
8. Питюков, В. Ю., Гусева, И.В. Учебные экскурсии в процессе профессиональной подготовки студентов [Текст] // Вестник РМАТ. – 2014. – №4. – С.60-63.
9. Сафонов, А. А. Музейное дело и охрана памятников [Текст]: учебник и практикум для вузов. – Москва, 2024. – 365 с.
10. Сафонов, А., Сафонова М. Музейное дело и охрана памятников [Текст]: учебник и практикум для академического бакалавриата. – Москва, 2019. – 300 с.
11. Худуду-л-олам мина-л-машрик ила-л-мағриб [Матн] / бо қушиши Манучехри Сутуда. – Техрон, 1983. – 252 с.

12. Шарипов, А. Эскурсияи (сайри) осорхонавӣ ва се усули асосии он [Матн] // Ахбори Осорхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи Камолиддин Бехзод. – Душанбе. – 2011. – 232 с.

13. Шарипов, А. Экспозитсия ва экскурсияи осорхона [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2012. – 135 с.

НАҚШИ ЭКСКУРСИЯИ (САЙРИ) ОСОРХОНАВӢ ДАР МУАРРИФИИ ТАЪРИХУ ФАРҲАНГИ МИЛӢ

Муаллифони мақола усулҳои асосии экскурсия ва нақши онро дар муаррифии таъриху фарҳанги миллӣ баррасӣ намудаанд. Дар ибтидо онҳо дар заминаи адабиёти илмиву таълимӣ доир ба мафҳуми экскурсия маълумот дода, экскурсияро ҳамчун самти асосии фаъолияти оммавию маърифатии осорхона арзёбӣ кардаанд. Ба андешаи муаллифон, тамошобин ба осорхона асосан бо мақсади шинос шудан ба гузаштаи дуру наздик, бардошти ғизои маънавӣ, такмили донишу иттилооти худ, ошноӣ пайдо кардан бо дигаргуниҳои муосири ҷамъиятӣ ва соҳти давлатдорӣ ҷамъиятии кишвар ба тамошо меояд.

Дар рафти таҳқиқи мавзӯ се усули асосии кори экскурсионӣ - айният, илмият ва мақсаднокӣ баррасӣ шуда, муаллифон риояи ин усулҳоро дар осорхона ҳатмӣ мешуморанд. Яке аз афзалиятҳои дигари муаррифии таъриху фарҳанги миллӣ ташкили ҳадамоти экскурсионӣ дар назди осорхонаҳо мебошад. Фаъолияти экскурсионии осорхона набояд танҳо ба экспозитсия маҳдуд карда шавад. Осорхона метавонад бо ташкили экскурсияҳои беруна дар тарғибу ташфиқи мероси фарҳангӣ нақши бориз дошта бошад. Илова бар ин, барои тақвияти фаъолияти фарҳангӣ маърифатии осорхонавӣ, ба андешаи муаллифон, ташкили иттиҳодияҳои экскурсионӣ байни осорхонаҳои Тоҷикистон, тарбияи роҳбаладони забондон ва дорои саводи кофии донишҳои таърихӣ ва истифодаи бамавриди технологияи муосир дар пешбурди экскурсияҳо, ба мақсад мувофиқ мебошад.

Калидвожаҳо: Экскурсия, кори оммавӣ ва маърифатӣ, принципҳо, айният, илмият, мақсаднокӣ, муаррифӣ, таъриху фарҳанги миллӣ.

РОЛЬ МУЗЕЙНЫХ ЭКСКУРСИЙ В ПОПУЛЯРИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Авторы статьи рассмотрели основные методы проведения экскурсии и ее роль в представлении отечественной истории и культуры. Первоначально они предоставляли информацию о концепции экскурсий на основе научной и учебной литературы, оценивая экскурсии как основное направление общественной и просветительской деятельности музея. По словам авторов, зрители посещают музей в основном для того, чтобы ознакомиться с недавним прошлым, получить духовный опыт, расширить свои знания и информацию, познакомиться с современными социальными изменениями и структурой государства и общества в стране.

В ходе исследования темы были рассмотрены три основных принципа экскурсионной работы – наглядность, научность и целенаправленность, соблюдение которых в музеях авторы считают обязательным. Еще одним преимуществом представления отечественной истории и культуры является организации экскурсионной службы при музеях. Экскурсионная деятельность музея не должна ограничиваться только экспозициями. Музей может сыграть значительную роль в популяризации культурного наследия, организуя выездные экскурсии. Кроме того, для усиления культурно-просветительской деятельности музеев авторы считают целесообразным организацию экскурсионных объединений среди музеев Таджикистана, подготовку многоязычных гидов, обладающих достаточными

историческими знаниями, а также использование современных технологий в проведении экскурсий.

Ключевые слова: Экскурсия, общественно-просветительская работа, принципы, наглядность, научность, целенаправленность, популяризация, отечественная история и культура.

THE ROLE OF MUSEUM EXCURSIONS IN INTRODUCING NATIONAL HISTORY AND CULTURE

Article's authors considered the main methods of the excursion and its role in the presentation of national history and culture. At the beginning, they information about the concept of the excursion based on scientific and educational literature and assessed the excursion as the main direction of the museum's mass and educational activities. In the authors' opinion, the visitor comes to the museum mainly with the aim of getting acquainted with the distant and recent past, gaining spiritual nourishment, improving his knowledge and information, and getting acquainted with modern social changes and the state and social structure of the country.

In the proesses of researching the topic, three main methods of excursion work – objectivity, scientific approach, and purposefulness – were discussed, and the authors consider adherence to these methods in museums to be essential. One of the other advantages of presenting national history and culture is the establishment of excursion services at museums. The excursion activities of the museum should not be limited to the exhibition. The museum can play a significant role in promoting and advocating for cultural heritage by organizing outdoor excursions. In addition, to strengthen the cultural and educational activities of museums, the authors believe that establishing excursion associations among museums in Tajikistan, training multilingual guides with sufficient historical knowledge, and utilizing modern technology in conducting excursions is appropriate.

Keywords: Excursion, public and education work, principles, clarity, scientific nature, purposefulness, popularization, national history and culture.

Маълумот дар бораи муаллифон: Шарифзода Абдували – номзади илмҳои таърих, мудири шуъбаи таърихи илм ва техникаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониши АМИТ. Тел.: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Нурматзода Ҳасан – номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи тичорати сайёҳӣ ва меҳмоннавизии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Нишонӣ: Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад, 48/5. Тел.: (+992) 934109622.

Сведения об авторе: Шарифзода Абдували – кандидат исторических наук, заведующий отделом истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им А. Дониша НАНТ. Тел.: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Нурматзода Ҳасан – кандидат исторических наук, доцент кафедры туристский бизнес и гостеприимство Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5. Тел.: (+992) 934109622.

Information about the author: Sharifzoda Abduvali - Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History of Science and Technology of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Tel: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Nurmatzoda Hasan – Candidate of historical Sciences, Associate Professor of the Department of Tourism, Recreation and Tajik International University of Tourism and Entrepreneurship / Address: 48/5 Borbad Avenue, Dushanbe, Tajikistan. Tel.: 934109622.

ТДУ [556+553.331.9+553.99]: 620.9 (575.3)

ОҒОЗИ АЗХУДКУНИИ ЗАХИРАҶОИ ТАБИИ ТОЧИКИСТОН ВА БУНЁДИ БАЗАИ СОҶАИ ЭНЕРГЕТИКА

Маҳмадзода Убайдулло Давлат

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Талаботи болоравандаи инсоният ба ноқилҳо, минералҳо, канданиҳои ғоиданок, озукаворӣ, об ва маҳдудияти захираҳои табиӣ муносибати муназзамро ба истифодаи онҳо ва ҳамоҳангсозии ҳамаҷонибаи ғабӯлиятро тақозо менамояд, ки бидуни омӯхтани раванди таърихии азхудкунии онҳо тасаввур кардан ғайриимкон аст. Дар солҳои охир проблемаи маърифати илмии раванди таърихии омӯзиши захираҳои табиӣ, бо назардошти шумораи таҳқиқот ва нашрияҳои ба он бахшидашуда дар илми ҷаҳонӣ дар мадди аввал меистад ва аз ҷиҳати аҳамияти худ, шояд дар таҳқиқоти мухталифи муосир ҷои намоёнро ишғол кардааст.

Таваҷҷуҳ ба масоили омӯзиши сарватҳои табиӣи Тоҷикистон аз охири асри XVII оғоз ёфт. Хадамоти махфӣи подшоҳии Русия ва Бритониёи Кабир таваҷҷуҳи афзояндаи ҳешро нисбат ба аҳоли ва захираҳои табиӣи минтақа маълум карданд. Металҳои қиматбаҳо, сангҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳои Осиёи Миёна аз замони Пётр Бузург дар Русия маълум буданд. Масалан, сутунҳои панҷметраи калисои ҷомеи Исҳоқ дар Санкт-Петербург, ки дарвозаи шоҳиро фаро гирифта буданд, аз ин сангҳо, маҳз аз лочварди Бадахшон омода шуда буданд.

Бо дарназардошти ғановати захираҳои табиӣ ва энергетикӣи Осиёи Марказӣ, баҳусус худудҳои Тоҷикистони имрӯза таваҷҷуҳи олимон, табиатшиносон ва сайёҳон ба ин минтақа хеле зиёд буда, омӯзиши захираҳои табиӣ, энергетикӣ ва рушди ин соҳа дар осори онҳо ҳадалимкон инъикос ёфтааст. Мавриди зикри хоса аст, ки омӯзиши бонизом ва муттасили заҳоири табиӣ ва энергетикӣи Тоҷикистон асосан аз даврони шуравӣ оғоз меёбад. Вале бояд изҳор дошт, ки масоили мазкур ҳанӯз пеш аз даврони шуравӣ таваҷҷуҳи олимонро ҷалб карда буд, ки сарфи назар кардани таҳқиқоти эшон аз имкон берун аст. Зеро онҳо барои таҳқиқоти замони шуравӣ сарчашмаи бунёдӣ буда, аз як тараф, дар ташаккули ҳавасмандӣ ба соҳа сахм гузоштаанд ва аз ҷониби дигар, маҳз ин адабиёт як навъ нишондиҳандаи нахустини муҳимияти ташаккулёбии соҳа маҳсуб меёбад.

Бояд зикр кард, ки пешравони омӯзиши илмӣи захираҳои табиӣ ва энергетикӣи Тоҷикистон, бешубҳа, олимони маъруфи Россия - олимони табиатшинос ба ҳисоб мераванд. Аввалин экспедитсияи илмӣи Россия ҳанӯз соли 1820, ҳангоми фиристодани сафорати Россия ба Бухоро сурат гирифт. Ба ҳайати он олимони бузург - табиатшиносон Х.Г. Пандер ва Е.А. Эверсман, топографҳо Э.К. Мейендорф, В.Д. Валховский, А.К. Тимофеев ва дигарон дохил мешуданд. Роҳбарии ин экспедитсияро мушовири сафири Россия дар Форс, олим - бостоншинос А.Ф. Негри ба уҳда дошт. Ин оғози экспедитсияи илмӣ буд, ки бо барномаи омӯхтани қаламрави аморати Бухоро ва минтақаҳои ҳамсои он мучаҳҳаз шуда буд [8, с.184-193].

Заминаҳои омӯзиши захираҳои табиӣи қаламрави Тоҷикистони муосирро инъикос намуда, қайд кардан мумкин аст, ки дар миёнаи соли 1841 ба аморати Бухоро экспедитсияи илмӣ таҳти роҳбарии мутахассиси илмҳои кӯҳӣ К.Ф. Бутенев ташриф овард [18, с.56]. Ин экспедитсия дар ҳайати муҳандиси кӯҳшинос Ф. Богословский, штейгер Козлов, топограф Яковлев, ҷуғрофишинос Ханьков, табиатшинос А. Леман ва дигарон, ба Панҷакент ва қуллаҳои болооби дарёҳои кӯҳии Зарафшон, Фондарё ва Яғноб расид.

Экспедитсияи К.Ф. Бутенев бо маълумоти хеле арзишманд ба Россия баргашт. Тавсифи мақсад ва вазифаҳои экспедитсия нишон медиҳад, ки доираҳои илмӣ, саноатӣ ва тичоратии Россияи подшоҳӣ ба захираҳои табиӣи Осиёи Марказӣ таваҷҷуҳ доштанд. Ба ақидаи бисёре аз таърихшиносон, маҳз ин сарватҳои табиӣ ба болоравии манфиатҳои геополитикии ду қудрати бузург (Россия ва Британияи Кабир) ба ин минтақа дар асрҳои XVIII-XIX боис гардиданд. Ёддоштҳои К.К. Пален, ки дар аввали асри бист ба ин минтақа ташриф овардааст, чиҳати тадқиқи захираҳои замин аҳаммияти муҳим доранд. Тибқи маълумоти К.К. Пален, "масоҳати умумии кишти Бухорои Шарқӣ дар аввали асри XX ба 1. 250 ҳазор гектар замин баробар буд. Аз онҳо, танҳо 840 ҳазор гектар замин кишт карда мешуд" [12, с.367].

Пас аз экспедитсияи К.Ф. Бутенев маълумоти бозътимод дар бораи чуғрофия ва геологияи минтақаҳои дастнораси Осиёи Марказӣ ба Россия аз ҷониби олимону сайёҳон ба монанди П.П. Семенов-Тян-Шанский [15], А.Р. Федченко [17], Н.А. Севертсов [14] ва дигарон гирдоварӣ шудаанд. Дастовардҳои илмӣи П.П. Семеновро дар омӯзиши Тян-Шан баъд аз гузашти 50 сол ба инобат гирифта, ба насаби ӯ пешоянди "Тян-Шанский"-ро илова намуданд.

Омӯзиши заҳири табиӣ ва энергетикаи минтақа пас аз ҳамроҳ гардидани Осиёи Миёна ба Россия ба таври назаррас боло рафт. Масалан, хангоми забт шудани Осиёи Миёна дар баҳори соли 1870 генерал Абрамов ба болооби Зарафшон лашкар кашид (Моғиён, Фан, Қштут, Фалгар, Масчоҳ ва Яғноб), ки дар таърих ҳамчун экспедитсияи Искандаркул маълум аст. Мақсади ин поход шиносӣ бо Искандаркул ва болооби Зарафшон буд. Соли 1877 экспедитсияи маҳсуси илмӣ бо роҳбарии геолог И.В. Мушкетов ташкил карда шуд. Пас аз Мушкетов олимоне чун Б.Л. Грибчевский, В.Ф. Ошанин, Е. Грумм-Гржимайло ва дигарон низ экспедитсия ташкил карданд.

Олимон – тадқиқотчиёни Қаротегин, Дарвоз, Помир, Вахон ва дигар ноҳияҳои ҳамшафати онҳо, чунин захираҳои табиӣро, ба монанди манбаъҳои об, ки имрӯзҳо манбаи гидроэнергетикаи Тоҷикистонро ташкил медиҳанд, қайд кардаанд. Тадқиқоти Д.И. Мушкетов [9], В.Н. Вебер [2], Я.С. Эндельштейн [20] ва Д.В. Наливкин [10] дар бораи геология ва канданиҳои фойданок маълумоти муҳим медиҳанд. Дар мавриди муайян кардани асосҳои назариявӣ ва методологӣ, коркарди концептуалии масоили захираҳои табиӣ ва энергетикӣ бояд нерӯи илмӣи В.И. Липский маҳсус қайд карда шавад. Вай дар доираи се экспедитсия дар солҳои 1896, 1897, 1899 ба минтақа ташриф оварда, аз қаторкӯҳҳои Петр I ва пираҳои Федченко тавассути ағбаи Вахон боздид кард, ки аз ин қайдҳои ӯ дар китоби "Бухорои Кӯҳӣ" гувоҳӣ медиҳанд [4, с.123]. Илова бар ин, дар ин самт метавон тадқиқоти олимони дигари Россия, ба монанди Н.Л. Корженевский [6], Д.И. Логофет [7] ва дигаронро ёдрас шуд.

Дар аввали асри XX муҳаққиқони рус ба мушаххас кардани маҳал, миқдор, аҳаммият ва усулҳои истихроҷи канданиҳои фойданок дар Помир диққати маҳсус медоданд. Онҳо дар болооби дарёи Мук-Су, дар Рӯшон ва Помири Шарқӣ конҳои тиллоро муайян намуданд. Муҳаққиқон инчунин аз мавҷудияти конҳои нуқра дар Шугнон ва Рӯшон гузориш додаанд. Оҳан, ба ғайр аз Ванҷ, дар Шугнон низ истихроҷ карда мешуд. Дар Шугнон ва Рӯшон конҳои мис низ кашф гардиданд. Дар наздикии кӯли Ранг-Кул-намак, дар Ванҷ, ба ғайр аз оҳан, мармар ва дар Шугнон алебастр истихроҷ карда мешуд [2, с.106].

Ҳамин тариқ, дар арафаи барқароршавии ҳокимияти шуравӣ, қариб тамоми қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ, Помир ва Бухорои Шарқӣ, ки дар он ҷо баъдтар Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон таъсис ёфт, бо корҳои ҷустуҷӯии мутахассисони сатҳҳои гуногун фаро гирифта шуда буд. Онҳо дар бораи маҷмуи захираҳои асосии табиӣи минтақа маълумот омода карданд. Тадқиқотҳои гузаронидашуда бисёр

сохаҳои чуғрофия, геология, минералогия, зоология, нодираҳои ботаникӣ ва канданиҳои фойданоқро фаро гирифтанд.

Бо ташкил шудани Ҳокимияти Шуравӣ раванди азхудкунии захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон вусъат пайдо намуд. В. И. Ленин дар барномаи сохтмони сотсиализм пешниҳод карда буд, ки тавачҷуҳи асосӣ ба электриккунонии мамлакат дода шавад.

Аз ин рӯ, пас аз ташкил ёфтани ҚМШС Тоҷикистон Кумитаи инқилобии ҷумхурӣ фавран ва дар асосҳои иқтисодиёти сотсиалистӣ ба боз ҳам тараққӣ ва рушд додани хочагии халқи ҷумхурӣ шуруъ намуд. Кор дар ин самт, пеш аз ҳама, аз омӯзиши таърих, сарватҳои табиӣ, таъсиси марказҳои илмӣ, тайёр кардани кадрҳои касбии илмӣ ва мутахассисон оғоз ёфт.

Ҳанӯз дар ибтидои соли 1925 «Ҷамъияти омӯзиши Тоҷикистон ва эронӣни бурунмарзӣ» ташкил карда шуд. Дар он олимон, донишмандон, ходимони Донишгоҳи давлатии Осиёи Миёна ва Донишгоҳи коммунистии халқҳои Шарқ А. А. Знаменский (раис), А. А. Семёнов, Н. Корженевский, М. Андреев, И. Бездек ҳамроҳ шуданд. Раиси Кумитаи инқилобии ҚМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум раиси фахрӣ ва академик В.В.Бартолд аъзои фахрии он интихоб гардиданд.

Маҳз аз ҳамин давра омӯзиши илмии мунтазам ва мақсадноки захираҳои табиӣ, бунёд, тараққӣ ва рушди хочагии халқи ҷумхурӣ ҳамчун қисми таркибии хочагии халқи умумииттифоқӣ оғоз гардид. Воқеан, тамоми кори сохтмони сотсиалистӣ ба руҳбаландӣ, ташаббуси олимон, мутахассисон ва тамоми халқи шуравӣ асос ёфта буд.

Баъдан ба «Ҷамъияти илмии Тоҷикистон ва эронӣни бурунмарзӣ» бисёр олимони барҷастаи рус, аз қабилҳои академик А. Ферсман, Д.И. Шербаков, Б. Наследов, И. Александров, Н.А. Караулов, А.И. Эстрин, Э.О. Погребитский, Н. Швембергер ва дар маҷмуъ тамоми ситораҳои тобони илми рус ҳамроҳ шуданд, ки дар омӯзиш ва азхуд намудани захираҳои табиӣ Тоҷикистон, махсусан, захираҳои гидроэнергетикӣ саҳми босазо гузоштанд.

Бояд зикр кард, ки падидаи воқеӣ дар омӯзиши захираҳои истехсолии Тоҷикистони муосир баъд аз барқароршавии ҳокимияти шуравӣ дар минтақа рух додааст. Дастоварди бузург дар ин самт ташкили ҚМШС Тоҷикистон дар соли 1924 буд. Дар ин давра омӯзиши қувваҳои истехсолкунандаи табиӣ дар шиносоии саросарӣ бо кишвар зоҳир мегардид. Олими машҳур Н.В. Корженевский иштирокчии экспедитсияҳо дар минтақои кӯҳӣ – пиряхии Помир дар солҳои 1904, 1910, 1923, 1925, 1926, 1928, 1933 дар ҳайати экспедитсияи Тоҷикистон – Помир маҳсуб меёфт. Дар барномаи ин экспедитсияҳо таҳқиқот дар самти орография, пирязия, лимнология ва омӯзиши растаниҳои минтақаҳои душворгузари Помир пешбинӣ шуда буд. Олимон, аъзоёни экспедитсияҳо дар бораи Помир, хусусан дар бораи кӯли баландтарин кӯҳии ин кишвар – Сарез, мавод ҷамъ оварданд [5, с.6]. Яке аз аввалин иқдомҳои, ки Кумитаи Инқилобии Ҷумхурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон қабул карда буд, истифодаи донишҳои илмӣ ва таъсиси "Ҷамъияти омӯзиши Тоҷикистон ва халқиятҳои эронӣ бурунмарзӣ" буд. Дар соли 1925 "Ҷамъият" маҷмуаи мақолаҳо ро таҳти унвони "Тоҷикистон" нашр кард. Ба ин маҷмуа 13 очерк, ки ба олами набототу ҳайвоноти минтақа, шароитҳои табиӣ он, иқтисодиёт ва канданиҳои фойданок бахшида шуда буданд, дохил мешуданд.

Яке аз аввалин экспедитсияҳои илмӣ ба Тоҷикистони шуравӣ таҳти роҳбарии олими табиатшинос, чуғрофидон ва сайёҳи маъруф Н. В. Корженевский дар соли 1925 сурат гирифта буд. Дар барномаи ин экспедитсия таҳқиқ ва омӯзиши растаниҳои минтақаҳои душворгузари Помир пешбинӣ шуда буд. Олимон, ширкаткунандагони ин экспедитсия дар бораи Помир, аз ҷумла, дар бораи кӯли баландтарини кӯҳии ин минтақа - Сарез маводи пураарзиш ҷамъоварӣ намуданд. Н.В. Корженевский то ин вақт ба ин минтақои кӯҳистон

борҳо, аз чумла дар соли 1904 ва соли 1910, ташриф оварда буд. Олими машхур дар экспедитсияҳои сершумор дар солҳои 1923, 1925, 1926, 1928, 1933 иштирок карда, ҳамчунин дар ҳайати экспедитсияи Тоҷик-Помири Академияи илмҳои ИҶШС кор кардааст. Илова бар ин, баҳори соли 1924 Шурои Олии Ҳоҷагии Халқи ИҶШС як гурӯҳ олимонро барои шиносӣ бо канданиҳои фойданоки ғайримаъдани маҳаллӣ ба Осиёи Миёна фиристод. Ин гурӯҳро академик А.Е. Ферсман роҳбарӣ менамуд. Ба ҳайати он олимони машхур, намояндагони намоёни илмҳои шуравии он замон: профессорон Н.М. Федоровский, Д.И. Щербаков, В.И. Крижановский ва А.М. Мамуровский дохил мешуданд.

Бояд таъкид кард, ки таҳқиқ ва омӯзиши захираҳои энергетикаи оби Осиёи Миёна, аз чумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, асосан аз соли 1925, аз тарафи олимони маъруф А.В. Ферсман, Д.И. Щербаков, Б.А. Наследов, И.Г. Александров оғоз гардидааст. Барои ба таври мухтасар омӯхтани боигарҳои зерзаминӣ ва табиӣ, аз чумла захираҳои энергетикаи оби маблағҳои ҷудокардаи ҳукумати марказӣ барои экспедитсияи маҷмуии тоҷикию помирии Академияи Фанҳои Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ, ки аз соли 1932 амал мекард, инчунин комиссия, ки то соли 1925 фаъолият дошт, нақши калон бозидааст.

Барои густариши фаъолияти илмӣ дар Академияи илмҳои ИҶШС мақомоти нав - Кумитаи махсус оид ба омӯзиши Ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва Мухтор (КМОҶИМ - ОКИСАР) таъсис дода шуд [1, ф. 188, оп. 1, д. 17, л. 6]. Масъалаи ташкили КМОҶИМ дар ҷаласаҳои Раёсати Академияи илмҳои ИҶШС дар 14 январ ва 30 марти соли 1926 ҳал карда шуд ва 3 апрели соли 1926 дар назди Шурои Комиссарони Халқии ИҶШС комиссия бо мақсади мусоидат ба кори Академияи илмҳои ИҶШС ташкил карда шуд [3]. 28 октябри соли 1926 роҳбарияти Президиуми Академияи илмҳои ИҶШС бо мактуб ба ин комиссия муроҷиат намуда, дар бораи он хабар дод, ки мақомоти нав - КМОҶИМ ба омӯзиши қувваҳои истехсолкунандаи ҶШС Туркменистон, ҶШС Қазоқистон, Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва инчунин дигар минтақаҳо шуруъ мекунад. Соли 1929 Академияи илмҳои ИҶШС ба Тоҷикистон экспедитсияи навбатиро сафарбар кард, ки ба он аъзоёни Институти илмии нуритайёркунӣ дохил мешуданд. Экспедитсия дар Помир кор карда, ба омӯзиши тақсимооти намак, ҷустуҷӯи конҳои тилло ва дигар маъданҳои табиӣ машғул шуд [11, с.223]. Худи роҳбарияти ҷумҳурӣ низ ба омӯзиши захираҳои табиӣ кишвар тавачҷуҳи зиёд зоҳир мекард. Бо ташаббуси Шурои Комиссарони Халқии ҶШС Тоҷикистон дар моҳи августи соли 1930 дар назди Академияи илмҳои ИҶШС Комиссияи илмӣ Тоҷикистон ташкил карда шуд. Раиси комиссия академик А.Е. Ферсман интихоб шуд. Ба ҳайати комиссияи илмӣ Тоҷикистон инчунин академикҳо В.В. Бартольд, А.Ф. Иоффе, Н.Я. Марр, П.П. Маслов, Д.И. Щербаков ва Е.Н. Павловский дохил мешуданд [13, с.13]. Баъдтар аввалин экспедитсияи маҷмуии Тоҷикистон (ЭМТ - ТКЭ) дар соли 1932 ташкил карда шуд. Экспедитсияи маҷмуии Тоҷикистон дар соли 1932 яке аз калонтарин экспедитсияҳо дар аввали солҳои 30-юми асри XX маҳсуб меёфт. Экспедитсия аз 72 отряд иборат буд. Ҳамаи гурӯҳҳои таҳқиқотӣ нақшаи ягонаи корӣ доштанд.

Аз оғози соли 1928 барои омӯзиши захираҳои табиӣ ҳудуди Тоҷикистон олимони соҳаҳои гуногун, ба монанди географҳо, геологҳо, алпинистҳо, картографҳо, саёҳон ва дигарҳо сафарбар карда шуданд. Дар солҳои 1928, 1932, 1933 Ҷамъияти географии русҳо экспедитсияҳои якҷояи тоҷикон ва тоҷику помирро ташкил намуд, ки ба ҳайати он шумораи зиёди олимони соҳаҳои гуногун шуравӣ шомил буданд. Ҳамчунин дар соли 1928 экспедитсияи илмӣ шуравӣ – олмонӣ бо роҳбари олимони олмонӣ Виллям Рикмер-Рикмерс барои омӯзиши захираҳои табиӣ Помир ташкил карда шуд.

Вазифаи экспедитсияи Тоҷикистон - Помир дар соли 1933 фатҳи қуллаи Сталин буд. 3 сентябри соли 1933, кӯхнавардони отряди 33-и экспедитсияи Тоҷикистон-Помир таҳти сарвари Николай Петрович Горбунов ба баландии 7495 метр аз сатҳи баҳр баромаданд.

Дар баробари ин, экспедитсияи Тоҷикистон-Помир дар соли 1933, бо супориши Союзредмет, тадқиқи конҳои моносит ва сирконийро, ки дар соли 1932 дар водии дарёи Аличур кашф гардида буданд, ба уҳда гирифт [16, с.15]. Ҳамин тариқ, корҳои баанҷомрасидаи солҳои гузашта то як андоза самти экспедитсияи соли 1936-ро дар Тоҷикистон муайян карданд. Дар соли 1936 экспедитсия ният дошт, ки ҷавонони тоҷикро дар ҳамаи ғурӯҳҳои худ дохил кунад, то ки онҳоро барои гузаштан ба курсҳои махсуси геологӣ омода созад. Дар баробари муассисаҳои илмӣ ихтисосҳои кишоварзӣ дар ҷумҳурӣ ба таъсиси муассисаҳои илмӣ дар соҳаи саноат шуруъ карданд. Дар моҳи марти 1931 Институти илмӣ-тадқиқотии саноати Тоҷикистон (ИИТСТ - НИИПТ) таъсис дода шуд. Институти илмӣ-тадқиқотии саноати Тоҷикистон тадқиқоти амалӣ гузаронида, вазифаи озмоишгоҳи бисёрсоҳавии истехсолиро иҷро мекард. Институт аз 5 бахш иборат буд: масолеҳи нави сохтмонӣ, канданиҳои фойданок, бахши кимиёӣ ва инчунин бахшҳои энергетикӣ ва иқтисодӣ. Ба шурои илмӣ институт Раиси Шурои Комиссарони Халқи ҶШС Тоҷикистон Н.И. Блудау, директори Пажӯҳишгоҳи илмӣ-тадқиқотии Қарамазор Д.И. Щербаков ва котиби пойгоҳи тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС А.И. Васильев дохил мешуданд [19, с.47].

Бо мақсади омӯзиш ва беҳтар кардани сатҳи роҳҳо дар ҷумҳурӣ, Институти илмӣ-тадқиқотии роҳҳои автомобилгард (ИИТРА - НИИАТ) таъсис дода шуд. Ҳадафи асосии институт расонидани кӯмаки мушаххас ва самаранок дар сохтмон ва истифодабарии роҳҳо ва автомобилҳо иборат буд. Дар соли 1936 дар заминаи Институти илмӣ-тадқиқотии саноат Институти нави масолеҳи сохтмони маҳаллӣ ташкил карда шуд. Институт мебоист сохтмони муассисаи истехсоли масолеҳи сохтмониро коркард мекард.

Съезди 1-уми муассисони ПК (б) рафти иҷроӣ нақшаи панҷсолаи якумро дар Тоҷикистон ҷамъбаст намуда, ба хулосае омад, ки тараққиёт ва рушди иқтисодиёти ҷумҳурӣ аз мустақкам намудан ва аз худ кардани иқтидорҳои нави энергетикӣ вобаста мебошад. Мувофиқи ин қарордод сохтмони неругоҳҳои барқии обӣ дар дарёҳои ҷумҳурӣ ба роҳ монда шуд. Инчунин супориш дода шуд, ки корҳои ҷустуҷӯиро барои дарёфти захираҳои нави конҳои сӯзишворӣ дар ҷумҳурӣ вусъат диҳанд. Чунон ки амалияи тараққиёти комплекси хоҷагии халқи ИҶШС нишон медиҳад, дар ин масъала, аз руи анъанаи муқарраршуда саҳми олимон, синфи коргар ва халқҳои гуногуни ИҶШС, аз ҷумла Осиёи Миёна хеле бузург мебошад.

Ҳамин тавр, аллакай дар доираи ҷамбасти даҳсолаи якуми тараққиёти хоҷагии халқ дар Тоҷикистон марҳалаи нави омӯзиш ва муайян кардани ҳаҷми захираҳои сӯзишвории энергетикӣ ҷумҳурӣ оғоз ва анҷом ёфт. Аввалин бор дар таърихи халқи тоҷик муайян карда шуд, ки Тоҷикистон захираҳои бузурги сӯзишвории энергетикӣ дорад. Захираҳои он 64,6% тамоми захираҳои энергетикӣ Осиёи Миёнаро ташкил медиҳад, ки ин барои бо суръати тез тараққӣ ва рушди ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии Тоҷикистон саҳми беандоза дорад. Давраи аввали омӯзиш ва азхуд кардани захираҳои сӯзишвории энергетикӣ ҷумҳурӣ бо баргараф намудани душвории азиме, ки бо нарасидан ва дар сатҳи паст қарор доштани базаи техникӣ-иқтисодии ин соҳа алоқаманд буданд, гузашт.

Адабиёт

1. Архив Академии наук СССР (АН СССР), ф. 188, оп. 1-1932 г., д. 17, л. 6.
2. Вебер, В.Н. Полезные ископаемые Туркестана [Текст] / В.Н.Вебер // Изд. Геол. ком. – 1913 и 1917 гг. – С. 67.
3. Десятилетие советской науки [Текст]. – М.-Л., 1927.
4. Дойче Форшунг. Из трудов Общества взаимопомощи немецкой науки [Текст]: сборник 10: Алайско-Памирская экспедиция 1928 г. / Форшунг Дойче. – Берлин, 1929. – С.123.

5. Кольцов, А.В. Роль Академии наук в организации региональных научных центров СССР (1917-1961 гг) [Текст] / А.В.Кольцов // Вопр. ист. естествоз. и техники. – 1982. – № 3. – С. 6.
6. Корженевский, Н.Л. Поездка на Памир, Вахан и Шугнан [Текст] / Н.Л.Корженевский. – Санкт-Петербург, 1906. – С.137.
7. Логофет, Д.И. В горах и на равнинах Бухары (Очерки Средней Азии) [Текст] / Д.И.Логофет. – Санкт-Петербург, 1913. – С.74.
8. Мейендорф, Е. К. Краткое начертание путешествия Российского посольства из Оренбурга в Бухарию в 1820 году [Текст] / Е.К.Мейендорф // Северный Архив, 1822. – Ч. 1, № 2. – С. 184-193.
9. Мушкетов, Д.И. К Среднеазиатской экскурсии 17 Международного геологического конгресса [Текст] / Д.И.Мушкетов // Социалистическая наука и техника. – 1936. – № 10. – С. 125.
10. Наливкин, Д.В. Очерки геологии Туркестана [Текст] / Д.В. Наливкин. – М., 1925. – С. 42.; Наливкин Д.В. Предварительный отчет о поездке летом 1915 г. в Горную Бухару и на Западный Памир [Текст] / Д.В.Наливкин // Изв.РГО. – 1916. – Т.52. – Вып.3. – С.203-237.
11. Наука в Таджикистане [Текст] // Тр. ТФ. АН СССР. – Сталинабад, 1945. – Т. 21. – С.223.
12. Пален, К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане [Текст] / К.К.Пален. – СПб., 1911. – С. 367.
13. Проблемы Таджикистана: Тр. первой научной конференции по изучению производительных сил Таджикской ССР [Текст]. – Л., 1933. – Т.1. – С.13.
14. Северцов, Н.А. Путешествие по Туркестанскому краю [Текст] / Н.А.Северцов. – М., 1947. – С.78.; Северцов Н.А. Орографический очерк Памирской горной системы [Текст] / Н.А.Северцов // Записки РГО. – СПб. – 1886. – С.52.
15. Семенов Тянь-Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 годах [Текст] // Петр Петрович Семенов -Тянь-Шанский. Мемуары. Том второй – М.: ОГИЗ, 1946. – 256 с.
16. Таджикско-Памирская экспедиция 1933 г. [Текст]: [Доклады и отчеты] / Сов.нар.ком.СССР; Акад.наук СССР. – Ленинград: Госхимтехиздат. Ленингр.отд-ние, 1934. – С.15.
17. Федченко, А.П. Орографический очерк Зеравшанской Долины и заметки о соседних бекствах и памятниках Самарканда (с картой Зеравшанской долины) / А.П.Федченко [Текст] // Известия общества любителей обществознания. – СПб, 1870.
18. Ханьков, Н.В. Пояснительная записка в карте Аральского моря с окрестностями [Текст] / Н.В.Ханьков // ЗИРГО. – 1851. – С. 56.
19. Шагалов, Е.С. Развитие науки в Таджикской ССР // Из истории культурного строительства в Таджикистане [Текст] / Е.С.Шагалов // Сб. стат. ТГУ им В.И. Ленина. – Душанбе, 1972. – Вып. 3. – С. 47.
20. Эндельштейн, Я.С. Геологическое путешествие в хребет Петра Великого в 1904 г. [Текст] / Я.С.Эндельштейн // Изв. Имп. Акад. наук. – Т. XXII. – СПб., 1905.

ОҒОЗИ АЗХУДКУНИИ ЗАХИРАҶОИ ТАБИИ ТОҶИКИСТОН ВА БУНЁДИ БАЗАИ СОҶАИ ЭНЕРҶЕТИКА

Дар мақола масоили оғози омӯзиш ва азхудкунии захираҳои табиӣ Тоҷикистон ва бунёди пойгоҳи соҳаи энергетика мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар он муаллиф махсусан ба минералҳо, канданиҳои ғоиданок, захираҳои сузишворӣ-энергетикӣ, гидроэнергетикӣ, марҳилаҳои омӯзиш ва коркарди онҳо, ки пешрафти иқтисоди миллии

хар як кишвар ба он вобаста аст, диққати махсус додааст. Муаллиф зимни баррасии мавзӯ кайд намудааст, ки харчанд таваҷҷуҳ ба масоили омӯзиши сарватҳои табиӣи Тоҷикистон аз охири асри XVII оғоз ёфта бошад ҳам, омӯзиши бонизом ва муттасили заҳоири табиӣ ва энергетикӣи Тоҷикистон асосан аз даврони шуравӣ шуруъ мегардад. Ба андешаи ӯ дар даврони шуравӣ ба ин соҳа таваҷҷуҳи хос зоҳир гардида, дар дарёҳои хурду бузурги ҷумҳуриӣ як силсила нуругоҳҳо бунёд гардиданд ва низоми ягонаи энергетикӣ ба вуҷуд оварда шуд, ки тибқи талаботи меъёрҳои ҷаҳонӣ бисёр муҳим ва ҳадафнок арзёбӣ мешаванд. Дар мақола, ҳамчунин марҳилаҳои бунёди низоми ягонаи энергетикӣ дар замони шуравӣ ва ё бунёди пойгоҳи соҳаи энергетика, ки ҳанӯз аз солҳои 20-30-юми асри XX ибтидо мегирад ва имрӯз ҳамчун замина баҳри расидан ба истиқлолияти пурраи энергетикӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон махсуб меёбад, инъикос гардидааст.

Калидвожаҳо: захираҳои табиӣ, минералҳо, канданиҳои фойданок, захираҳои сузишворӣ-энергетикӣ, захираҳои гидроэнергетикӣ, истиқлолияти энергетикӣ, нури барқи обӣ, нуругоҳ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, пойгоҳи соҳаи энергетика.

НАЧАЛО ОСВОЕНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ ТАДЖИКИСТАНА И ЗАЛОЖЕНИЕ БАЗЫ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

В статье анализируются вопросы начала изучения и освоения природных ресурсов Таджикистана и создания базы для энергетического сектора. В ней автор особое внимание уделял полезным ископаемым, топливно-энергетическим ресурсам, гидроэнергетике, этапам их изучения и переработки, от которых зависит прогресс народного хозяйства каждой страны. Автор, обсуждая тему, отметил, что хотя интерес к изучению природных ресурсов Таджикистана возник еще в конце XVII века, систематическое и непрерывное изучение природных и энергетических ресурсов Таджикистана началось в основном в советское время. По его мнению, в советское время этой отрасли уделялось особое внимание, на малых и больших реках республики был построен ряд электростанций, создана единая энергетическая система, которая в соответствии с требованиями мировой стандарты, считаются очень важными и целенаправленными. В статье также отражены этапы создания единой энергетической системы в советское время, или создание энергетической базы, которая берет свое начало в 20-30-х годах прошлого века и сегодня служит основой для достижения полной энергетической независимости Республики Таджикистан.

Ключевые слова: природные ресурсы, полезные ископаемые, топливно-энергетические ресурсы, гидроэнергетические ресурсы, энергетическая независимость, гидроэлектростанции, электростанции, Республика Таджикистан, энергетическая база.

BEGINNING OF DEVELOPMENT OF TAJIKISTAN'S NATURAL RESOURCES AND THE CREATION OF AN ENERGY SECTOR

The article analyzes the issues of beginning of study and development of Tajikistan's natural resources and creation of the foundation for the energy sector. In it the author paid special attention to minerals, fuel and energy resources, hydropower, stages of their study and processing, on which the progress of the national economy of each country depends. The author, discussing the topic, noted that although interest in the study of natural resources of Tajikistan arose at the end of the 17th century, systematic and continuous study of natural and energy resources of Tajikistan began mainly in Soviet times. In his opinion, in Soviet times this industry was given special attention, a number of power plants were built on small and large rivers of the republic, a

unified energy system was created, which, in accordance with the requirements of world standards, is considered very important and targeted.

The article also reflects the stages of the creation of a unified energy system in Soviet times, or the creation of an energy base that dates back to the 20-30s of the last century and today serves as the basis for achieving complete energy independence of the Republic of Tajikistan.

Key words: natural resources, minerals, fuel and energy resources, hydropower resources, energy independence, hydroelectric power plants, power plants, the Republic of Tajikistan, energy base.

Маълумот дар бораи муаллиф: Махмадзода Убайдулло Давлат – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсент, сардори раёсати таълим. Нишони: 734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: 907-42-95-24 E-mail: ubaidullo.88@mail.ru

Сведения об авторе: Махмадзода Убайдулло Давлат – Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат исторических наук, доцент, начальник учебной части. Адрес: 734003 город Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира 33. Телефон: 907-42-95-24 E-mail: ubaidullo.88@mail.ru

Information about the author: Makhmadzoda Ubaydullo Davlat – Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Academic Department. Address: 734003 Republic of Tajikistan Dushanbe, street. Said Nosir 33 Phone: 907-42-95-24 E-mail: ubaidullo.88@mail.ru

РЎЗНОМАНИГОРӢ
ЖУРНАЛИСТИКА
JOURNALISM

ТДУ 323 (092)+659.148.4: [9+07] (575.3)

КУШИШҶОИ СУЛҶОҶАРИИ ЭМОМАЛӢ РАҶМОН ВА ИНӢИКОСИ ОН ДАР ТЕЛЕВИЗИОНИ “ТОЧИКИСТОН”

Сафарзода Моҳира АмралӢ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аввали солҳои 90-уми асри гузашта журналистони тоҷик, хусусан, кормандони телевизион имтиҳони вазнинеро аз сар гузарониданд. Гарчанде ба тамоми сохторҳои давлатӣ дар раванди ҷанги шаҳрвандӣ зиён расид, аммо воситаҳои ахбори омма чун дастгоҳи муҳимми идеологӣ ҳам хисороти молӣ ва ҳам талафоти ҷонии зиёд дид. Нахустнатҳои телевизион Рафоат Абдусаломова дар бораи зарарҳои моддиву техникии телевизион дар даврони бесарусомонӣ чунин менависад: “Душманони миллат 13 стансияи телевизионӣ ва дастгоҳҳои мавҷпаҳшкуниро валангор сохта, ба яғмо бурданд. Баъдтар дар солҳои барқароркунӣ зарур омад, ки ... аз нав сохтаву таъмин карда шавад” [1, с.36]. Дар бораи рӯзноманигорони қурбониёнии даврони мудҳиш навиштаҳои зиёде мавҷуданд, ки бештарашон ба шохидони воқеа, журналистон ва собиқадорони телевизион мансуб мебошанд. Маълумоти нисбатан васеъ ва муфассалро дар бораи журналистони ҷонбохтаву беному нишоншуда дар китоби журналист, публицист ва сиёсатшинос Олег Панфилов [1] ёфтани мумкин аст. Собиқадори телевизион Г. Умарова низ дар китоби худ “Телевизион ва воқеияти Тоҷикистон” бо эҳсоси таассуф дар бораи ҳамкорони талаёфтааш нақлҳо меорад. Ҳамчунин, номбурда дар ин китоб аз ҷанд барномае ёдовар мешавад, ки маҳз ба хотири шаҳидон таҳия гардидаанд. Ин барномаҳо бо унвони “Ёдбод”, “Шаҳидони гулгулкафан”, “Садои ошно” дар солҳои 1991-1994 пешниҳоди бинандагон гардидаанд, ки “мақсадашон нишон додани бенавоӣ ва ҳисси бадбинӣ нисбати гурӯҳе будааст” [6, с.28].

Муҳаққиқи соҳаи телевизион Зафар Эшматов сабаби ба чунин ҳол гирифтгор шудани журналистонро ба майдони мубориза бадал гаштани телевизион дар солҳои бесарусомонӣ медонад: “Ибтидои солҳои аввали соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бастагӣ ба авзои сиёсӣ телевизиони “Тоҷикистон” низ миёни ҷонибҳои даргир, ҳукуматдорону муҳолифин чун объекти муҳими стратегӣ ва идеологӣ ба майдони мубориза бадал гашт” [10, с.92]. Он солҳо маҳз телевизион воситаи асосии таъсиррасон ба афкори ҷомеа ба ҳисоб мерафт. Мардум ба намоишҳои телевизионӣ эътимоди зиёд доштанд, ки ба онҳо бетаъсир наменонд. Чунончи муҳаққиқони соҳа яке аз омилҳои асосии ба вучуд омадани муқовимати дохилиро дар нишон додани ду воқеаи сиёсӣ тавассути телевизион медонанд: чаппа кардани ҳайкали Ленин ва нишон додани пурсиши вазири корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон М. Навҷувонов аз тарафи райси Шурои Олии кишвар Сафаралӣ Кенҷаев, ки дар он нозуқиҳои кори телевизионӣ ва этикаи касбии журналистӣ риоя нагардида буд [6, с.34]. Ин намоишҳо боиси қисматшавии омма ва пайдо шудани эҳсоси нафрату маҳалгароии ҷомеаи тоҷикон гардиданд. Ин хатои Райси ширкати садо ва симои вақт Атахон Сайфуллоев мавриди танқиди қоршиносон қарор гирифтааст.

Кудрати таъсиррасонии телевизионро ба назар гирифта, гурӯҳҳои мухталиф кӯшишу талаш мекарданд, то идораи ин дастгоҳи идеологиро ба даст оваранд. Мувофиқи далелҳо, моҳи майи соли 1992 телевизиони “Тоҷикистон” пурра ба дасти муҳолифин гузашт. Муҳаққиқ Иброҳим Усмонов вобаста ба ин вазъ чунин менависад: “Рӯзи 5-уми май дар бинои Шурои Олӣ вакили мардумӣ муҳаррири рӯзномаи “Садои мардум” Муродулло Шерализода кушта шуд. Ҳамон рӯз дар минтақаи чанубии шаҳри Душанбе 8 нафар ҷавон, дар минтақаи Оли Совети ноҳияи Ленин 11 нафар ҷавон кушта шуд. Ҷанг шуруъ шуд. Ҳамон рӯз (5.05.1992-С.М.) ҷавонони Душанбе идораи Телевизиони ҷумҳуриро ғасб намуданд” [7, с.56]. Ин нуктаро муҳаққиқ дар китоби дигари худ “Соли Набиев” [8] низ зикр кардааст. Муҳаққиқ С. Хоҷазод ҳам ин далели таърихро тасдиқ намуда, чунин навиштааст: “5-уми майи соли 1992 идораи асосии таблиғоти ҳукумат – Ширкати давлатии телевизион ва радиои Тоҷикистон ба дасти оппозитсия гузашт...”

Роҳбари нави Ширкати давлатии телевизион ва радиои ҷумҳури онро “мардумӣ” эълон кард ва дар марҳалаи аввал кӯшиданд ба минбари озодаи ҳамаи кишварҳои ҷомеа табдил диҳанд, вале ин талаш самар наовард...” [9, с.16]. Баръакс, дар телевизион пайваста муқобилияту зуровариҳо инъикос мегардид. Журналистонро маҷбур менамуданд, то матнҳои ғайривоқеӣ ва валвалаангезро пешниҳоди тамошобинон гардонанд.

Барои хуб амалӣ намудани ҳадафҳо тавассути телевизион муҳолифин ҷонибдорони худро ҳар чӣ бештар ба он ҷалб карда, охиран, бо истодагарӣ ва талаби зиёд ба онҳо муяссар гардид, ки муовини раиси созмони мардумии “Растохез” Мирбобо Мирраҳимовро ба вазифаи Раиси Ширкати давлатии садо ва симо расонанд [3, с.93]. Сипас, дар намоишҳои телевизионӣ, махсусан, барномаи иттилоотии “Ахбор” хабарҳо якҷониба ва ҳатто бо обуранги дурӯғину бофта ва таҳқир пешниҳод гардида, боиси иғвоангезӣ, бадбинӣ, ҷудоиандозӣ ва маҳалгароии миллати тоҷик мегардиданд. Телевизиони тоҷик дар ин давра симои худро пурра тағйир дода, барномаҳояшро бо оёте аз Қуръон оғоз менамуд. Намоиши барномаҳо аз шабакаҳои Русияву Ўзбекистон пурра қатъ гардида, намоишҳои шабакаҳои телевизионии Эрон паҳш мешуданд.

Баъди Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъият дар кишвар тағйир ёфт. Ин вазъ ба сохтор ва қори Кумитаи садо ва симо низ бетаъсир намонд. Миёни роҳбари ҳукумат ва воситаҳои ахбори омма, махсусан Кумитаи телевизион ва радио робитаи зич барқарор гардид. Раиси Шурои Олӣ Эмомалӣ Раҳмон пайи қадамҳои устувор дар роҳи расидан ба сулҳ пайваста бо журналистон дар ҳамкорӣ қарор дошт. Тавассути ВАО баромаду даъватҳо намуда, тавонист аввалан, журналистони созанда, баъдан тавассути онҳо ҷомеаро дар атрофи худ ҷамъ намояду ба ҳадафи ягона – сулҳу оромӣ равона гардад. Эмомалӣ Раҳмонро дар тамоми сафарҳои дохилу хориҷ журналистон ҳамроҳӣ карда, амалҳои сулҳпарваронаашро пайваста инъикос менамуданд, ки ин Роҳбари давлатро ба мардум наздиктар мекард.

Охири соли 1992 баъди таъини Бобочон Икромов – мутахассиси соҳаи телевизион ба вазифаи Раиси Ширкати давлатии садо ва симо вазъ тағйир ёфт. Телевизиони “Тоҷикистон” мавқеи ҳукуматро дастгирӣ мекард. Чун Эмомалӣ Раҳмон масъалаи баргардонидани гурезагонро яке аз масъалаҳои муҳимми давр меҳисобид, Телевизиони “Тоҷикистон” низ ба ин масъала эътибори ҷиддӣ зоҳир менамуд. Эмомалӣ Раҳмон бо дарки қудрати суҳан ва таъсиргузориҳои ВАО пайваста бо онҳо, махсусан, бо телевизион ва радио дар иртибот буда, барои анҷоми корҳои муҳим ин дастгоҳҳои пурқудрати идеологиро ҷалб менамуд, ки самараш имрӯзҳо аён аст. Чунончи, “Барномаи «Во ғарибӣ...» дар доираи амалишавии ниятҳои неки Ҳукумати кишвар ва комиссияи

махсус барои баргардонидани гурезаҳо аз Давлати Исломии Афғонистон бо ибтикори Сарвари давлат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон таъсис ёфт. Ин барнома ро муҳаррир Шералӣ Мустафоқулов ва наворбардор Анвар Ғайбуллоев бевосита аз хоки Афғонистон сабт мекарданд”.

Барномаи “Во, ғарибӣ” аз барномаҳои машхуру сербинанда ва нишонраси замон буд, ки барои баргардонидани гурезагон нақши бориз гузошта тавонист. Журналист Шералӣ Мустафоқулов 8-10 маротиба ба Ҷумҳурии Афғонистон сафар карда, бевосита аз ҳолу аҳволи гурезагон хабар гирифта, бо онҳо ҳамсухбат мешуд, ки ҳамаи ин дар навор бо маҳорати хосса ва суҳанони таъсирбахш инъикос мегардиданд. Ин бенағча намонда, боиси баргаштани ҳазорон муҳоҷири фирорӣ шуд. Муаллифи барнома Ш. Мустафоқулов ҳаёти қаҳрамонони худро пайгирӣ карда, бо мисолҳои мушаххас ба бинанда мефаҳмонид, ки танҳо дар ватани худ метавон орому осуда зиндагӣ кард [14].

Баъди баргараф шудани масъалаи гурезагон, аз соли 1994 инҷониб, масъалаи ваҳдату иттиҳод ва сарчамӣ мавзӯи асосии барномаҳои телевизионӣ гардид. Журналисти ботаҷриба Шералӣ Мустафоқулов чанд маротиба шоҳиди бевоситаи ҷонфидоҳои Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон гардид, баъди расидан ба оромиву осудагӣ барнома ва филмномаҳои таҳлилӣ таҳия менамуд, ки тарғибгари сулҳу ваҳдат, иттиҳоду якдигарфаҳмӣ ва ҳамҷунин, равшангари сафҳоҳои таърихи тоҷикон ҳисобидан мумкин аст. Дар тамоми ин намоишҳои телевизионӣ Эмомалӣ Раҳмон чун қаҳрамони сулҳофар дар маркази тавачҷуҳ қарор дорад. Барномаи “Аз блокноти журналист” (соли 1997), ки аз чараёни ба имзо расидани созишномаи Истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ таҳия гардидааст, тамоми заҳмату талоши роҳбари давлатро дар роҳи расидан ба ин рӯзи фараҳ инъикос менамояд. Ба ҷуз ин барнома, собиқаҳои телевизион Сайидмурод Хоҷазод аз чанд барномаҳои он даврон чун “Ҳукумат”, “Минбар”, “Сарқонуни мо”, “Муқола”, “Изтироб”, “Қонун ва ҷомеа”, “Меҳмонони Тоҷикистон”, “Самарайи Ваҳдат”, “Меваҳои ҳамбастагӣ”, “Ваҳдат”, “Марзи муқаддас”, “Ваҳдат – Наҷоти миллат” [9, с.22]. ёдоварӣ мешавад, ки маҳз пайгирӣ мавзӯи боло мебошанд.

Баъди ба имзо расидани “Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ” яке аз вазифаҳои муҳимми Комиссияи оштии миллӣ ин ба мардум фаҳмонидани моҳияти созишнома ва аз мафкураи ҷомеа дур кардани образи душман, муаррифии оппозитсия ҳамчун яке аз ҷонибдорони сулҳ дониста мешуд. Дар ин кор низ телевизион воситаи асосӣ ба ҳисоб мерафт. Бо ин мақсад соли 1997 барномаи “Ваҳдат” таҳия ва пешниҳоди бинандагон гардонид шуд. Муаллиф ва суҳбаторо муҳаққиқ, публицист Иброҳим Усмонов [12] буд, ки ҳамзамон раиси Комиссия оид ба масъалаҳои сиёсии Комиссияи оштии миллиро ба уҳда дошт. Барнома тӯли як сол идома ёфта, моҳе 2 маротиба пешниҳод мегардид. Дар барнома намояндагони ҳукумат, намояндагони муҳолифин ва Созмони милалӣ муттаҳид иштирок карда, моҳияти созишнома ро мефаҳмониданд. Ҳамҷунин, роҳи пешгирифтаи роҳбари давлатро барои расидан ба сулҳ роҳи дурусту ягона барои наҷоти миллат ва суботи доимӣ медонистанд.

Ба ғайр аз барномаҳои номбурда, бахшида ба 10-солагии Истиқлолияти давлатӣ чанд барномаву филмҳои дигари диданӣ низ таҳия гардид, аз 10-соли мушқилӣ, талош, ҷонфидоӣ барои расидан ба рӯзҳои оромӣ нақл мекарданд. Аз ҷумла дар “Даҳ қадами устувор”, ки аз даҳ қисмат иборат буд, аз тамоми дастовардҳои кишвар ва ташаббусҳои Эмомалӣ Раҳмон суҳан мерафт. Филми “Шуълае баъд аз ғуруб” (2001) бахшида ба 10-солагии Истиқлолияти Тоҷикистон ва ҷонфидоҳои Сарвари давлат барои расидан ба сулҳ; силсилабарномаи “Вақт довар аст”, ки аз соли 2012 дар ҷашнҳои давлативу миллӣ – Рӯзи Истиқлолияти давлатӣ, Рӯзи Ваҳдати миллӣ, Рӯзи Иҷтимоӣ тақдирсоз бо

истифода аз наворҳои бойгонӣ таърихи начандон дури тоҷикон варақгардон мешуд. Собикадори телевизион Рафоат Абдусаломова дар китоби худ [1, с.120] аз чанд барномаву филмҳои телевизионӣ аз қабилӣ “Эҳё ва рушд”, “Шуълае баъд аз ғуруб”, “Рӯ ба хуршед”, “Гуфтугӯӣ мустақими телевизионӣ”, “Тоҷикистон” ва ғайра ёдовар шудааст.

Барномаи “Афкор”, ки соли 1999 то 2001-ум мохе ду маротиба тавассути Телевизиони Тоҷикистон паҳш мегардид, дар бедории миллӣ, фаҳмонидани арзиши сулҳу ваҳдат нақш гузоштааст. Ин барнома аз ҷониби муҳаққиқ ва журналист Сангин Гулов дар жанри суҳбат таҳия гардидааст. Дар он ходимони илму сиёсат Кароматулло Олимов, Сайфулло Сафаров, Ниёз Мирзоев, Абдуқодир Маниёзов ва дигарон аз паҳлуҳои гуногун моҳият ва арзиши сулҳу ваҳдат сухан ронда, иттиҳоду сарчамъиро дар атрофи Сарвари давлат тарғиб намудаанд [11].

Нақши Хадамоти матбуотии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар инъикоси раванди сулҳофарӣ ва талошҳои бевоситаи Пешвои миллат дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ тавассути телевизион муҳим аст. Шарҳу тавзеҳ ва баромаду гузоришҳои пайвастаи роҳбари хадамот Сайидзода Зафар Шералӣ тавассути Телевизиони “Тоҷикистон”, аз як ҷониб, мардумро аз иттилоӣ саҳеҳу саривақтӣ бархурдор кардан бошад, аз ҷониби дигар, боиси оромии ҷомеа ва бо умеду боварӣ нигаристан ба ояндаи нек водор менамуд. Номбурда аз 15-уми ноябри соли 1995 ба ин вазифа таъин шуда бошад ҳам, аммо қаблан, дар вазифаҳои дигар низ пайваста тавассути телевизион баромадҳои судманд менамуд. Дар он давр миёни кишварҳои ИДМ Зафар Сайидзода ҷаҳонгарин котиби матбуотӣ ҳисобида мешуд, ки бо дониши баланди сиёсӣ ҷомеаро бо забонҳои русиву тоҷикӣ аз ҷаҳонгарии Президенти кишвар ва вазъи ҳукумат огоҳ менамуд. Он замони нооромӣ на ҳар кас ин масъулиятро ба уҳда мегирифт ва на ҳар кас аз уҳдаи он мебаромад. Аз ҷумла, дар мавриди шарҳу тавзеҳи мафҳуми “давлати дунявӣ” номбурда тавассути телевизиони “Тоҷикистон” ҷасурона баромад карда, аз қонунҳои кишвар ва мавқеи президент пуштибонӣ менамуд: “...даъвои баъзе доираҳои сиёсӣ, ки мақсади он аз матни Конститутсияи ҷумҳурий бардоштани мафҳуми “дунявӣ” мебошад, боиси тааҷҷубу таассуф аст. Зиёда аз ин, чунин даъво рӯйирост ҳилофи боби 10-уми Конститутсия мебошад. Намояндагони доираҳои номбурдаи сиёсӣ даъвои зиддиконститутсионии худро асоснок карданӣ шуда, дар аснои мулоҳизаронӣ дар ин мавзӯ мафҳумҳои “давлат” ва “ҷамъият”-ро махсус ва ё беиҳтиёр омехта мекунад. Онҳо ба мардум талқин кардани мешаванд, ки гӯё давлати дунявӣ маъноӣ ҷамъияти бединро дошта бошад, ки ин иштибоҳи дағал аст”. Ҳамин тариқ мафҳум ва ҳадафи давлати дунявиро тӯли зиёда аз се дақиқа равшану вазеҳ шарҳ медиҳад. Дар баромадҳои 3. Сайидзода таҳлилу шарҳ низ мушоҳида мегардад, ки барои хотирҷамъии ҷомеа мусоидат намуда, ҳамчунин, эътимоди оммаро ба ҳукумат ва талошҳои сулҳпарваронаи Сарвари давлат бештар менамуд [15].

Имрӯзо низ Хадамоти матбуотии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз сарчашмаҳои асосии иттилоърасонии расмӣ саҳеҳ ба ҳисоб рафта, тавассути сомонаи расмӣ ва сомонаҳои иҷтимоӣ ҷомеаро бо иттилооти сареҳу мубрам таъмин мекунад. Дар замони осудагии ватан вазифаи асосии ин ниҳод муаррифии миллату давлат дар сатҳи байналмилалӣ ба ҳисоб меравад.

Дар умум, тамоми барномаҳои Телевизиони “Тоҷикистон” дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ва раванди сулҳофарӣ тарғибгари сиёсати давлату ҳукумат ва бевосита, сиёсати хирадмандонаву сулҳпарваронаи Пешвои миллат буда, барои таъмини фазои иттилоотии кишвар имрӯзо низ ҳамаҷониба саъю талош мекунад, ки ин ҳам аз шароитҳои мавҷуда ва дастгириҳои ҳукумати кишвар бармеояд.

Бо дарки қудрати таъсиргузори телевизион ва таъмини пурраи фазои иттилоотии кишвар аз соли 2005 инҷониб, дар самти телевизион таҳаввулоти ҷиддӣ ба миён омад. То ин дам дар телевизиони “Тоҷикистон” ягона телевизиони сартосарӣ дар ҷумҳурӣ буд. Эмомалӣ Раҳмон дар Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (16.04.2005) аз зарурати таъсиси шабакаи дигари телевизионӣ ёдовар шуда, баъди 4 моҳ сокинони кишварро ба муносибати кушода шудани шабакаи нави телевизионӣ табрик намуд: “Имрӯз дар таърихи давлати соҳибистиқлоли мо боз як саҳифаи наву хотирмоне сабт мегардад. Дар арафаи ҷашни 14-умин солгарди истиқлолияти давлатии Тоҷикистон шабакаи нави умумиҷумҳуриявии телевизионӣ ба унвони “Сафина” ба фаъолият оғоз менамояд”. Таъсиси ин шабакаи телевизионӣ бо мақсади ҳифзи арзишҳои миллӣ дар замони пуртазоди ҷаҳонишавӣ амалӣ гардид. Баъди ин воқеа, яъне баъди соли 2005-ум дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пайи ҳам шабакаҳои телевизионии сартосарӣ таъсис дода шуданд, ки аксарият ҳислати соҳавӣ доранд ва ин бартарӣ ба имконоти фарогирии аудиторияи васеъ мусоидат мекунад. Шабакаҳои телевизионӣ ба инъикос ва тарғиби ин ё он соҳаи ҳаёти иҷтимоӣ таҳассус гардидаанд. Аз ҷумла:

1. Телевизиони Тоҷикистон – инъикосгари масоили сиёсӣ;
2. Муассисаи давлатии Телевизиони “Сафина” – тарғибгари фарҳанги миллӣ ва таъмини фароғати мардум;
3. Муассисаи давлатии Телевизиони кӯдакону наврасон “Баҳористон” – таъмини фароғати насли наврас ва ҳамчунин тарбиявию ахлоқӣ;
4. Муассисаи давлатии Телевизиони “Ҷаҳоннамо” – инъикосгари иттилооти дохиливу хориҷӣ;
5. Муассисаи давлатии Телевизиони “Синамо” – тарғибгари ҳунару санъати тоҷик;
6. Телевизиони мусиқии “Шаҳнавоз” – таъмини фароғат ва ҳунару санъати мусиқии тоҷик
7. Муассисаи давлатии Телевизиони “Варзиш” ва дар заминаи он “Футбол” – инъикос ва тарғибгари олами варзишу футбол;
8. Муассисаи давлатии Телевизиони “Илм ва табиат” – тарғибгари илму маориф;
9. Муассисаи давлатии Телевизиони “Сайёҳӣ” – тарғибгари соҳаи сайёҳӣ;
10. Муассисаи давлатии Телевизиони “Душанбе” – муаррифгари пойтахти кишвар.

Дар баробари ин, шабакаҳои телевизионии минтақавии ТВ “Бадахшон”, ТВ «Суғд», ТВ “Хатлон”, ТВ «Кӯлоб» низ рушд карда, тавассути моҳвора ба паҳши рақамӣ гузаштанд. Ин шабакаҳои телевизионӣ дар сурати фаъолияти самаранок дар муаррифӣ ва бренди минтақа мусоидат карда метавонанд. Ҳамчунин, фаъолияти телевизионҳои хусусӣ низ дар таъмини фазои иттилоотии кишвар ва татбиқи сиёсати имичии ҳукумати кишвар мусоидат намуда метавонанд. Шумораи телевизионҳои хусусӣ бошад, дар ҳоли имрӯз ба 18 расидааст [5, с.76].

Ҳамчунин, таъсиси сомонаҳои расмӣ телевизионҳо имкон медиҳад, ки дар дилхоҳ вақт ва дилхоҳ ҷой бинанда барномаи хостаашро дарёфт ва тамошо кунад назар ва шарҳи худро дар он ҷо сабт намояд. Дар ин раванд, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарки зарурат ва талаботи замон ба рушди интернет чун сарчашма ва захираи муҳимми иттилоотӣ эътибори хосса зоҳир менамояд. Коршиносон таъкид мекунанд, ки “Тоҷикистони соҳибистиқлол, аз оғози ворид шудан ба фазои рақамӣ, новобаста аз мушкилиҳои ҷуғрофӣ худ, инро яке аз ҳадафҳои стратегии рушд интиҳоб кард. Тоҷикистони аз нигоҳи ҷуғрофӣ дар бунбаст, дар ҷунин мушкилии табиӣ имконияти воқеӣ барои бунёди инфрасохтори роҳҳои коммуникатсионӣ фаромиллиро дарёфт мекунад” [2, с.146]. Воқеан, дар як муддат, дар баробари он ки сомонаҳои расмӣ

иттилоотӣ фаъол гардиданд, ҳамчунин, тамоми вазорату корхонаҳои давлатӣ, мақомоти иҷроияи шаҳру ноҳияҳо ва ширкатҳои хусусиву тиҷоратӣ низ ба фаъол гардонидани сомонаҳои расмӣ машғуланд. Дар ин асно, фаъолияти блогнависон ва саҳифаҳои расмӣ шабакаҳои иҷтимоӣ низ назаррас аст.

Ҳамин тавр, рушди воситаҳои ахбори омма, бахусус шабакаҳои телевизиониву сомонаҳои интернетӣ дар замони имрӯз, аз як тараф, барои инъикоси паҳлуҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ, аз ҷониби дигар, дар боз ҳам баланд гардидани нақши ВАО дар оммагардонии имиджи давлат мусоидат мекунад. Дар шароити муосир, бо рушди омилҳои техникиву касбӣ имкониятҳои васоити ахбори омма, бахусус телевизион ва интернет дар инъикос ва баррасии таъриху тамаддун, арзишҳои фарҳангӣ, пешравиҳои иқтисодӣ, захираҳои табиӣ, табиати афсункор, ташаббусҳои байналмилалӣ ва умуман комёбиву дастовардҳои кишвар васеъ ва зиёд гардидааст. Истифодаи самарбахш аз ин шароити имконот, аз як тараф, ба ҳамкориҳои дуҷониба ва бисёрҷонибаи ҳукумат бо ниҳодҳои иҷтимоӣ ва воситаҳои ахбори омма, аз ҷониби дигар, ба дараҷаи касбӣ ва масъулиятшиносии кормандони расонаҳои хабарӣ, бахусус рӯзноманигорон вобаста аст.

Адабиёт

1. Абдусаломова, Р. Телевизион оинаи зиндагист [Матн]. – Душанбе, 2002. – 144 с.
2. Атоев, А., Зафаров, М. Инфокоммуникационный анализ транзитного потенциала Таджикистан [Текст] // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2015. – №2 (45). – С. 144-156.
3. Кенчаев, С. Табаддулоти Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе, 1993. – 496 с.
4. Панфилов, О. Таджикистан [Текст]: журналисты на гражданской войне (1992-1997). – М.: Права человека, 2003. – 564 с.
5. Сафарзода, М. А. Барномасозӣ дар телевизион [Матн]: дастури таълимӣ. – Душанбе, 2021. – 100 с.
6. Умарова, Г. Телевизион ва воқеияти Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе: Шучоат. – 2011. – 168 с.
7. Усмонов, И. Савганди сулҳофаринӣ [Матн]. – Душанбе: Бебок, 2017. – 132 с.
8. Усмонов, И. Соли Набиев [Матн]. – Душанбе, 1995. – 114 с.
9. Хочазод, С. Ташаккули низоми нави телевизионӣ дар Тоҷикистон [Матн]: воситаи таълимӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2024. – 123 с.
10. Эшматов, З. Ҷанги шаҳрвандӣ ва телевизиони “Тоҷикистон” [Матн] // Дар моварои сухан: маҷмуаи мақолаҳои илмӣ. – Душанбе, 2018. – С. 92.

Сарчашма

11. Аз суҳбатҳои шахсӣ бо Гулов С. 25.11.2024
12. Аз суҳбатҳои шахсӣ бо Иброҳим Усмонов 18.09.2024
13. Барномаи “Ахбор” // Телевизиони “Тоҷикистон” [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.youtube.com/watch?v=Pq0mBmSC190&t=20s> (санаи муроҷиат 3.03.2024).
14. Мустафоқулов Ш. “Во ғарибӣ” // Хазинаи Телевизиони “Тоҷикистон”, касетаи № 49. Афғонистон соли 1993-1994.
15. Сухангӯи Сарвари давлат Зафар Саидов дар бораи давлати дунявӣ (с.1998) [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.youtube.com/watch?v=VG4vIHv3DiM&t=12s>

КУШИШҶОИ СУЛҶОФАРИИ ЭМОМАЛӢ РАҶМОН ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР ТЕЛЕВИЗИОНИ “ТОҶИКИСТОН”

Гарчанде дар навиштаҳои хотиравии собиқдорони телевизион ва мақолаҳои муҳаққиқон дар бораи нақши телевизиони “Тоҷикистон” дар таҳкими сулҳи кишвар ишораҳо мегардад, аммо дар ин мавзӯ то ҳол таҳқиқоти пурраи илмӣ гузаронида нашудааст. Аз ин рӯ, бо таъя ба сарчашмаҳои илми таърихшиносӣ, сиёсатшиносӣ, рӯзноманигорӣ ва китобу мақолаҳои тарҷумаҳои, маводи бойгонӣ, суҳбатҳои шахсии собиқадорони телевизион, шохидони бевоситаи воқеаҳои мудҳиш, наворҳои интернетӣ кӯшиш намудем, мақолаи мукаммали илмӣ таълиф намоем.

Дар мақола инъикоси раванди сулҳсозӣ дар барномаҳои телевизионӣ, мавқеи журналистон дар даврони барои кишвар мушқил, ҷамоҳангии онҳо бо сиёсати пешгирифтаи ҳукумати кишвар ва Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, нақши воситаҳои ахбори омма дар таҳкими сулҳу ваҳдат баррасӣ гардидааст. Барномаҳое, ки дар даврони ҷанги шаҳрвандӣ, раванди сулҳсозӣ ва баъди ба имзо расидани Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ, ҷамчунин, раванди фаъолияти КОМ таҳия ва тариқи телевизиони “Тоҷикистон” пешниҳод мегардиданд, таҳлилу баррасӣ шудаанд.

Дар қисмати дуюми мақола дар бораи вазъи соҳаи телевизион дар замони имрӯз ва имконоти шароити замони муосир, ки ҷамаи онҳо бо дастгириҳои Президенти кишвар фароҳам гардидаанд, суҳан меравад.

Калидвожаҳо: Телевизиони “Тоҷикистон”, Эмомалӣ Раҳмон, инъикос, ҷанги шаҳрвандӣ, Президент, сулҳи тоҷикон, ваҳдат, барнома, журналист, ВАО.

МИРНЫЕ УСИЛИЯ ЭМОМАЛИ РАХМОНА И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ НА ТЕЛЕВИДЕНИИ «ТАДЖИКИСТАН»

Хотя в воспоминаниях ветеранов телевидения и в статьях исследователей имеются упоминания о роли телевидения «Таджикистан» в укреплении мира в стране, до сих пор отсутствует полноценное научное исследование на эту тему. Поэтому, опираясь на источники исторической науки, политологии, журналистики, биографические книги и статьи, архивные материалы, личные беседы ветеранов телевидения, непосредственных свидетелей страшных событий, интернет-видео, мы постарались написать полноценную научную статью.

В статье отражены миротворческий процесс в телевизионных программах, позиция журналистов в трудный для страны период, согласованность с политикой правительства страны и Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона, роль СМИ в укреплении мира и единства. Проанализированы программы, разработанные в период гражданской войны, миротворческий процесс и подписание Соглашения об установлении мира и национального согласия, нашедшие своевременное отражение на телеканале «Таджикистан».

Во второй части статьи говорится о состоянии телеиндустрии сегодня, а также о возможностях и условиях современной эпохи, созданные при поддержке Президента страны.

Ключевые слова: Телевидение «Таджикистан», Эмомали Рахмон, освещение, гражданская война, Президент, мир таджикстанцев, единство, программа, журналист, СМИ.

PEACEFUL EFFORTS OF EMOMALI RAHMON AND ITS REFLECTION ON “TAJIKISTAN” TELEVISION

Although the memoirs of television veterans and the articles of researchers' hint at the role of “Tajikistan” television in strengthening peace in the country, no full-fledged scientific research has been conducted on this topic. Therefore, relying on sources of historical science, political science, journalism, biographical books and articles, archival materials, personal conversations of television veterans, direct witnesses of the terrible events, Internet videos, we tried to write a full-fledged scientific article.

The article reflects the peacemaking process in television programs, the position of journalists in a difficult period for the country, their consistency with the policies of the government of the country and the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon, the role of the media in strengthening peace and unity. The programs developed during the civil war, the peacekeeping process and after the signing of the Agreement on the Establishment of Peace and National Accord on the “Tajikistan” TV channel are analyzed and discussed.

The second part of the article talks about the state of the television industry today, as well as the opportunities and conditions of the modern era, all of which were created with the support of the President of the country.

Key words: “Tajikistan” television, Emomali Rahmon, coverage, civil war, President, peace of Tajiks, unity, program, journalist, mass media.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафарзода Моҳира Амралӣ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзадҳои илмҳои филология, докторанти кафедраи телевизион ва радиошунавонии факултети журналистика. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Рӯдакӣ 17, E-mail: anusha-16@mail.ru. Тел.: (+992) 93-862-94-65

Сведения об авторе: Сафарзода Моҳира Амиралӣ – Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, докторант кафедры телевидения и радиовещания факультета журналистики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17, E-mail: anusha-16@mail.ru. Тел.: (+992) 93-862-94-65

Information about the author: Safarzoda Mokhira Amirali –Tajik National University, Candidate of Philology, doctoral student, Department of Television and Radio, Faculty of Journalism. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17, E-mail: anusha-16@mail.ru Tel.: (+992) 93-862 -94-65

ПЕДАГОГИКАИ УМУМӢ, ТАЪРИХИ ПЕДАГОГИКА ВА ТАҲСИЛОТ
ОБЩАЯ ПЕДАГОГИКА, ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
GENERAL PEDAGOGY, HISTORY OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ТДУ 396:159.9+37:001.9 (575.3)

ТАҲЛИЛИ ГЕНДЕРИИ ТАЪСИРИ ХОСИЯТҲОИ ТИПОЛОГИИ МИЗОҚ БА РАВАНДИ АЗХУДКУНИИ ДОНИШ

Юнусова Нафиса Муродовна

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Бобоёров Холмаҳмад Холиқович

Пажуҳишгоҳи рушди маориф ба номи А.Чомии АТТ

Дар шароити замони муосир дар рушди самараноки сатҳи таълим ва баланд бардоштани сифати дониши хонандагони муассисаҳои таълимӣ омӯзиши типҳои фаъолияти олии асаб, мизоқ, зухуроти хосиятҳо ва ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии онҳо дар раванди таълиму тарбия муҳим мебошанд. Ин талабот ба тақвияти арзишҳои маънавию ахлоқии таълимгирандагон мусоидат мекунад. Инчунин, дар оянда, ҳангоми ба назар гирифтани чунин омӯзиш аз ҷониби омӯзгорон ва шахсони муттасадӣ, ки бештар бо хонандагон кору фаъолият мебаранд, барои тайёр намудани кадрҳои баландихтисос замина ба вучуд меояд.

Президенти кишварамон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солонаи ҳеш, соли 2022 низ таъкид доштанд: «Мақсад аз амалӣ сохтани тамоми иқдомот дар самти рушди илму маориф баланд бардоштани сатҳи саводнокиву маърифатнокии миллат, мунтазам беҳтар гардонидани сатҳу сифати таълим ва тарбияи кадрҳои ба талаботи замона ҷавобгӯӣ мебошад» (1, с. 35).

Мақсади асосии кори тадқиқотӣ омӯзиши типҳои мизоқ ва хосиятҳои ба худ хоси онҳо, арзёбии сатҳи азхудкунии дониш аз ҷониби ҳар як намояндаи мизоқ ва ошкор сохтани маҳсулнокии азхудкунии дониш мебошад. Бо ҳадафи омӯзиши муқоисавии сатҳи азхудкунии дониши хонандагон вобаста ба типҳои мизоқи онҳо ҷадвали (шкала) ташхисӣ тартиб дода шуд.

Ҷадвали ташхисӣ дар худ ду давраро дар бар мегирад:

1. Давраи гузаронидани методика ва саволномаҳои пешбиниғашта бо мақсади омӯзиши хосиятҳои типҳои мизоқи хонандагони синфҳои 7-9 омӯзиши муқоисавии типҳои мизоқи онҳо ба роҳ монда шуд.

Барои тасдиқи гуфтаҳои боло зикр кардан бамаврид аст, ки ҷиҳати муайян намудани типҳои мизоқи ҳар як фард таҳқиқоти алоҳида гузаронида мешавад. Аз қадим дар бораи бартарии яке аз мизоқҳо баҳсҳо вучуд доранд ва андешаҳо дар ин бора қомилан мухталифанд. Аз рӯи ақидаи муҳаққиқони пешин, мизоқи беҳтарин дар омезиши баробари сифати ҳар чор типҳои мизоқ ифода меёбад, вале ин идеал қариб ноёфт аст.

Илми муосир ба саволи «кадоме аз мизоқҳо беҳтарин аст» ҷавоб надоданро афзал медонад. Маълум аст, ки ҳар кадоми онҳо ҷиҳатҳои мусбат ва манфии худро доранд. Мизоқи дараҷаи аввал ва ё дуввум вучуд надорад. Одам дорои кадоме аз типҳои мизоқ бошад ҳам, ба қомебиҳои назаррас ноил шуда метавонад. Танҳо одам бояд ҳамон навъи фаъолиятро интихоб кунад, ки ба ин ё он намуди мизоқ мувофиқ бошад.

Дар хотир бояд дошт, ки ҳамаи хусусиятҳои номбарғашта сифатҳои шахс мебошанд, ки зерини таъсири муҳит ва таълиму тарбия шакл мегиранд. Мизоқ бошад, ки асоси онро типҳои системаи асаб ташкил медиҳад, танҳо метавонад барои ташаккули сифатҳои мазкур замина гузорад. Масалан, ҷасуриро дар холерик тарбия намудан

осонтар аст, нисбат ба меланхолик ва баръакс, назму тартибро дар меланхолик нисбат ба холерик тарбия намудан осонтар аст.

Бинобар ин, нишонаи фарқкунандаи хосиятҳои мизоч худии типи мизочро муайян мекунад. Инак, ба мо зарур аст, ки барои шарҳи ин масъала ба хосиятҳои мизоч хусусиятҳои инфиродии шахсро нисбат диҳем, ки онҳо: 1) чараёни фаъолияти психикиро ба танзим мебароранд; 2) хусусиятҳои динамикаи чараёнҳои алоҳидаи психикиро тавсиф мекунанд; 3) характери устувор ва доимӣ доранд ва дар рафти гузариши ҳаёт мустаҳкам мегарданд; 4) ифодакунандаи типи мизоч ҳастанд; 5) бевосита ба типи умумии системаи асаб алоқаманданд.

Нишонаҳои номбаршударо истифода бурда, хосиятҳои мизочро аз тамоми дигар хосиятҳои психикии шахсият фарқ карда метавонем. Бояд фарқияти байни хосиятҳои мизочро аз марому муносибатҳои шахсият ва хислатҳои характер ошкор сохт. Чараёни фаъолияти психикӣ натавонанд аз мизоч, балки инчунин аз марому муносибатҳои шахсият ва хислатҳои характер вобаста аст. Масалан, худдорӣ ва уҳдадорӣ шахс муносибати ӯро ба меҳнат ва интизом ифода мекунад. Аммо дар фарқиат аз мизоч марому муносибат ва хислатҳои характер боиси тағйири хусусиятҳои муайяни чараёни инкишоф мегарданд. Масалан, худдорӣ ҳамчун хосияти мизоч метавонад ҳам дар ҳолати меҳнат ва ҳам дар ҳолати бозӣ зоҳир гардад. Дар адабиёти илмӣ хосиятҳои ба худ хоси мизоч аз назари муҳаққиқони соҳаҳои мухталифи психология ва физиология гуногун шарҳ дода шудаанд. Тақия ба назари муҳаққиқони соҳаи хосиятҳои ба худ хоси мизочро чунин шарҳ додан мумкин аст:

1) Тағйирнопазирии нисбатан комили хосиятҳои инфиродӣ-психологии шахсият (суръати идрок, тезии ақл, суръати кӯчондани диққат, суръат ва назми нутқ, зухуроти эмотсия ва сифатҳои иродавӣ);

2) Хосиятҳои муттаҳидкунандаи мизоч, ки ифодагари типҳои мизоч мебошанд ва ба типҳои асосии фаъолияти олии асаб низ алоқамандӣ доранд.

Дар мактаби Варшава дар зери роҳбарии Я. Стреляу назарияи бонизомии мизоч таҳқиқ шудааст. Мувофиқи ин назария, мизоч ҳамчун системаи дударача, яъне дараҷаи зухуроти қувва ва бузургҳои муваққатӣ дида баромада мешавад. Дараҷаи якум бо хосиятҳои шарҳ меёбад, ки онҳо ифодакунандаи фарқиатҳои инфиродии механизмҳои физиологӣ мебошанд. Дараҷаи дуюм бошад хосиятҳои дар бар мегирад, ки ифодагари суръат, зудӣ ва тағйирёбандагӣ мебошанд. Ҷ шаш хосияти мизочро ба таври зерин шарҳ додааст:

- серхаракатӣ (дар суръати аксуламал ба омили таъсиррасонанда ва дар суръати мавҷудияти ин ва ё он намуди фаъолият ифода меёбад),

- истодагарӣ (дар давомнокии рафтор, устуворӣ дар аксуламалҳои такрорёбандаи рафтор баъд аз қатъёбии омилҳои таъсиррасонанда зоҳир мешавад),

- тағйирёбандагӣ (дар қобилияти тез ва ё ба таври мувофиқ мутаассир гаштан ба тағйироти омилҳои фаҳмида мешавад),

- ҳасосӣ (дар қобилияти мутаассир гаштан ба омилҳои шиддатнокии хеле паст дошта зоҳир мешавад),

- тоқатпазирӣ (дар тамоюли қабул намудани таъсир бо дараҷаи баланди маромнокӣ шарҳ дода мешавад),

- аксуламали эмотсионалӣ (дар шиддатнокии аксуламалҳои эмотсионалӣ ба омили таъсиррасон ифода меёбад).

2. Давраи гузаронидани саволномаҳои пешбинигашта барои муайян намудани сатҳи азхудкунии дониши хонандагон вобаста ба типҳои мизоч ва фаъолияти олии асаби онҳо пешбинӣ шудааст. Дар ин давра сатҳи азхудкунии дониши хонандагон дар ҳар як намояндаи типҳои гуногуни мизоч омӯхта шуда, фарқиати нишондиҳандаҳо дар ҳар як муассиса вобаста ба навъ ва ҷойгиршавӣ бароварда шуд.

Натиҷаҳои ифодакунандаи дараҷаи зухуроти типҳои мизоч ва хосиятҳои ба худ

хоси онҳоро дар хонандагон дида баромадем. Аз чадвал бармеояд, ки натиҷаҳо аз рӯи омӯзиши муқоисавӣ дар байни хонандагони синну соли гуногун фарқияти назаррас ба мушоҳида намерасад.

Чадвали №1

Чадвали ташхисии зухуроти типҳои мизоч ва хосиятҳои ба худ хоси онҳо вобаста ба теъдоди хонандагон (%)

№	Хосиятҳои типологии мизоч	Мизоч	Натиҷаҳо				
			Шумораи иштироккунандагони тадқиқот			Ҳиссаи иштироккунандагони тадқиқот бо %	
Меъёри муқаррар намудани хосиятҳои системаи асаб			Ш.у.х	С.7	С.8	С.9	%
1	дармувозинатнабудаи , зур, тағйирёбанда	холерик	65	22	22	21	25,2
2	серҳаракат, дармувозинатбуда, зур, тағйирёбанда	сангвиник	65	23	21	21	25,2
3	дармувозинатнабуда, суст, тағйирёбанда, ғайрифаъол	меланхолик (дармувозинат набуда)	21	7	7	7	8,1
4	дармувозинатнабуда, суст,	меланхолик (суст)	22	8	7	7	8,5
5	дармувозинатбуда, суст, ғайрифаъол	меланхолик (ғайрифаъол)	21	7	7	7	8,1
6	дармувозинатбуда, зур, ғайрифаъол	флегматик	64	22	21	21	24,8
Нишондиҳандаи умумӣ			258 (99,9 %)	89 (34,5 %)	85 (32,9 %)	84 (32,5%)	99,9%
Бали миёна (%)			24,9	8,6	8,2	8,1	24,9
Меъёри муқаррар намудани типҳои мизоч ва хосиятҳои он			Ш.у.х	С.7	С.8	С.9	%
1	зури дармувозинатнабудаи тағйирёбанда	холерик	65	22	22	21	25,1
2	зури дармувозинатнабудаи тағйирёбанда, серҳаракат	сангвиник	65	23	21	21	25,1
3	зури дармувозинатнабудаи сусттағйирёбанда, ором	флегматик	64	22	21	21	24,8
4	сусти дармувозинатнабудаи тағйирёбанда ва сусттағйирёбанда, сустҳаракат	меланхолик	64	22	21	21	24,8
Нишондиҳандаи умумӣ			258 (99,9%)	89 (34,5%)	85 (32,9%)	84 (32,5%)	99,9%

Бали миёна (%)			24,9	8,6	8,2	8,1	24,9
Хосиятҳои типологии мизоч	Мизоч	Натиҷаҳо					
		Шумораи иштироккунандагони тадқиқот			Ҳиссаи иштироккунандагони тадқиқот бо %		
Меъёри маромнокӣ-майлу хоҳиш ба таълим ва маърифатӣ-донишандузӣ (азхудкунии дониш)			Ш.у.х	С.7	С.8	С.9	%
1	зури дармувозинат-набудай тағйирёбанда	холерик	47	14	17	16	21,9
2	зури дармувозинат-будай тағйирёбанда, серҳаракат	сангвиник	48	16	18	14	22,4
3	зури дармувозинатбудай суस्ताғйирёбанда, ором	флегматик	58	18	21	19	27,1
4	сусти дармувозинат-набудай тағйирёбанда ва суस्ताғйирёбанда, сустиҳаракат	меланхолик	61	21	19	21	28,5
Нишондиҳандаи умумӣ			214 (99,9%)	69 (26,7%)	75 (29%)	70 (27,4%)	99,9%
Бали миёна (%)			24,9	8,6	8,2	8,1	24,9

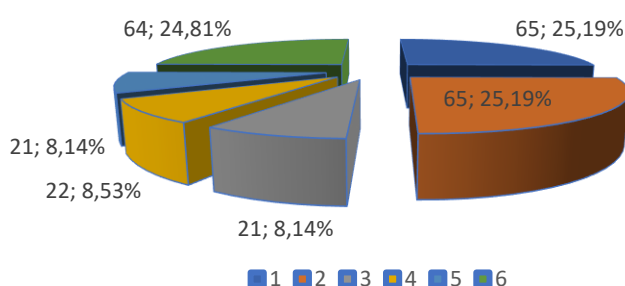
Меъёрҳои дар чадвал додашуда ба таври алоҳида шарҳ дода мешаванд, ки онҳоро метавон аз рӯи хусусиятҳои фарқкунанда ба чор қисм ҷудо кард:

1. Меъёри муқаррар намудани хосиятҳои системаи асаб

Дар бештари хонандагони синфҳои 7-9 меъёри муқаррар намудани хосиятҳои системаи асаб бо дарназардошти хосиятҳои типологии мизочи хонандагони ба тадқиқот фарогирифтаи МТМУ-ҳои ш. Душанбе ва МТМУ-и н. Варзоб – типҳои асаби дармувозинатнабуда, зур, тағйирёбанда, яъне холерик 65 нафар, типҳои асаби дармувозинатбудай тағйирёбанда, яъне сангвиник 65 нафар тақмил ёфтааст, вале дар ин самт дар шумораи зиёди хонандагон ин меъёр 64 нафар типҳои асаби дармувозинатнабуда, зур, гайрифаъол яъне флегматик ва 64 нафар типҳои асаби сустиҳаракат, дармувозинатнабуда, гайрифаъол яъне меланхолик дида мешавад ва ҷараёни боздорӣ бошад баръакс шарҳ дода мешавад.

Диagramмаи №1

Меъёри муқаррар намудани хосиятҳои системаи асаб

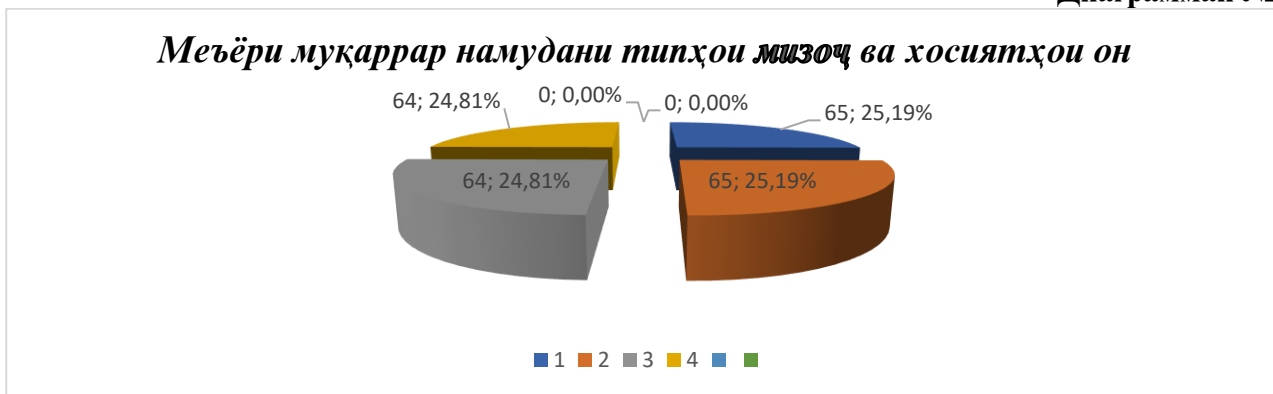

2. Меъёри муқаррар намудани типҳои мизоч ва хосиятҳои он

Дар бештари хонандагони синфҳои 7-9 муайян карда шуд, ки меъёри муқаррар намудани типҳои мизоч ва хосиятҳои он дар зинаи якум 65 нафар (25,1%) хоси типҳои мизочи зури дармувозинатнабудаи тағйирёбанда, яъне холерик, дар зинаи дуюм 65 нафар (25,1%) хоси типҳои мизочи тағйирёбандаи зури дармувозинатнабуда, яъне сангвиник такмил ёфтааст, вале дар ин самт дар шумораи зиёди хонандагон ин меъёр дар зинаи сеюм 64 нафар (24,8%) типҳои асаби дармувозинатнабудаи зури боздорандаи сусттағйирёбанда, яъне флегматик ва дар зинаи чорум 64 нафар (24,8%) типҳои асаби сустхаракат, дармувозинатнабудаи сусттағйирёбанда, яъне маланхолик дида мешавад.

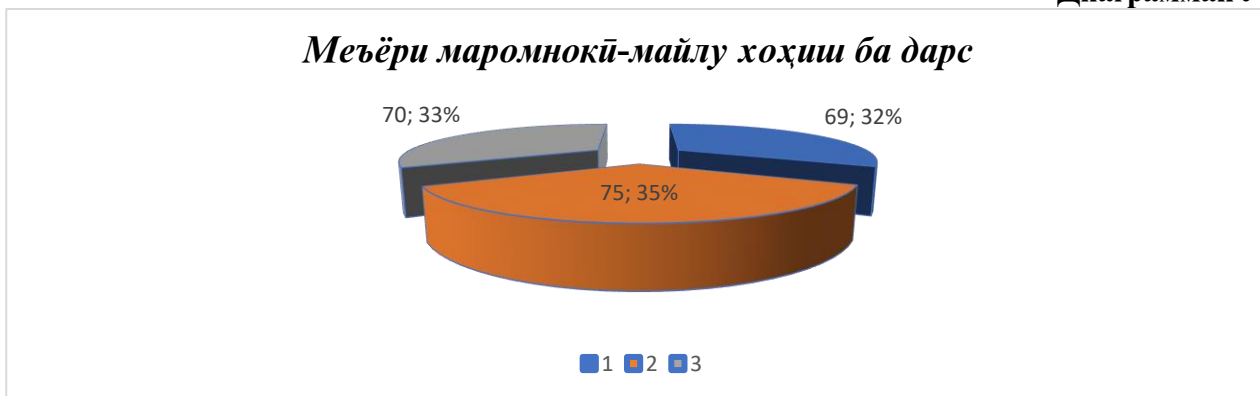
Диаграммаи №2

3. Меъёри маромнокӣ – майлу хоҳиш ба дарс (аз рӯи давомот)

Муайян карда шуд, ки меъёри муқаррар намудани маромнокӣ – майлу хоҳиш ба дарс аз рӯи фарқияти байни гурӯҳҳои озмоишии ҳар як зинаи таҳсилоти мактабиро дар синфҳои 7 – 26,7%, дар синфҳои 8 – 29%, дар синфҳои 9 – 27,4% ташкил медиҳад. Аз рӯи ин нишондиҳандаҳо гуфтан мумкин аст, ки сатҳи баланди давомоти ҳуби хониши хонандагон, ки дар бештари маврид ба дарс ҳозир шудаанд, ба синфи 8 марбут буда, 29%-ро ташкил мекунад.

Диаграммаи №3

4. Меъёри маърифатӣ-донишандузӣ (азхудкунии дониш аз фанҳои алоҳида) чун муносибати арзишманд ба таҳсил нишон дода мешавад. Моҳияти ин меъёр аз шинохти арзишманди таҳсили бетанафус иборат аст. Дар асоси таҳлили натиҷаҳои бадастовардаи ин омӯзиш, меъёри муқаррар намудани азхудкунии дониш аз рӯи фарқияти арзёбии се чоряки соли хониш дар сатҳи миёна типҳои асаби зур, яъне холерик ва типҳои асаби серхаракат, яъне сангвиник қарор гирифтааст. Дар сатҳи ҳуб типҳои асаби

дармувозинатбуда, яъне флегматик ва дар сатҳи баланди азхудкунии дониш, ки бештари вақт ба дарсҳо омода буданд, типӣ асаби сустҳаракат, яъне меланхолик дида мешавад.

Қисмати маърифатӣ – азхудкунии дониш бо дарназардошти хосиятҳои типологии мизоч муносибати арзишманд ба таълими бефосила ҳамчун шартӣ фаъолияти бомуваффақи касбӣ ва чамъиятиро дар бар мегирад.

Қисматҳои дар боло зикргардида дар худ дарки арзишҳои таҳсили бетанафус, аҳаммияти равандҳои таҳсил ва ташаккули пешрафти таълимӣ, муҳиммияти фароҳам овардани шароит барои ба даст овардани таҷрибаи интиҳоб ва амалисозии самти инфиродии таълимӣ дар хонандагони синфҳои 7 - 9-ро таҷассум мекунад. Қисматҳои мазкур дорои маҳорати мустақилона муайян намудани ҳадафҳо ва тартиб додани нақшаҳои фаъолият мебошанд.

Бо мақсади омӯзиши муқоисавӣ, якҷоя бо хонандагон раванди таҳлили натиҷаҳои 1,5 соли пешӣ онҳо аз рӯи фанҳои мухталифи таълимӣ ба роҳ монда шуд. Дар ин давраи тадқиқот шумораи умумии хонандагонро аз ҳамаи муассисаҳои таълимӣ 258 нафар ташкил намуд. Дар давраи дуюм методикаҳои ташхисӣ барои натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ танҳо 214 нафар хонандагонро (ниг. ба ҷадв. 2) фаро гирифт. Дар ин давра бо сабаби мувофиқат накардани чамъбасти натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ, номувофиқати ҷавобҳои санҷишӣ ва ё боварибахш набудани раванди кори таҳқиқотии баъзе аз хонандагон зарурати ба ду гурӯҳ ҷудо намудани онҳо ба миён омад.

Ҷадвали №2

Зинаҳои сатҳи азхудкунии дониш ва майлу хоҳиш ба таълим дар давраҳои озмоиши муқарраркунанда

Фарқи зухурот бо фоиз	Давраҳои озмоиши муқарраркунанда	
	Натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ аз соли пеш ва як нимсолаи соли хониш	Натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ аз рӯи санҷиши саволнома
0,5%	82 (31,8%) – интроверсия	67 (31,3%) – интроверсия
1,4%	70 (27,1%) – интроверсия	55 (25,7%) – интроверсия
0,8%	60 (23,2%) – эктроверсия	48 (22,4%) – эктроверсия
2,7%	46 (17,8%) – эктроверсия	44 (20,5%) – эктроверсия
Ҳисоби умумӣ	258	214

Таҳлили муқоисавии нишондодҳои ҷадвал аз он шаҳодат медиҳад, ки дар гурӯҳҳо вобаста ба зухуроти хосиятҳои типҳои мизоч фарқияти назаррас дида намешавад, вале сатҳи азхудкунии дониш ва майлу хоҳиш ба таълим аксаран дар намояндагони типҳои а) зури дармувозинатбудаи сустгайирёбанда, ором ва б) сусти дармувозинатнабудаи тағйирёбанда ва сустгайирёбанда, сустҳаракат ба назар мерасад, ки чунин ҳулоса қатъӣ набуда, метавонад дар дигар таҳқиқотҳо тағйир ёбад.

Бо мақсади асоснок намудани зухуроти зинаҳои сатҳи азхудкунии дониш ва майлу хоҳиш ба таълим маълумоти бадастомадаро аз гурӯҳҳои ба тадқиқот фарогирифташуда бо истифода аз **Меъёри X²** коркард намудем. Вобаста ба хосиятҳои типҳои мизоч дар ҳамаи муассисаҳои озмоишӣ масъалаи **эҳтимолияти нисбии дараҷаи баланди азхудкунии дониш ва майлу хоҳиш ба таълим** ба интроверсия дар асоси **Меъёри X²** санҷиш гузаронида шуд (ҷадв. №3).

Чадвали 3

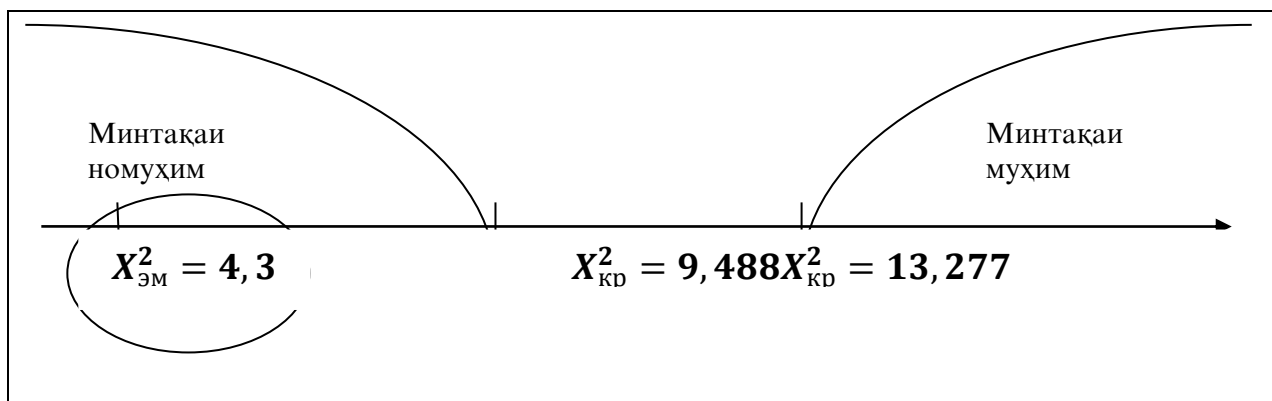
Санчиши зухуроти зинаҳои сатҳи азхудкунии дониш ва майлу хоҳиш ба таълим дар давраи озмоиши муқарраркунанда

		Алтернативаҳо	f _б	f _т	(f _б - f _т)	(f _б - f _т) ²	(f _б - f _т) ² f _т
1.	сусти дармувозинатнабудаи тағйирёбанда ва суस्ताғйирёбанда, сустваҳаракат	1.1	82	74,5	7,5	56,25	0,75
		1.2	67	74,5	-7,5	56,25	0,75
2.	зури дармувозинатнабудаи суस्ताғйирёбанда, ором	2.1	70	62,5	7,5	56,25	0,75
		2.2	55	62,5	-7,5	56,25	0,75
3.	зури дармувозинатнабудаи тағйирёбанда, серҳаракат	3.1	60	54	6	36	0,66
		3.2	48	54	-6	36	0,66
4.	зури дармувозинатнабудаи тағйирёбанда	4.1	46	45	1	1	0,02
		4.2	44	45	-1	1	0,02
Ҳисоби умумӣ			472/	472/	0		X²_{эм}
			2=236	2=236			=4,36

Ҳангоми муқоисаи ду тақсими эмпирикӣ аз рӯи формулаи $v = (k - 1) * (c - 1)$, ки дар инҷо k – шумораи сатрҳои тағйирёбандаҳои эмпирикӣ дар чадвал танҳо барои намунаи 1, ё намунаи 2, ё намунаи 3 ва ҳоказо, c бошад (алтернативаҳо) миқдори тақсими муқоисашаванда шарҳ дода мешаванд. Дар мисоли мо $k = 4$, $c = 2$, мувофиқан $v = (4 - 1) * (2 - 1) = 3$ ҳисоб карда мешавад.

$$X_{кр}^2 = \begin{cases} 7,815 \text{ барои } P \leq 0.05 \\ 11,345 \text{ барои } P \leq 0.01 \end{cases}$$

«Меҳвари муҳимият» бо дарназардошти ҳисобҳои оморӣ чунин сохта мешавад:

Бузургии бадастомада $X^2_{эм}$ дар минтақаи номухим тасвир ёфт. Ба ибораи дигар, фарзияи «H₀» набудани тафовути байни намояндагони типҳои мизоч дар ҷодаи эҳтимолияти нисбии дараҷаи баланди азхудкунии дониш ва майлу хоҳиш ба таълим ошкор гардид. Фарқияти баровардашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки меъёри X^2 эмпирикӣ аз меъёри X^2 критикӣ калонтар нест (ҳангоми меъёри X^2 кр.=13.277). Бинобар ин, дар ҳамаи муассисаҳои таълимӣ вобаста ба намояндагони типҳои мизоч дар ҷодаи эҳтимолияти нисбии дараҷаи баланди азхудкунии дониш ва майлу хоҳиш ба таълим муқаррарӣ баҳо дода мешавад.

Масъалаи эҳтимолияти нисбии дараҷаи баланди азхудкунии дониш ва майлу хоҳиш ба таълим ба интроверсия ошкоргардида дар барномаи таҳлилии оморӣ **SPSS Statistics 22** низ санчида мешавад:

Натиҷаи санчиши фарзия аз рӯи барномаи компютери SPSS Statistics 22 дар чадвали зерин чунин ифода меёбад:

Чадвали натиҷаҳои таҳлили омории №4

№	Аҳамиятнокии илмии фарзия	Меъёр	Бузургӣ	Қабули фарзия
1.	Дараҷаи 1 бо эҳтимолияти баробар ифода мегардад	Меъёри ягонаи Х-квadrat	“,1“	Тасдиқи фарзия рад карда мешавад
2.	Дараҷаи 2 бо эҳтимолияти баробар ифода мегардад	Меъёри ягонаи Х-квadrat	“,1“	Тасдиқи фарзия рад карда мешавад

Аҳамиятнокии асимптотикӣ (аҳамияти тасдиқӣ ва инкорӣ доштани фарзия) қабул карда мешавад. Дараҷаи аҳамиятнокиӣ ба “,1“ баробар аст.

Агар дар чадвали № 1 зинаҳои сатҳи баланди азхудкунии дониш ва майлу хоҳиш ба таълим бештар ба интровертҳо хос бошад, аз рӯи таҳлили омории Меъёри X^2 фарзияи «*H₀*», яъне набудани тафовут ҷой дорад. Ҳангоми дар барномаи таҳлилии омории SPSS Statistics 22 санчида баромадани додаҳо маълум гардид, ки Меъёри X^2 дар барнома низ мавҷудияти фарзияи «*H₀*»-ро тасдиқ мекунад.

Таъсири хосиятҳои типҳои фаъолияти олии асаб ва мизоч дар хонандагон ба раванди азхудкунии дониш равшану возеҳ дида баромада шуд. Типҳои мизоч ва фаъолияти олии асаб барои таъсир расонидан ба ҷараёни таҳсил шароити мусоид фароҳам меоранд ва аз ин рӯ, ҳолати бавучудомада барои азхудкунии дониш мусоидат мекунад. Типҳои мизоч ва фаъолияти олии асаби хонандагон дар ҷараёни машғулиятҳои таълимӣ нақши ҳалкунанда мебозанд.

Хулоса, тадқиқоти гузаронидашуда аз рӯи додаҳои чадвали № 1, 2 нишон дод, ки сатҳи азхудкунии дониш ва майлу хоҳиш ба таълим бештар дар намояндагони типҳои а) *зури дармувозинабудаи сустгайирёбанда, ором ва б) сусти дармувозинабудаи тағйирёбанда ва суस्ताғйирёбанда, сустҳаракат* ба назар мерасад. Озмоиш аз рӯи натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ як соли пеш ва як нимсолаи соли хониш ва натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ аз рӯи санчиши методика ба роҳ монда шуд. Дар давраи аввал натиҷа бо иштироки зиёда аз 250 нафар хонанда таҳлил карда шуда, сатҳи баланди зухуроти азхудкунии дониш дар интровертҳо **30,04%** ва сатҳи миёнаи зухуроти азхудкунии дониш дар экстрове́ртҳо **19,7%** ташкил дод. Дар давраи дуюм натиҷа бо иштироки 214 нафар хонанда таҳлил карда шуд, ки сатҳи баланди зухуроти азхудкунии дониш боз ҳам дар интровертҳо **29,2%** ва сатҳи миёнаи зухуроти азхудкунии дониш дар экстрове́ртҳо **21,8%**-ро нишон дод. Аммо ҳангоми таҳлили додаҳо бо формулаи Меъёри X^2 ва барномаи таҳлилии омории SPSS Statistics 22 мавҷудияти фарзияи «*H₀*»-ро нишон медиҳад. Пас, гуфта метавонем, ки сатҳи баланди азхудкунии дониш дар ҳар як намояндаи типҳои мизоч мушоҳида кардан мумкин аст, агар раванди таълим бо дарназардошти типҳои мизоч ва фаъолияти олии асаб ба роҳ монда шавад.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 23.12.2022 [Матн] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/node/29823>.

2. Анастаси, А., Урбина, С. Психологическое тестирование [Текст]. – СПб., 2001. – 688 с.

3. Бендас, Т.В. Гендерная психология [Текст]: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.

4. Данилова, Н.Н., Крылова, А.Л. Физиология высшей нервной деятельности [Текст]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 478с
5. Ермолаев, О.Ю. Математическая статистика для психологов [Текст]: учебник. – М.: Московский психосоциальный институт: Флинта, 2003. – 336 с.
6. Остапенко, Р.И. Математические основы психологии [Текст]: учебно-методическое пособие. – Воронеж.: ВГПУ, 2010. – 76 с.

ТАҲЛИЛИ ГЕНДЕРИИ ТАЪСИРИ ХОСИЯТҲОИ ТИПОЛОГИИ МИЗОЦ БА РАВАНДИ АЗХУДКУНИИ ДОНИШ

Дар ин мақола муҳимияти омӯзиши фарқияти хусусиятҳои гендерии хонандагон вобаста ба мизочи онҳо дар раванди таълим таҳлили амалӣ карда шудааст. Омӯзиши масъалаи мазкур бо мақсади баланд бардоштани сатҳи сифати донишандузии дар соҳаи маориф роҳандозӣ гаштааст ва барои пешрафти ҷамъият дар замони муосир мусоидат мекунад. Зарурати таълими ба баробарии гендерӣ нигаронидашуда дар насли наврас тағйир додани нигоҳу назари иштибоҳ ва шахшуда ба интиҳоби илмҳои замони муосир мебошад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки фарзия дар бораи фарқиятҳои назаррас дар стереотипҳои гендерӣ дар байни намояндагони типҳои гуногуни мизоц, бешубҳа, масъалаи нави илмӣ аст. Аммо муайян намудани хусусиятҳои фарқкунанда на танҳо мувофиқи мақсад аст, балки дар доираи омӯзиши раванди ташаккул ва зухуроти хусусиятҳои гендерӣ дар шароити рушди психологию иҷтимоии шахсият зарур аст. Хусусиятҳои хоси гендерӣ дар байни намояндагони типҳои гуногуни мизоц дар заминаи баррасишаванда аҳамияти калон доранд. Аз ин лиҳоз, муайян кардани хусусиятҳои дарки стереотипҳои гендерии афроди дорои навъҳои гуногуни типҳои мизоц муҳим ба назар мерасад, ки дар марҳилаи рушди психологию иҷтимоӣ қарор доранд.

Калидвожаҳо: гендер, мизоц, таҳсилот, тадқиқот, омӯзиш, тағйирёбанда, дармувозинатбуда, қувва, типи зур ва сусти асаб, азхудкунӣ.

ГЕНДЕРНЫЙ АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ТИПОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ТЕМПЕРАМЕНТА НА ПРОЦЕСС УСВОЕНИЯ ЗНАНИЙ

В этой статье анализируется актуальность изучения различий гендерных свойств учащихся в зависимости от их темпераментов в процессе обучения. Изучение данного вопроса направлено на повышение уровня качества знаний в сфере образования и способствует прогрессу общества в современную эпоху. Необходимость образования, ориентированного на гендерное равенство в молодом поколении заключается в изменении ошибочного и искаженного взгляда на выбор современных наук.

Следует отметить, что гипотеза о существенных различиях в гендерных стереотипах между представителями разных типов темпераментов, несомненно, является новой научной проблемой. Но выявление отличительных свойств не только целесообразно, но и необходимо в рамках изучения процесса формирования и проявления гендерных особенностей в условиях психосоциального развития личности. Гендерные особенности имеют большое значение среди представителей различных типов темпераментов в рассматриваемом контексте. В связи с этим, представляется важным выявить особенности восприятия гендерных стереотипов людьми с различными типами темпераментов, которые находятся на стадии психосоциального развития.

Ключевые слова: гендер, темперамент, образование, исследование, изучение, подвижность, уравновешенность, сильный и слабый тип нервной системы, усвоение.

GENDER ANALYSIS OF THE INFLUENCE OF TYPOLOGICAL FEATURES OF TEMPERAMENT ON THE PROCESS OF LEARNING KNOWLEDGE

This article analyzes the relevance of studying differences in the gender characteristics of pupils depending on their temperaments in the learning process. The study of this issue is aimed at improving the quality of knowledge in the field of education and contributes to the progress of society in the modern era. The need for education focused on gender equality in the younger generation is to change the erroneous and distorted view of the choice of modern sciences.

It should be noted that the hypothesis of significant differences in gender stereotypes between representatives of different types of temperaments is undoubtedly a new scientific problem. But the identification of distinctive properties is not only advisable, but also necessary in the framework of studying the process of formation and manifestation of gender characteristics in the context of psychosocial personality development. Gender characteristics are of great importance among representatives of different types of temperaments in the context under consideration. In this regard, it seems important to identify the peculiarities of the perception of gender stereotypes by people with different types of temperaments who are at the stage of psychosocial development.

Keywords: gender, temperament, education, research, study, mobility, balance, strong and weak type of nervous system, assimilation.

Маълумот дар бораи муаллифон: Юнусова Нафиса Муродовна – д.и.п., профессори кафедраи педагогикаи умумидонишгоҳии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки 17, Тел.: +(992) 907 974807; E-mail: nafisa48@mail.ru.

Бобоёров Холмахмад – ходими калони илмии Пажухишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. С.Айни 126, Тел.: +(992) 900 839283; E-mail: Kholmahmad_29@mail.ru.

Сведения об авторах: Юнусова Нафиса Муродовна – д.п.н., профессор кафедры педагогики общеуниверситетского Таджикского Национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17, Тел.: +(992) 907 974807; E-mail: nafisa48@mail.ru.

Бобоёров Холмахмад – старший научный сотрудник Института развития образования имени Абдурахмана Джами Академии образования Таджикистана. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. С.Айни 126, Тел.: +(992) 900 839283; E-mail: Kholmahmad_29@mail.ru.

Information about the authors: Yunusova Nafisa Murodovna – d.p.s., professor of the Department of Pedagogy of the University-wide of Tajik National University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17, Тел.: +(992) 907 974807; E-mail: nafisa48@mail.ru.

Boboyorov Kholmahmad – senior researcher of Institute of development of education named after Abdurahman Jami of the Academy of education of Tajikistan. Address: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, S.Aini street, 126, Тел.: +(992) 900 839283; E-mail: Kholmahmad_29@mail.ru.

ТДУ 37.01+37.03: 373

ТАВСИФИ БАЪЗЕ ЧАНБАҲОИ КОРҲОИ ОЗМОИШӢ-ТАҶРИБАВӢ ОИД БА ТАШАККУЛИ МАВҶЕИ АХЛОҚӢ-ҲУҚУҚӢИ МАКТАББАЧАҒОН

Муҳаммадӣ Гулрух Изатуллозода

МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров”

Муаммои тарбияи ахлоқию ҳуқуқии хонандагон дар шароити муосири иҷтимоию таърихӣ рушди ҷомеа ба далели вежагиҳои шароити педагогии тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва оила, ки дар муҳити таҳсилоти умумӣ ба миён меоянд, тезу тунд гардида, раванди ислоҳоти низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мегардад, ки гувоҳи мубрам будани ин масъала аст.

Вазифаи омӯзгор тарбияи муносибатҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқии мактаббачагон мебошад, ки он дар шароити мушаххас ҳал карда мешавад, ки омезишҳои гуногуни онҳо вазъиятҳои иҷтимоӣ ва педагогиро ташкил медиҳанд. Онҳо бо дараҷаҳои мухталифи имконоти таҳсил фарқ мекунанд. Дар ин асос, мо метавонем дар бораи намудҳои гуногуни ҳолатҳои иҷтимоию педагогӣ, ки ислоҳи онҳо ба донишҷӯи онҳо аз вобаста аст, сухан ронем. Зарурати ба миён омадани ислоҳи вазъи иҷтимоию педагогии ҳаёти наврас, ба андешаи мо, хусусиятҳои вазифаи касбии омӯзгорро дар тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ муайян мекунанд.

Дар раванди кори таҷрибавии худ, ҳангоми муайян кардани намудҳои ҳолатҳои иҷтимоию педагогӣ, мо ҳамзамон шароити зиндагии наврас, сатҳи тарбияи ӯро аз рӯи барномаи қаблан таҳияшуда омӯхтем. Чунин барномаи омӯзишӣ нақшаи хусусиятҳои психологӣ ва педагогии шахсияти хонанда буд, ки дар асоси он мо саволномаи ягона тартиб додем, ки имкон дод натиҷаҳои тадқиқот барои таҳлили миқдорӣ дар машинаи электронии ҳисоббарор омода карда шаванд.

Барномаи мо барои ислоҳи вазъи иҷтимоию педагогии рушди хонанда маҷмӯӣ буда, ба омӯзиши зерин равона шудааст:

- шароити моддию маишӣ, муносибатҳо дар оилаи хонанда, хусусият ва шаклҳои муошират, истироҳат дар оила, шаклҳои муноқишаҳои наврас ва волидайн, ҳамкориҳои оила ва мактаб;

- муносибати наврас ба ҷаҳолияти ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, ангезаҳо ва ҷораҳои ҷаҳолияти иштироки ӯ дар он, ангезаҳои муошират бо калонсолон ва ҳамсолон, мавҷеъ дар системаи муносибатҳои байни шахсият, сатҳи худбаварӣ ва орзуҳо, самтҳои арзишбӣ;

- корҳои тарбиявии мактаб, роҳбари синф оид ба ташаккули муносибатҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқии наврасон (тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, усулҳои шомил шудан ба ҷаҳолияти ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, таъмин намудани таҷрибаи иҷтимоӣ ва ҳуқуқии хонандагон);

- хислатҳои шахсӣ (хислатҳои, ки барои барқарор кардани муносибатҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ мусоидат мекунанд ва хислатҳои, ки дар муносибат бо ҳамсинфон ва муаллимон душворӣ эҷод мекунанд, хислатҳои эмотсионалӣ ва иродавӣ ва ҷанбаҳои хислатие, ки муносибатро ба қор, ба худ ва одамон ифода мекунанд).

Мувофиқи ҳадафҳои тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ ва хусусиятҳои объекти омӯхташаванда – вазъи иҷтимоию педагогии ҳаёти хонанда мо усулҳои корҳои тадқиқотии таҷрибавиро истифода кардем, ки онҳоро ба гурӯҳҳои асосии зерин муттаҳид кардан мумкин аст.

1. Эмпирикӣ: мушоҳидаҳои мунтазами дарозмуддат, ҷамъоварии маълумот дар бораи хонандагон, таҳлили натиҷаҳои ҷаҳолият, пурсишномаҳои донишҷӯён ва

муаллимон, суҳбатҳо бо онҳо, усули иншо, усули худтанқилкунии озод, изҳороти худандозагирӣ ва пешниҳоди нотаомом, усули ҷамъбасти хусусиятҳои мустақил, усулҳои ҷенкунии мустақим ва ғайримустақими системаи баҳодихӣ ба мактаббачагон, омӯзиши таҷрибаи пешқадами омӯзгорӣ.

2. Назариявӣ: таҳлили системавӣ ва сохтори фаъолияти ахлоқӣ ва ҳуқуқии мактаббачагон ва муаллимон, муайян кардани имкониятҳои таълимии он, ташаккули модели фарзияи системаи оптималии тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ дар мактаб.

3. Санҷишӣ ва таҷрибавӣ: озмоиши психологӣ ва педагогӣ ҳамчун як намуди таҷрибаи табиӣ, ки омӯхтани таълими ахлоқӣ ва ҳуқуқии мактаббачагон ва ҳолатҳои маъмулии зиндагиро бо ҳалли ҳамзамони масъалаҳои таълимӣ омезиш медиҳад. Озмоиши зина ба зина, озмоишҳои мушаххаси усулҳо ва усулҳои тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, шароити ташкили системаи тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ дар мактабҳои таҷрибавӣ, омӯхтани таъсири ислоҳи ҳолатҳои иҷтимоӣ ва таълимӣ ба мавқеи ахлоқӣ ва ҳуқуқии мактаббачагон.

Дар асоси натиҷаҳои бадастоварда мо тавсияҳо оид ба беҳтар намудани таълими ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ дар мактабро таҳия намудем ва ин тавсияҳоро дар таҷрибаи оммавии педагогӣ санҷида баромадем.

Аз ҳамкориҳои дарозмуддат шуруъ намуда, мо ҳаёти омӯзгоронро ба он равона кардем, ки ҳама гуна таҳқиқоти таҷрибавӣ дар мактаб, агар имкон бошад, бояд аз ҷониби кормандони мактаб гузаронида шавад, зеро дар ин ҳолат санҷиши ҳамаҷониба ва ҷандкаратаи гипотеза пешбинӣ шудааст. Аммо барои ҷалби омӯзгорон ба корҳои таҷрибавии таҳқиқотӣ мо зарурати ошкор намудани аҳамияти амалии тарҷумаи гоҷаҳои назариявиро ба воқеияти мактаб ва санҷиши фарзияи тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқии мактаббачагон ва пешгирии безътиноии педагогии онҳоро эҳсос кардем.

Мо мушоҳида кардем, ки муаллимон ба проблемаи пешгирии безътиноии педагогии мактаббачагон камтар аҳамият медиҳанд. Омӯзиши муносибати онҳо ба рафтори номатлуби донишҷӯён нишон дод, ки муаллимон пешгирии безътиноӣ ба омӯзгорро танҳо дар сурати тағйирёбии мусбӣ таҳсилоти оилавӣ, ки ҳамзамон ғайрирасмӣ ҳамчун ислоҳнопазир эътироф карда мешаванд, имконпазир меҳисобанд.

Ҳамин тавр, зиёда аз нисфи муаллимон (67%) ба имкони тағйири мусбат дар қору рафтори мактаббачагоне, ки аз ҷиҳати педагогӣ фаромӯш шуда ва волидонашон бо онҳо ба зоҳир қор мекунад, боварӣ надоранд. Шумораи муаллимоне, ки изҳори ақидадоранд, ки мактаб наметавонад аз қирдор ва рафтори мактаббачагони безътино ҷилавгирӣ кунад, меафзояд, зеро қирдори онҳо бо тағйироти патологӣ дар психикаи кӯдак алоқаманд аст (15%). Ин андешаи субъективӣ ҳамчун “баҳисобгирӣ”-и ҳар як донишҷӯе, ки бо ӯ муносибатҳо барқарор нашудаанд ва рафтори ӯ пешгӯинашаванда аст, ба категорияи “ислоҳнопазир” хидмат мекунад.

Қисми ками муаллимон (18%) хунукназарии педагогиро бо набудани муносибати инфиродӣ бинобар шумораи зиёди хонандагон дар синф, мактаб, бо иштибоҳҳои ғайриқобили қабули педагогӣ дар таълим ва тарбия, бо набудани қорҳои профилактикӣ рабт медиҳанд.

Асосан, муаллимон проблемаи хунукназарии педагогии мактаббачагонро бо рафъи беинтизомии мактаб ва камбудии таълимӣ рабт медиҳанд. Ҳалли он дар алоҳидагӣ аз мушкилоти тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ ва вайрон кардани интизومي мактаб баррасӣ карда мешавад, ҳамчун ҳисобҳои ғазабовар, ки танҳо тақвияти таъсири омӯзгориро ба хонандагони алоҳида талаб мекунад.

Омӯзиши камбудии тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ дар мактаб нишон дод, ки худтанқилкунии муносибати муаллимон ба камбудии ҷойдошта бо андешаи онҳо дар бораи имконоти пешгирии безътиноӣ бевосита алоқаманд аст. Ҳангоми тавсиф кардани шароити тарбия ва таълим дар мактаб, диққати онҳоро ба ташаккули муносибатҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ аз рӯи меъёрҳои пешгирии мушкилоти мактаббачагон

дар таҳсилотро чудо мекунем: гузариш дар ҳаёти наврас аз вазъияти хавф ба вазъияти интиҳоб, сипас ба вазъи таълимӣ. Зухуроти муносибати ахлоқӣ ва ҳуқуқиро бо пешгирии беътиноии педагогӣ ба наврасон арзёбӣ намуда, мо шароити таҳсилро дар мактаб аз рӯи намуди ҳолати хавф ба гурӯҳҳои зерин чудо кардем:

Ш-1. Сатҳи I. Авторитаризми таълим ва тарбияи наврасон фазои умумӣ ва тарзи ҳаёти мактабро ба вучуд оварда, ба пайдоиши хонандагони аз назари педагогӣ беътино мусоидат мекунад. Дар муносибатҳои муаллимон ва мактаббачагон принципҳои гуманизм ва коллективизм вайрон карда мешаванд. Дар мактаб кор оид ба тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ бенизом сурат мегирад, ки бо ташкили ғайриқонунии наврасон оид ба ҳимояи ҳуқуқҳои субъектҳои ҳаёти мактаб ҳамоҳангӣ надоранд. Чунин шароити таҳсил дар мактаб вазъияти хатарро шадидтар мекунад, зеро онҳо озодии интиҳоб ва масъулияти шахсии мактаббачагонро барои қарорҳои қабулшудаи рафторӣ истисно мекунад.

Ш-2. Сатҳи II. Дар мактаб тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ барои ба роҳ мондани интизомии хонандагон равона карда шудааст, муноқишаҳо дар муносибати муаллимон, мактаббачагон бидуни баҳсҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ бартараф карда мешаванд. Таълими ҳуқуқӣ дар шакли чорабиниҳои пароканда, бесарусомон, дар ҳолатҳои алоҳидаи вайрон кардани интизом сурат мегиранд. Он бо фароҳам овардани шароите, ки талабагон ҳимояи ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои худро дар тағйир додани муҳити мавзӯ, муносибатҳо дар мактаб, инчунин рушди ғайриқонунии худро аз ғайриқонунии вазъиятӣ, ҳатмӣ то мустақилона дар самти дарёфти ҳалли масъалаҳо ва пешгирии ҳолатҳои хавфнок заиф меонанд.

Тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, ба мисли тамоми ғайриқонунии мактаб, бо системаи ягонаи қони қоллективӣ оид ба инсонгардонии шароити таълими мактабӣ муттаҳид карда нашудааст. Парокандагии чораҳои қонунӣ боиси он мегардад, ки қонуншиканиҳои содиршуда дар мактаб бидуни гузоштани ҳадафҳои нави тарбиявӣ ва интиҳоби вазифаҳо барои азхудкунии ҳолатҳои муҳимми таваққал ба тариқи авторитарӣ баррасӣ карда мешаванд. Рафъи бепарвоии педагогии мактаббачагон бо тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ алоқаманд нестанд. Шароити воқеии таълими мактабӣ метавонад танҳо вайронкунии инфиродии интизомии мактабро пешгирӣ кунад, пайомадҳо ва ҳолатҳои ғайриқонунии хатарро пешгирӣ намекунад.

Ш-3. Сатҳи III. Ташаккули системаи тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ шароити таълими мактабиро ҳавасманд мекунад, ки дар он ҳалли зиддияти дохилӣ байни зарурати аз вазъияти хатарнок (бе зарар расонидан ба муносибатҳои шахсӣ) хонандаи аз назари педагогӣ беътино ва омодагии ахлоқии ӯ барои интиҳоби қарори рафторӣ ва масъулияти шахсӣ ҳал карда мешавад.

Мо инчунин шароити тарбияи оиларо аз рӯи нишондиҳандаҳои таносуби бехтар намудани шароити моддию маишии зиндагии наврас, муносибатҳо дар оила бо пешгирии қавравӣ дар рафтори ӯ фарқ кардем:

Р-1. Сатҳи I. Зиндагӣ танзим карда нашудааст, речаи қор ва истироҳат вучуд надорад, меъёрҳои хӯрок ва қоидаҳои гигиена вайрон карда мешаванд. Муносибатҳо дар оила зиддиятнок мебошанд, зуд-зуд муноқишаҳо, истеъмоли машрубот, ҷазои ҷисмонӣ истифода мешавад; ягон чорабиниҳои фароғатии яққоя вучуд надорад, вучуд доштани бегонагӣ байни волидон ва фарзандон ба назар мерасад. Оила дар бораи тарбия ва таълими фарзандон бепарво аст, намунаҳои манфӣ дар рафтори волидон роҳ дода мешаванд. Шароити тарбияи оила бадқирдорӣ наврасро ба бор меорад.

Р-2. Сатҳи II. Зиндагӣ дар оила ба танзим дароварда шудааст. Муносибати волидон ба кӯдакон бо арзёбии васвосӣ, майда-чӯйда фарқ карда, наврасонро аз интиҳоби қарори рафтор маҳрум мекунад. Дар муносибатҳо бо наврасон беэҳтиётӣ, дағалӣ, ҷазои ҷисмонӣ иҷозат дода мешавад. Дар истироҳати яққоя манфиатҳои кӯдак, рушди синну солии ӯ ба назар гирифта намешавад. Муносибатҳо дар оила бидуни

хамдигарфаҳмӣ сохта мешаванд, хоҳиши кӯдакон ба мустақилият ва озод будан паҳш карда мешавад. Волидон саҳт мецоҳанд, ки дар омӯзиши фарзандашон кӯмак кунанд. Дар чорабиниҳои оммавии мактабӣ ва синфӣ ғайрифатољона иштирок мекунанд.

Мо инчунин ба ҳамон сатҳи шароити тарбия дар оилае ишора мекунем, ки дар он муносибати хунукназарона ба манфиатҳои якдигар фарқ карда мешавад, ба кӯдак мустақилияти комил ва беназоратӣ, безъитиноӣ ва надонистани манфиатҳои ӯ, набудани истироҳати якҷоя, кӯмак ба кӯдак дар шароити душвор барои ӯ хос аст.

Зухуроти зиндагӣ гуногунанд ва тавсифи шароити тарбияи оиларо, ки мо онро ба сатҳи II нисбат медиҳем, идома додан мумкин аст. Ҷамъан; он чизе, ки онҳоро муттаҳид мекунад, ин дар оила мавҷуд будани шароити кофии моддӣ ва маишӣ барои зиндагии пурраи фарзанд аст, аммо фарҳанги пасти ахлоқӣ дар муносибати байни волидайн ва фарзандон онҳоро муттаҳид мекунад. Шароити тарбияи оилавӣ имкон медиҳад, ки дар рафтори наврас ҳолатҳои хавфнок ба амал оянд.

Р-3. Сатҳи III. Ҳаёт дар оила танзим карда мешавад, шароити зиндагии кӯдак дар оила ба стандартҳои санитарии гигиениии синну сол мувофиқ аст. Волидон нисбати фарзандонашон ғамхорӣ мекунанд, ба манфиатҳои онҳо эътимод нишон медиҳанд, хоҳиши баробариро эътиром мекунанд ва мустақилияти интихоби қарорҳои рафториро хавасманд мекунанд. Истироҳати якҷоя оиларо муттаҳид мекунад, волидон меқӯшанд, ки ба кӯдак дар оила ва мактаб дар асоси принципҳои гуманизм ва коллективизм муносибатҳо барқарор кунанд, муноқишаҳо ва ҳолатҳои хатарро пешгирӣ кунанд. Шароити тарбияи оилавӣ ба тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқии наврас равона карда шудааст.

Мо диққати иштирокдорони кори таҷрибавиро ба изҳороти Л.С. Виготский дар бораи арзиши каме барои як амалкунандаи тадқиқот, ки мундариҷаи сирф манфии мафҳуми «тарбияи кӯдаки душвор»-ро ошкор мекунад ва танҳо муҳити бад ё хуби рушди номутаносибро нишон медиҳад, равона кардем [4,с.68].

Муҳим он буд, ки имкониятҳои таълимии тағйирот дар давраи муайян дар шароити ҳозираи ҳаётӣ кашол дода шаванд, оғоз ва татбиқи шароити педагогӣ барои амалӣ намудани ҳуқуқи уҳдадорихо ба таъхир гузошта нашавад, ки онҳо ташаккули хонандагон, муаллимон, волидонро ҳамчун субъектҳои раванди тарбия таъмин менамоянд.

Ба омӯзиши шахс маъно ва самти ташҳиси педагогиро пешниҳод кардем, ки «хулоса баровардан дар бораи тамоюлҳои минбаъдаи рушди шахсият дар асоси маълумоти дар айни замон мавҷудбуда, пешбини амалҳои имконпазир, бадрафтории кӯдак бо мақсади интихоби дурусти амалҳои педагогӣ»-ро ифода мекард [4,с.17].

Омӯзиши шахсияти хонандаи аз назари педагогӣ безъитино дар сурате имконпазир гашт, ки агар ҳамаи иштирокчиёни озмоиш ба системаи ягонаи меъёрҳои якҷоя таҳияшудаи ченкунии сатҳи тарбия ва тағйироти он таъя кунанд. Дурустии изҳороти Бурмистров В.А. дар бораи он, ки «мушкilotи системаи ҳукмҳо дар бораи арзишҳои объективӣ мавҷудбуда санги асосии ҳама гуна мафҳуми тарбия мебошад» [3,с.44], хангоми таъсиси ягонагии ҳукмҳои иштирокчиёни кори таҷрибавӣ дар бораи нишондиҳандаҳои тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқии мактабчағони аз назари педагогӣ беаҳамият ба таври равшан зоҳир гардид.

Танҳо дар асоси ягонагии фаҳмиши чунин категорияҳои ахлоқӣ, ба монанди гуманизм, демократия, масъулият ва ғайра метавон ба хулосаи ягона омад.

Муайян кардани вариантҳои асосии зухуроти системаи муносибатҳои шахсияти чудонашаванда аҳамияти назариявӣ ва амалӣ пайдо карданд. «Вобаста аз муносибатҳои хоси он бо ҷаҳон ҳамчун як субъект, системаи вазифаҳо ва шаклҳои мушаххаси таълим, марҳилаҳои мушаххас ва умумии он, стратегия ва тактикаи он (таносуби шаклҳои шифохӣ, рафторӣ ва ғ.) муайян карда мешаванд. Аз ин рӯ, ҷанбаи муҳимтарини тарбия фарқ кардани шахсони алоҳида ҳамчун субъектҳои шаклҳои муайяни фатолият мебошад» [3, с.82].

Мо асосҳои тафрикаи хунукназарии педагогиро дар назарияи раванди таълимии Бурмистров В.А. меёбем: баҳои интегралӣ мавқеи хонанда ва хусусиятҳои сифатӣ он аз нигоҳи иҷтимоӣ-самтгирӣ, устуворӣ ва фаъолият [3,с.62]. Барои татбиқи таҳлили миқдорӣ ва сифатӣ таҳқиқоти қаблӣ (аз ҷумла таҳқиқоти худамон), натиҷаҳо дар харита-нақшаи умумии нишондиҳандаҳои сатҳи тарбия ҷамъбааст карда шуданд, ки тафсири педагогии онҳо, маълумот дар бораи нишондиҳандаҳои ташаккули муносибати хонанда ба қор, ҳудаш, одамон, эҳсосоти ӯ хислатҳои иродавии қавӣ доранд.

Бо назардошти он, ки «нишондиҳанда»-ро метавон он зухуроте номид, ки барои мушоҳида қобили қабуланд, яъне сабт карда мешаванд (калимаҳо, амалҳо ва кирдорҳо), пас онҳо ҳамчун нишондиҳандаҳои ташаккули муносибати мактаббачагони аз назари педагогӣ безътино муайян карда шуданд. Аммо, «муаллим ба ҳуди амалҳои рафтор таваҷҷуҳ зоҳир намекунад, балки он ба қадом сифатҳои шахсият тааллуқ дорад» [4,с.36] ва аз ин рӯ нишондиҳандаҳо аз рӯи муносибати меъёрии ахлоқӣ – муносибати байни шахс ва ҷомеа баҳогузори карда шуданд.

Мо нишондиҳандаҳои зухуротро баррасӣ кардем: фаҳмиши тарбиятгиранда дар бораи мундариҷаи ахлоқии муносибатҳои ҳуқуқӣ; ин муносибатро аз сар мегузаронанд; барои татбиқи он ва амалишавии муносибати ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ саъй мекунад. Азбаски «амалҳо, суҳанон, таҷрибаҳо ба муносибатҳо баробаранд, аммо на ҳуди муносибат» [4,с.17], муносибатҳои яклухтро бо зухуроти инфиродӣ баҳо додан ғайриимкон аст ва мо зарурати ба миён омадаистодаро муайян кардани эҳтимолияти омезиши дараҷаҳои сатҳи нишондиҳандаҳои инфиродии ташаккули муносибатҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқии мактаббачагонро асоснок мекунем.

Меъёрҳои зуҳури фаҳмиши хонанда дар бораи мундариҷаи ахлоқии муносибатҳо дар миқёси се ҳол муайян карда шуданд: дуруст мефаҳмад - 1 ҳол; дуруст мефаҳмад, аммо носоҳеҳ - 2 ҳол; нафаҳмидааст - 3 ҳол.

Меъёрҳои зерин ҳамчун меъёри таҷрибаи муносибатҳои ахлоқӣ-ҳуқуқӣ қабул карда шуданд: сар задани ихтилофи байни санад ва меъёрҳои ахлоқ -1 ҳол; бепарвой нисбат ба вайронкунии қоидаҳои рафтор, меъёрҳои ҳуқуқӣ - 2 ҳол; боиси вайрон кардани интизоми мактаб, тартибот ва тартибот -3 ҳол мегардад.

Меъёрҳои зуҳури хоҳиши тарбиятгиранда барои татбиқи муносибатҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ инҳоянд: саъй мекунад меъёри ахлоқиро риоя кунад - 1 ҳол; барои эҳтироми ҳуқуқи шахси дигар талош намекунад - 2 ҳол; риояи интизоми мактабро дидаву доништа онро вайрон мекунад - 3 ҳол. Меъёрҳои зуҳури амалҳо, ки муносибати ахлоқӣ ва ҳуқуқиро дарк мекунад: меъёри ахлоқӣ доимо дар амал ва рафтори хонанда зоҳир мешавад - 1 ҳол; хонанда дар амал номувофиқ аст - 2 ҳол; норасоии ахлоқии одоб дар амал ва рафтор зоҳир мешавад - 3 ҳол.

Андозагирии сатҳҳои ташаккули хислатҳои иродаи қавӣ, эҳсосӣ ва инчунин хислатҳои ифодакунандаи муносибати ахлоқии мактаббачагони аз назари педагогӣ фаромӯшшуда ба меҳнат, ҳудашон, одамон тибқи ин меъёрҳо муайян кардани самти шахсият (коллективистӣ - эгоистӣ) -ро талаб мекарданд.

Ҳамин тавр, таҳлили натиҷаҳои ҷорӣ намудани таҷрибаи роҳбарони синфҳои мактабҳои таҷрибавӣ усулҳои тақсимои салоҳиятҳо дар гурӯҳ, ҳавасмандгардонии иҷрои вазифаҳо ва риояи ҳуқуқҳо, мулоҳизаҳои ахлоқӣ ва арзёбии ҳамкорӣ дар фаъолияти муштарак, машқҳои амалҳои ахлоқӣ, омӯзиши пешгуи инфиродӣ ва тарбияи муносибатҳои ахлоқӣ нишон доданд, ки аз як тараф, инҳо воқеан усулҳои хеле муассир мебошанд, ки варианти тафсири тафриқавии усулҳои муқарраршудаи тарбияро бо назардошти зарурати рафъи безътиноии педагогии мактаббачагон ифода мекунад.

Адабиёт

1. Архангельский, Л. М. и др. Нравственное воспитание: Проблемы теории и практики [Текст]. – М., 1979. – 234 с.
2. Болотина, Т. В. Обучение школьников правам человека как условие гуманизации общего образования [Текст]: автореф. дисс.... канд. пед. наук. – М., 1998. – 24 с.
3. Бурмистров, В. А. Правовая культура и перестройка [Текст]. – Киев: О-во «Знание» УССР, 1989. – Сер.11. – Правовое воспитание. – №6. – 47 с.
4. Выготский, Л. С. Развитие трудного ребёнка и его изучение [Текст] // Собр. соч. – М., 1984. – Т.5. – С.175-180.
5. Виноградова, Н., Кумарин, В. За честность и порядочность школа не в ответе: Пробл. нравств. воспитания школьников [Текст] // Нар. образование. – 1994. – №5. – С. 68-72.
6. Глебов, А. П. Правовое воспитание: цель и функции [Текст] // Право. Ускорение. Справедливость. – Саратов, 1989. – С.66-69.
7. Гурин, В. Е. Формирование нравственного сознания и поведения старшеклассников [Текст]. – М.: Педагогика, 1988. – 134 с.
8. Костенко, В. И. Комплексный подход в теории и практике правового воспитания [Текст] // Теория и практика правового воспитания. – Омск, 1987. – С.12-20.
9. Лутфуллоев, М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик [Матн] / М. Лутфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 660 с.
10. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон намудани соли 2024» аз 30 декабри соли 2023, тахти №668. [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: president.tj/event/documents/decrees/36378 (санаи истифода 28.11.2024).

ТАВСИФИ БАЪЗЕ ЧАНБАҲОИ ҚОРҲОИ ОЗМОИШӢ-ТАҶРИБАВӢ ОИД БА ТАШАҚҚУЛИ МАВҚЕИ АХЛОҚӢ-ҲУҚУҚӢИ МАКТАББАЧАҒОН

Дар мақола масъалаҳои марбут ба баъзе чанбаҳои қорҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ оид ба ташаққули мавқеи ахлоқӣ-ҳуқуқӣи мактаббачагон мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Қайд шудааст, ки вазифаи омӯзгор тарбияи муносибатҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣи мактаббачагон буда, он дар шароити мушаххас ҳал карда мешавад ва омезишҳои гуногуни онҳо вазъиятҳои иҷтимоӣ ва педагогиро ташкил медиҳанд. Онҳо бо дараҷаҳои мухталифи имконоти таҳсил фарқ мекунад. Дар ин асос, муаллиф дар бораи намудҳои гуногуни ҳолатҳои иҷтимоӣ педагогӣ, ки ислоҳи онҳо ба донишҷӯи онҳо вобаста аст, сухан рондааст. Зарурати ба миён омадани ислоҳи вазъи иҷтимоӣ педагогӣ ҳаёти наврас, ба андешаи муаллиф, хусусиятҳои вазифаи касбии омӯзгорро дар тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ муайян мекунад. Дар раванди қори таҷрибавӣ, ҳангоми муайян кардани намудҳои ҳолатҳои иҷтимоӣ педагогӣ, муаллиф ҳамзамон шароити зиндагии наврас, сатҳи тарбияи ӯро аз рӯи барномаи қаблан таҳияшуда омӯхтааст. Чунин барномаи омӯзишӣ нақшаи хусусиятҳои психологӣ ва педагогӣи шахсияти хонанда буд, ки дар асоси он мо саволномаи ягона тартиб додем, ки имкон дод натиҷаҳои тадқиқот барои таҳлили микдорӣ дар машинаи электронии ҳисоббарор омода карда шаванд.

Хулоса карда шудааст, ки дар асоси натиҷаҳои бадастоварда тавсияҳои илмӣ оид ба самаранок ва беҳтар намудани раванди тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣи мактаббачагон таҳия ва дар таҷрибаи оммавии педагогӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ санҷида шуданд.

Калидвожаҳо: мавқеи ахлоқӣ-ҳуқуқӣ, ташаққул, тарбия, омӯзгор, имконияти педагогӣ, қорҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ, мактаббачагон, шароитҳои иҷтимоӣ педагогӣ, рушди хонанда.

ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ АСПЕКТОВ ОПЫТНО-ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИИ НРАВСТВЕННО-ПРАВОВОЙ ПОЗИЦИИ ШКОЛЬНИКОВ

В статье характеризуются некоторые аспекты опытно-экспериментальной работы по формированию нравственно-правовых позиций школьников. Отмечается, что задачей педагога является воспитание у школьников нравственных и правовых установок, которые решаются в конкретных условиях, различные сочетания которых составляют социально-педагогические ситуации. Они отличаются разной степенью возможностей обучения. Исходя из этого, мы можем говорить о различных типах социально-педагогических ситуаций, исправление которых зависит от их знания. Необходимость коррекции социально-педагогической ситуации в жизни подростка, на наш взгляд, определяет особенности профессиональной задачи педагога по нравственному и правовому воспитанию. В процессе нашей экспериментальной работы, при определении видов социально-педагогических ситуаций, мы одновременно изучали условия жизни подростка, уровень его воспитания по ранее разработанной программе. Такой учебной программой была схема психологических и педагогических особенностей личности учащегося, на основе которой мы составили единую анкету, позволившую подготовить результаты опроса для количественного анализа на электронной вычислительной машине. Сделан вывод, что на основе полученных результатов были разработаны научные рекомендации по эффективности и совершенствованию нравственного и правового воспитания школьников и проверены в ходе массовой педагогической практики в общеобразовательных учреждениях.

Ключевые слова: этико-правовая позиция, формирование, воспитание, педагог, педагогические возможности, опытно-экспериментальные работы, школьники, социально-педагогические условия, развитие учащихся.

DESCRIPTION OF SOME ASPECTS OF EXPERIMENTAL WORK ON THE FORMATION OF THE MORAL-LEGAL POSITION OF SCHOOLCHILDREN

The article studies issues related to some aspects of experimental work on the formation of the moral-legal position of schoolchildren. It is noted that the task of the teacher is to educate moral and legal attitudes of schoolchildren, which are solved in specific conditions, and their various combinations form social and pedagogical situations. They differ in different degrees of educational opportunities. On this basis, the author spoke about various types of social and pedagogical situations, the correction of which depends on their knowledge. The need to improve the socio-pedagogical situation of adolescence, in the author's opinion, determines the specifics of the teacher's professional task in moral and legal education. In the process of experimental work, while identifying the types of socio-pedagogical situations, the author simultaneously studied the living conditions of the teenager, the level of his upbringing according to a previously developed program. Such a training program was a blueprint for the psychological and pedagogical characteristics of the pupil's personality, on the basis of which we developed a single questionnaire, which allowed us to prepare the results of the study for quantitative analysis on an electronic calculator.

It is concluded that based on the results obtained, scientific recommendations were developed on the effectiveness and improvement of the process of moral and legal education of schoolchildren and tested in mass pedagogical practice in secondary educational institutions.

Keywords: moral and legal position, formation, upbringing, teacher, pedagogical opportunity, experimental work, schoolchildren, social and pedagogical conditions, pupil's development.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муҳаммадӣ Гулрух Изатуллозода – унвонҷӯи кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров”. Нишонӣ: 735700, ш.Хучанд, гузари Мавлонбеков 1. Тел.927717870; E-mail: sharofzod1954@mail.ru

Сведения об авторе: Муҳаммади Гулрух Изатуллозода – соискатель кафедры социальной и профессиональной педагогики ГОУ “Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафуров”. Адрес: 735700, г. Худжанд, пр. Мавлонбекова 1. Тел.: 927717870; E-mail: sharofzod1954@mail.ru

Information about the author: Muhammad Gulrukh Izatullozoda – is a candidate of the Department of Social and Professional Pedagogy at the Khujand State University named after Academician B. Gafurov. Address: 735700, Khujand, 1 Mavlonbekov ave. Tel.: 927717870; E-mail: sharofzod1954@mail.ru

ТДУ 373.3+371+37.02: 800/809

ТАТБИҚИ ТАЪЛИМИ ҲАМГИРОИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Қарабоева Лутфия Чамоловна

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон
ба номи Сотим Улӯғзода

Системаи муосири таълим имрӯз ба марҳилаи наवे ворид шудааст, ки бо тағйирот дар сохтор, мазмун, мақсад ва вазифаҳои таълим муайян мешавад. Ҳаҷми иттилооте, ки мутахассиси муосир дар ҳар соҳа бояд қор карда тавонад, афзоиш ёфтааст, раванди ҳамгироии илмҳо бо суръати баланд идома дорад. Ин аз шахс на танҳо дониши васеъ, балки, пеш аз ҳама, дониши системавиро талаб мекунад. Мувофиқи ин, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд дар хонандагон малакаи ташкили робита байни далелҳо ва ошқор кардани муносибатҳои байни мафҳумҳои илмиро ташаккул диҳанд. Яке аз роҳҳои ҳалли ин масъала – ин ташкили раванди педагогӣ дар мактаб, ташкили таълими ҳамгироӣ мебошад.

Ба масъалаи ҳамгироии байни фанҳо олимони машҳури дидактик, ба монанди М.А. Данилов, Б.П. Есипов, И.Г. Огородников, М.Н. Скаткин ва дигарон тавачҷуҳи зиёд доданд. Масъалаҳои ҳамгироии фанҳоро О.Г. Гилязова, Э.В. Иванова, Ю.М. Колягин, И.В. Кошкина, В.Н. Лямина, Р.З. Мустафина, В.Г. Подзолков, Н.С. Сердюкова, Н.Н. Деменева ва ғайраҳо омӯхтаанд.

Аксари муҳаққиқон, аҳамияти ин масъаларо дар назария ва амалияи таълиму тарбия ошқор намудаанд. Эшон ба ин мафҳум чизе ворид месозанд, ки ба андешаи онҳо ҳамгироӣ, васлсозӣ ва ё якҷоякуниро ба вучуд меоранд. Дониши ҳамгирошуда аз ҷиҳати иттилоотӣ пурмазмунтар буда, пеш аз ҳама ба рушди зеҳнии шахс ва ташаккули қобилияти тафаккури категорияҳои иттилоотӣ равона шудааст [2, с. 23]. Ин ба ташаккули асоси дастури амалҳои сатҳи баланд ва маҷмуи мукаммали роҳнамо барои хонандагон равона шудааст.

Мазмуни ҳамгирошуда имкониятҳои бештареро барои ташаккули тафаккури интихобӣ (алтернативӣ) фароҳам меорад. Тафаккури алтернативӣ, ки озод аст, имконият медиҳад, то ин ки хонандагон воқеа ва далелҳоро аз нуқтаи назари нав дида, усулҳои гуногунро дар фаъолияти таълимӣ ва донишандӯзӣ истифода баранд [12, с. 90]. Дар асоси таълими ҳамгиро ташкил намудани раванди таълим ба ташаккул ва рушди қобилияти дидани умумиятҳо дар равандҳои зоҳирӣ мусоидат менамояд. Ин

муносибати таълим ҳамчун василаи ташаккули тафаккури диалектикий хонандагон баромад мекунад. Вазъиятҳои проблемавӣ дар мавқеи донишҳои якдигарро радкунанда, бархӯрди усулҳои мухталиф, ки хусусияти асосии мазмуни ҳамгироӣ мебошанд, осонтар эҷод мешаванд [9, с.106].

Дар масъалаи роҳҳои татбиқи таълими ҳамгиро дар синфҳои ибтидоӣ як қатор роҳи усулҳо ва равишҳо таҳия шудаанд. Н.М. Неусипова равишҳои зеринро муайян мекунад:

- гузаронидани дарс бо иштироки ду омӯзгори фанҳои гуногун;
- пайвастанӣ ду фан дар як дарс ва гузаронидани он бо як омӯзгор;
- ташкили курсҳои ҳамгирошуда [10, с. 13].

Ю.М. Колягин ва О.Л. Алексенко таҷрибаи педагогии байналмилалиро таҳлил намуда, шаклҳои бештар самарабахши татбиқи ҳамгироиро дар синфҳои ибтидоӣ муайян карданд. Инҳо курсҳои ҳамгирошуда ва таълими фанҳои гуногун аз ҷониби як омӯзгор мебошанд [8, с. 30].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки вариантҳои гуногуни татбиқи амалии равишу усулҳои зерин вучуд доранд: тавлиди фанҳои нави ҳамгиро, ба монанди табиатшиносӣ, курси экология, курси кишваршиносӣ ва ҷаҳоншиносӣ; курсҳои таърихи маҳалшиносӣ, мифология, этнография, таърихи тамаддунҳои ҷаҳонӣ; самти дуҷум – ҳамгироии фанҳои “кӯҳна” ва ба вучуд овардани курсҳои таҷрибавии таърих ва адабиёт, забони русӣ, адабиёти рус, забонҳои русӣ ва хоричӣ, адабиёт ва санъат ва ғайра; самти сеюм – ҳамгироӣ дар дохили фанҳои алоҳида, масалан, муттаҳидсозии маводи фолклории аз қисматҳои гуногуни адабиёт ва забон ба як бахш ё курс [1, с.151]. Пайдоиш ва пешниҳод шудани ин ва дигар равишу усулҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки равандҳои ҳамгироӣ дар ҳалли ду масъалаи таҳсилоти миёнаи умумӣ равшан пайдо мешаванд: 1) навсозии мазмуни таълим; 2) азнавсозии раванди таълиму тарбия.

Тавре ки мебинем, ҳамаи муаллифоне, ки муносибатҳо, шаклҳо ва роҳҳои ҳамгироии хоси марҳилаи ибтидоии таълибро баррасӣ менамоянд, шаклҳои зеринро номбар мекунанд: дарси ҳамгирошуда, курси муттаҳид. Муносибати ҳамгиро ба омӯзгор имкон медиҳад, ки доираи фаннӣро васеъ намуда, ба хонанда роҳҳои ҷустуҷӯи ҳалли мушкилотро бо истифода аз тамоми донишҳои, ки аз ҳудуди як фанҳои алоҳида фарохтар меравад, нишон диҳад.

Дар ҷараёни таълим дарсҳои ҳамгирошуда имкон медиҳанд, ки дар хонандагон ҷанбаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқии тафаккур, муносибати онҳо ба масъалаи мавриди баррасӣ, ба монанди илм, ҷаҳон, инсон ва ҷамъият ташаккул ёбад. Чунин дарс имкон медиҳад, ки мавод ҷамъабаст, сохторбандӣ ва ба низом дароварда шуда, бо талаботи комилияти иттилоот мувофиқ карда, бо мазмуни фалсафӣ ғанӣ гардонида шавад. Ба гуфтаи Т.В. Машарова, дарсҳои метавон ҳамгирошуда номид, ки он имкон медиҳад, ки усулҳои гуногуни шинохти ҷаҳон, табиат, ҷамъият ва инсон тавассути таҳлил, синтез ва ба низом даровардани донишҳои фанҳои гуногун ба сохтори мантиқӣ ва мукамал дар асоси муносибатҳои умумиилмӣ ва тафаккури фалсафӣ ташкил карда шавад [6, с.57].

Забони хоричӣ мавқеи махсусро дар сохтори Барномаи таълимии синфҳои ибтидоӣ ишғол мекунад. Тибқи Барномаи таълимии асосӣ, забони хоричӣ ба раванди таълим ва рушди синфҳои ибтидоӣ бо мақсади ба кӯдакон аз хурдсолӣ шинос кардани фарҳанги ҷаҳонӣ муоширатӣ, ташаккули ҳавасмандии мусбати онҳо ба омӯзиши фолклор, эҷодиёти адабӣ ва бадеии забоншиносон дохил карда мешавад.

Забони хоричӣ яке аз фанҳои умумие мебошад, ки метавонад таҳсилоти ибтидоиро рангоранг ва мафҳуми мундариҷаи онро ғанӣ гардонад. Кӯдакони синни томақтабӣ қобилияти модарзодӣ ва ҳанӯз ғумнашудаи азхудкунии забонҳоро доранд. Онҳо ба ҷуз

забони модарӣ метавонанд дигар забонҳоро низ ҳамчун воситаи муассири рушди худ қарор диҳанд. Ин фанни таълимӣ моҳиятан имкон медиҳад, ки раванди омӯзиши забони хориҷӣ бо мазмуну шаклҳои гуногуни ташкилӣ роҳандозӣ шавад ва ҳамчун воситаи нигоҳдорӣ ва интиқоли донишҳои фанҳои гуногун баррасӣ гардад. Дар робита бо арзёбии мусбати истифодаи робитаҳои байнифаннӣ дар синфҳои ибтидоӣ ва бартари равшани забони хориҷӣ барои хонандагони хурдсол, инчунин имконияти он барои ҳамгирӣ бо дигар фанҳо, шароити сохтани курси таълимии забони хориҷӣ дар синфҳои ибтидоӣ дар асоси муносибати ҳамгирӣ фароҳам меояд.

Масъалаи муносибати ҳамгирӣ дар таълими забони хориҷӣ хеле муҳим аст, зеро робитаҳои байни фанҳо аз вазифаҳои муносибати комплексӣ дар тарбияи кӯдакони синни ибтидоӣ бармеоянд. Ҳангоми шарҳ додани маводи нав ва такрори он тавсия дода мешавад, ки маълумотро аз дигар фанҳои таълимӣ ҳамчун намуна, ба онҳо таъҷиб кард. Алоқаи байни фанҳо дар доираи муайян умумияти байни фанҳоро ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҷиҳат дар раванди таълим ба назар мегирад. Хусусияти забони хориҷӣ ҳамчун як фан дар он аст, ки он ба қавле “бемавзӯ” аст: он ҳамчун воситаи муошират омӯхта мешавад. Мавзӯ ва ҳолатҳои нутқ аз берун ба раванди дарси забони хориҷӣ ворид карда мешаванд [4, с. 15]. Аз ин рӯ, забони хориҷӣ мисли дигар фанҳои таълимӣ барои истифодаи иттилоот аз соҳаҳои гуногуни дониш боз аст. Мундариҷаи таълими забони хориҷӣ бояд ба чунин талаботҳо, аз қабили самти коммуникатсионӣ ва ҳавасмандӣ, иттилоотӣ, арзиши баланди тарбиявӣ, аслият ва дастрасӣ ҷавобгӯ бошад.

Ҳамин тавр, ҳамгирии фанҳо ба ташаккули салоҳиятҳои байнифаннӣ мусоидат мекунад ва ҳавасмандии хонандагонро ба таҳсил баланд мебарад. Барои омӯзгорон чунин дарсҳои имконияти азхуд кардани шаклҳои нави ҳамкорӣ бо хонандагон, омӯзиши ҳамҷониби мавзӯи баррасишаванда дар дарс (дар доираи ҳамгирии фаннӣ) ва (ҳангоми гузаронидани дарсҳои муштарақ) гирифтани таҷрибаи муайяни кор дар гурӯҳро фароҳам меорад [5, с. 65].

Мақсади асосии таълими забонҳои хориҷӣ дар синфҳои ибтидоӣ ташаккул додани қобилияти муошират бо забони хориҷӣ дар хонандагон мебошад. Аз ин рӯ, ҳангоми таълими забони хориҷӣ ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар асоси ҳамгиро зарур аст, ки маводи интихобшуда дар ҳар як марҳилаи таълим фаъолияти маърифатии хонандагони синфҳои ибтидоиро барангехта, муоширати онҳоро бо забони таълимӣ ҳавасманд гардонад. Ҳамгирӣ имкон медиҳад, ки даҳлат ба мундариҷаи таълими донишхое, ки барои кӯдаки синну соли муайян мувофиқ нестанд, маҳдуд карда шуда, бо ин роҳ камбудии назарраси синфи ибтидоии муосир – сербории хонандагон бартараф карда шавад.

Ҳар як фанни таълимӣ метавонад робитаҳои гуногуни ҳосиятдорро бо дигар фанҳо барқарор намояд. Вобаста ба ҳадаф ва хусусияти робита, мумкин аст, ки якҷанд гурӯҳи фанҳои таълимӣ ҷудо карда шаванд. Аз ҷама мувофиқ ин аст, ки гурӯҳи фанҳое, ба монанди забони модарӣ, русӣ ва забони хориҷӣ ташкил карда шавад. Ин фанҳои таълимӣ на танҳо ҳадафи умумӣ доранд, балки омӯзонидани забон, ҳамчун унсури фарҳанг имкон медиҳад, то ки таҷрибаи наслҳои пешинро мерос гирифта, ба ташаккули фарҳанги миллат ва фарҳанги умумиинсонӣ таъсир расонад. Дигар ҳадафи азхудкунии забон дар он аст, ки таассути он маҳорати суҳанварии шахс рушд дода мешавад. Ҳангоми таълими ҳамгирошуда ва мувофиқи забонҳо, таъсири таълимӣ, тарбиявӣ ва инкишофдиҳандаи онҳо афзоиш меёбад, кӯшишҳо ва вақти умумии таълим сарфа мешаванд. Ҳатто маводи грамматикӣ хушк ба истилоҳ “ҷон мегирад”, вақте, ки хонандагон дар бораи ҳешовандии забонҳо, таъсири мутақобилаи онҳо ва наздикии ҳамаи халқҳои ҷаҳон меомӯзанд. Кӯдакони хурсандӣ эҳсос мекунанд, вақте ки, масалан, дар оғози омӯзиши забони хориҷӣ мефаҳманд, ки аллакай калимаҳои англисӣ

(баскетбол, варзиш ва ғ.), олмонӣ (шлагбаум, галстук ва ғ.) ба онҳо ошноянд, инчунин, дарк мекунад, ки калимаҳое ҳастанд, ки дар тамоми забонҳои ҷаҳон мавҷуданд (спорт, стадион, кино ва ғ.). Барои он ки чунин маълумот тасодуфӣ набошад, зарур аст, ки умумияти забонҳоро дар ҳамаи сатҳҳои забонӣ (лексикӣ, грамматикӣ, фонетикӣ, матнӣ) муайян намоем, ки бояд дар барномаҳои курсҳои ҳамгирошуда инъикос ёбанд.

Дар мактабҳое, ки хонандагон таҷрибаи омӯзиши забони дуюмро (масалан, забони русӣ ҳамчун забони муоширати байни миллатҳо) доранд, ҳангоми тархрезии курси забони сеюм (забони хоричӣ) метавонанд ба малакаҳо, маҳорати забоншиносӣ ва донишҳои забоншиносӣ таъя кунанд, ки дар курсҳои ду забон: модарӣ ва русӣ ташаккул ёфтаанд.

Ҳангоми омӯзиши забони хоричӣ дар синфҳои ибтидоӣ чунин роҳ имконпазир аст, ки мафҳумҳои забоншиносӣ, масалан, дар бораи намудҳои хабар дар ҷумлаҳои оддӣ, аввал дар дарсҳои забони хоричӣ ташаккул ёфта, сипас ба таври мустақкам ва бо шарҳи амиқи назариявӣ дар курси забони модарӣ омӯхта шаванд.

Дар раванди ҳамгироии забони хоричӣ бо забони модарӣ дар хонандагони хурдсол муносибати забонӣ ба калима, фарҳанги гуфтор, ва рафтори ғайрисуханварӣ, шавқ ба калима ва фанҳои забоншиносӣ, шавқ ба мутолиа, ба мероси фарҳангии кишваре, ки забонаш омӯхта мешавад, фикрронӣ дар забон, мушоҳидакорӣ, диққат, инчунин, малакаҳои зерин ташаккул меёбанд:

- услуби матн, мавзӯро муайян кардан;
- пешгӯии мундариҷа аз рӯи унвон;
- ҷудо кардани матн ба порчаҳои пурмазмун ва ба онҳо номгузорӣ кардан;
- муқоиса кардани намунаи мактуб бо он ҷӣ навишта шудааст;
- тартиб додани мактуб.

Шакл ва усулҳои амалисозии ҳамгироӣ дар дарсҳои забони хоричӣ метавонанд инҳо бошанд: 1) мушоҳидаи шакл, маъно ва истифодаи ходисаҳои забонӣ ва воҳидҳои луғавӣ, муқоиса, дар мавриди зарурат бо забони модарӣ; 2) ташкили муоширати нутқи шифоҳӣ: тартиб додани муколамаҳои хурд, ҳикояҳои кӯтоҳ аз рӯи расм, силсилаи расмҳои сахнавӣ, ки бо як мавзӯи умумӣ муттаҳид шудаанд, суҳбатҳо дар ҳолатҳои додашуда, инчунин аз рӯи чизҳои шунидашуда, дидашуда, хондашуда; 3) кор бо манбаи хаттии иттилоот (китоб, матнҳои услубҳои гуногун); 4) иҷрои супоришҳои хаттӣ: нусхабардории ҳарфҳо, калимаҳо, ибораҳо; навиштани эълонҳо, плакатҳо, барномаҳо (рӯзҳои ид, шабнишинӣ ва ғ.); табрикоти хаттӣ ба ид, зодрӯз; мактуб ба дӯст.

Ҳамгироии забонҳои русӣ ва хоричӣ пайванди дуҷонибаро намоён месозад, ки онро барои таълими муваффақона самаранок истифода бурдан мумкин аст. Забони русӣ асоси дарки мафҳумҳои луғавӣ ва грамматикӣ забони хоричиро мегузорад, зеро танҳо тавассути муқоиса бо забони русӣ хонандагон метавонанд хусусиятҳои забони хоричии омӯхташавандаро амиқтар дарк намоянд. Риоя накардани ин пайдарпайӣ аксар вақт ба душвориҳо дар омӯзиши хонандагон меорад. Вале барои ҳамоҳангии ду забон мутобиқати барномаҳои таълимӣ лозим аст, ки на ҳамеша ба даст меояд, ва муаллимони забонҳои хоричӣ аксар вақт ба номувофиқии нақшаҳои омӯзиши мавзӯҳо дар забонҳои русӣ ва хоричӣ ишора мекунад.

Барои муаллимони забони русӣ муҳим аст, ки забони хоричиро барои таҳлили муқоисавии сохторҳои синтаксисӣ ва хусусиятҳои морфологӣ грамматикӣ истифода кунанд, ки тавачҷуҳи хонандагонро ба омӯзиши забони русӣ ва забони хоричӣ дастгирӣ мекунад. Муаллимони забонҳои хоричӣ ба васеъ намудани захираи луғавӣ хонандагон ва таҳкими қоидаҳои грамматикӣ диққати махсус медиҳанд. Дар амал ин метавонад дар матнҳо барои нақл ва диктантҳо зоҳир шавад, ки дар онҳо мисолҳои ҳам русӣ ва ҳам

хориҷӣ истифода мешаванд ва дониши хонандагонро дар ҳар ду забон бой мегардонанд.

Ҳамгирии байни донишҳои нав ва мавзӯҳои қаблан омӯхташуда дар педагогика ҳамчун воситаи муҳим барои баланд бардоштани самаранокии раванди таълим ва расидан ба ҳадафҳои таълимиву тарбиявӣ баррасӣ мегардад.

Ҳамзамон, соҳаи эҳсосоти кӯдакон низ тавассути фанҳои мукамалкунандаи эстетикӣ, ба монанди «Музикӣ», «Санъат ва меҳнат» ва «Тарбия ҷисмонӣ» фаъолони инкишоф меёбад. Ин фанҳо, гарчанде ҳадафҳои ягонаи тарбиявӣ ва рушдӣ доранд, воситаҳои гуногунро истифода мебаранд: забони музикӣ, ишораҳо, тасвирҳо ва эҳсосот. Ҳамгирии забони хориҷӣ бо ин фанҳо имкон медиҳад, ки малакаҳои вербалӣ ва ғайривербалии хонандагон ба таври ҳамоҳанг рушд намоянд. Масалан, забони хориҷӣ ба воситаи калимаҳо тарзи муоширатро меомузонад, дар ҳоле ки музикӣ ва санъат инро тавассути таъсири эҳсосотӣ, образҳо ва рамзҳо иҷро менамояд, ки дарки шаклҳои дигари фарҳангиро дар кӯдакон инкишоф медиҳад.

Муносибати байни амалҳои таълимии гуногун метавонад муваффақиятро дар дигар фанҳо мустақкам созад. Масалан, машқҳои ҷисмонӣ ва бозиҳои фаъол на танҳо ба рушди ҷисмонӣ мусоидат мекунанд, балки фаъолияти зеҳнии хонандагонро низ рушд медиҳад, ки ин тавассути мушоҳидаҳои физиологҳо тасдиқ шудааст. Ҳамгирии тарбияи ҷисмонӣ ва забони хориҷӣ ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ малакаҳои ҳаракатиро ташаккул медиҳад, ки бо рушди сифатҳои ҷисмонии онҳо алоқаманд мебошанд.

Тавассути унсурҳои фолклорӣ (раксу суруд, тарона, зарбулмасалу мақол) муаррифӣ намудани фарҳанги кишвари забони омӯхташаванда ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳисси мансубият ба халқи дигарро мебахшад, ки бе кӯшиши зиёд ба даст омадааст.

Ин бо омӯзиши нақшҳои миллии ороишӣ, намунаҳо, маводҳои хунароҳои мардумӣ (металл, чӯб, коҳ ва ғайра) зоҳир мегардад, ки ин барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ хеле муҳим аст, зеро фаҳмиши фарҳангро ба таври намоиш ва шавқовар ташаккул медиҳад. Образҳои қаҳрамонони афсонавӣ ва дигар образҳои анъанавӣ рӯҳи мардум, табиӣ онҳоро инъикос намуда ва ба кӯдакон дар шакли равшан ва ҷолиб маълумоти зиёд дар бораи ҳаёти мардум пешниҳод менамоянд.

Ҳамгирӣ кардани забони хориҷӣ бо музикӣ азхуд кардани қобилияти гӯш кардан ва шунидан, фарқ кардани овозҳо, оҳангҳо, эҳсосот ба музикӣ, такрори садои оҳанг, интонатсияро бидуни матн ва бо матн дар назар дорад.

Дар ҳамгирӣ бо дигар фанҳо, забони хориҷӣ аз он манфиат мегирад, ки соҳаи татбиқаш васеъ мегардад, зеро фаъолиятҳои нутқии хориҷӣ бо дигар фаъолиятҳо, ки хонандагони синфҳои ибтидоӣ иҷро мекунанд, якҷоя карда мешавад: фаъолиятҳои ҳаракатӣ (дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ), меҳнатӣ (дар дарсҳои меҳнат), музикӣ (дар дарсҳои музикӣ) ва тасвирӣ (дар дарсҳои санъат).

Ҳамин тариқ, дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад, ки тавассути забони хориҷӣ фаъолиятҳои хонандагон дар доираи дигар фанҳои таълимӣ, ки бо забони хориҷӣ муттаҳид шудаанд, ғанӣ мегарданд. Масалан, дар дарсҳои расмкашӣ, музикӣ, меҳнат хонандагон имкони такрори амалҳои муайянро ба забони хориҷӣ пайдо мекунанд ё ин амалҳоро бо истифода аз забони хориҷӣ иҷро мекунанд.

Таҳлили робитаҳои байни ҳар як фан ва дигар фанҳо, аз як тараф, мавқеи фанро дар системаи ҳамаи фанҳои таълимӣ аз лиҳози ташкили пайвандҳои ҳамгирошуда нишон медиҳад, ва аз тарафи дигар, тасвири умумии робитаҳои мавҷуда ва эҳтимолии байни ҳамаи фанҳои омӯзишӣ дар синфи ибтидоӣро эҷод мекунанд.

Ба ин тариқ, дар назди Донишгоҳҳои омӯзгорӣ масъалаи тайёр намудани донишҷӯён барои амалӣ намудани муносибати ҳамгирошуда дар таълими забони

хориҷӣ дар синфҳои ибтидоӣ меистад. Барои амалӣ намудани ин муносибат омӯзгори оянда бояд чунин донишҳо дошта бошад:

- оид ба моҳият ва мазмуни ҳамгирии донишҳо;
- оид ба шаклҳо ва усулҳои таълими ҳамгиришуда дар забони хориҷӣ дар синфҳои ибтидоӣ.

Барои татбиқи муносибати ҳамгиришуда дар таълими забони хориҷӣ дар синфҳои ибтидоӣ омӯзгори оянда бояд бо малакаҳои касбӣ-педагогии зерин шинос шавад:

- банақшагирӣ, ташкил ва амалӣ намудани таълими забони хориҷӣ дар асоси ҳамгирӣ;
- таҳлили дарси ҳамгиришуда оид ба забони хориҷӣ.

Таҳлили тадқиқотҳои муосири педагогӣ нишон медиҳад, ки масъалаҳои ташаккули омодагии омӯзгори ояндаи синфҳои ибтидоӣ барои таълими забони хориҷӣ дар асоси муносибати ҳамгиришуда дар ҷараёни омӯзиш дар донишгоҳҳои педагогӣ кофӣ рушд наёфтаанд. Талаботи муосир ба тайёрии омӯзгор, ки бо стандартҳои давлатӣ муайян карда шудааст, танҳо ба шиноختи ҳамаҷониба ва фаҳмидани маводи таълимӣ дар доираи як фанни муайян нигаронида шудаанд.

Таҳқиқоти мо ба хулосае овард, ки барномаҳои донишгоҳҳои омӯзгорӣ ба талаботи тайёр намудани омӯзгори оянда барои татбиқи ҳамгирии байнифаннӣ дар мактаб ҷавобгӯ нестанд. Мазмуни ҳадди ақали ҳатмии фанҳои таълимӣ вазифаи шиносӣ бо назария ва методикаи ҳамгирии байнисоҳавии донишҷӯёнро дар бар намегирад. Дар тайёрии назариявӣ, амалӣ ва методи муаллимони ояндаи синфҳои ибтидоӣ ба таълими забони хориҷӣ дар асоси ҳамгирӣ камбудӣҳои ҷойдоранд. Дар натиҷа ҳатмкарда баъди ҳатми Донишгоҳ барои дар асоси ҳамгирӣ ба хонандагон синфҳои ибтидоӣ омӯзондани забони хориҷӣ дониши зарурии назариявӣ ва малакаи амалӣ надорад. Таҳлили таҷрибаи мактаб нишон медиҳад, ки дар аксари ҳолатҳо таълим танҳо дар асоси таҷрибаи шахсии омӯзгорон бунёд меёбад, ки онҳо кӯшиш мекунанд, ки элементҳои таълими ҳамгириро ба таври интуитивӣ ба раванди таълим дохил кунанд.

Ҳамин тариқ, системаи тайёрии касбии омӯзгори ояндаи синфҳои ибтидоӣ, ки дар донишгоҳҳои муосири омӯзгорӣ ташаккул ёфтааст, асосан ба рушди функционалии касби омӯзгорӣ нигаронида шудааст. Вай талабагонро ба татбиқи усули ҳамгирии таълими забони хориҷӣ суст раҳнамоӣ мекунад.

Адабиёт

1. Берулава, М. Н. Интеграция содержания образования [Текст] / М. Н. Берулава. – Томск: Томский ун-т, 1988. – 93 с.
2. Браже, Т. Т. Интеграция предметов в современной школе [Текст] / Т. Т. Браже // Литература в школе. – 1996. – № 5. – С. 150-154.
3. Данилина, А.Л. Интеграция на уроках английского языка в начальной школе [Текст]. – М., 2014. – 164 с.
4. Зимняя, И.А. Проектная методика обучения английскому языку / И. А. Зимняя, Т. Е. Сахарова [Текст] // Иностранные языки в школе. – 1991. – № 3. – С. 9-16.
5. Зубова, С.П., Лысогорова, Л.В. Преемственность в формировании метапредметных результатов у школьников начальной и основной школы на уроках математики [Текст] // Проблемы и перспективы высшего педагогического образования и педагогической деятельности. XXI век: материалы всероссийской науч.-практ. конференции с междунар. участием, г. Самара, 18-19 апреля 2013 г. – Самара: ПГСГА, 2013. – С. 64-70.
6. Интегративные тенденции в современном мире и социальный прогресс [Текст] / под ред. М. А. Розова. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 289 с.

7. Кларин, М. В. Инновационные модели обучения в зарубежной педагогике [Текст] / М. В. Кларин. – М.: Просвещение, 1998. – 208 с.
8. Колягин, Ю. М. Интеграция школьного обучения [Текст] / Ю. М. Колягин, О. Л. Алексенко // Начальная школа. – 1990. – № 9. – С. 28-32.
9. Межпредметные и внутрипредметные связи как средство повышения качества обучения младших школьников [Текст]: межвуз. сб. науч. тр. – Л.: ЛГПИ, 1987. – 325 с.
10. Неусыпова, Н. М. «Толковый словарик» на уроках русского языка как способ установления межпредметных связей [Текст] / Н. М. Неусыпова // Начальная школа. – 1992. – № 5-6. – С.13-16.
11. Полат, Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования [Текст] / Е. С. Полат. – М.: Академия, 2000. – 272 с.
12. Самарин, Ю. А. Очерки психологии ума [Текст] / Ю. А. Самарин. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 349 с.

ТАТБИҚИ ТАЪЛИМИ ҲАМГИРОИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Мақола ба баррасии масъалаи татбиқи муносибати ҳамгироӣ дар таълими забони хориҷӣ дар синфҳои ибтидоӣ бахшида шудааст. Муаллиф таваҷҷуҳро ба аҳамияти рушди зеҳнии хонандагон ва ташаккули дониши ҳамгирошуда равона мекунад, ки барои дарки робитаҳои байни фанҳо ва ташкили тафаккури мунтазам мусоидат менамояд. Дар мақола усулҳо, шаклҳо ва намудҳои гуногуни ҳамгироӣ пешниҳод шудаанд, аз ҷумла дарсҳои ҳамгирошуда, курсҳои мутахидшуда ва истифодаи робитаҳои байнифанӣ.

Муаллиф таъкид мекунад, ки забони хориҷӣ дар низоми таълимии синфҳои ибтидоӣ ҳамчун воситаи муассири ҳамгироӣ бо дигар фанҳо амал намуда, имкон медиҳад, ки равандҳои таълимӣ ғанӣ гарданд. Мақола инчунин ба хусусиятҳои методи истифодаи маводи таълимии гуногун дар раванди ҳамгироӣ ва таъсири он ба ташаккули малакаҳои муоширатӣ ва рушди шахсии хонандагон равшанӣ меандозад.

Ҳамгироӣ ҳамчун як муносибат имконият фароҳам меорад, ки мушкилоти сербории хонандагон баргараф ва мундариҷаи таълим бо назардошти хусусиятҳои синнусолии онҳо мутобиқ карда шавад. Дар мақола ҳамчунин зарурати омода намудани омӯзгорони оянда барои татбиқи усулҳои ҳамгироӣ таъкид шуда, мушкилоте, ки бинобар таваҷҷуҳи нокифоя ба ин раванд дар барномаҳои таълимии омӯзгорон ҷой доранд, нишон дода шудааст.

Дар натиҷа, мақола аҳамияти забони хориҷиро ҳамчун воситаи муҳими таълими ҳамгирошуда дар тарбияи кӯдакони синфҳои ибтидоӣ нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: таълими забони хориҷӣ, синфҳои ибтидоӣ, рушди зеҳнии хонандагон, ташаккули дониши ҳамгирошуда, робитаҳои байнифанӣ, дарсҳои ҳамгирошуда, маводи таълимӣ, ҳамгироии фанҳо, раванди таълим.

ВНЕДРЕНИЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Статья посвящена рассмотрению вопроса внедрения интегративного подхода в преподавание иностранных языков в начальных классах. Автор обращает внимание на важность умственного развития учащихся и формирования интегрированных знаний, которые способствуют пониманию взаимосвязей между предметами и формированию последовательного мышления. В статье предложены различные методы, формы и виды интеграции, включая интегрированные уроки, объединенные курсы и использование межпредметных связей.

Автор подчеркивает, что иностранный язык в системе образования начальной школы действует как эффективный инструмент интеграции с другими предметами, что позволяет обогатить учебный процесс. В статье также освещены методические особенности использования различных учебных материалов в процессе интеграции и их влияние на формирование коммуникативных навыков и личностное развитие учащихся.

Интеграция как подход предоставляет возможность устранить перегрузку учащихся и адаптировать учебное содержание с учетом возрастных особенностей. Также в статье подчеркивается необходимость подготовки будущих учителей для реализации методов интеграции, а также указаны проблемы, связанные с недостаточным вниманием к этому процессу в учебных программах для педагогов.

В результате статья демонстрирует важность иностранного языка как ключевого инструмента интегративного обучения в воспитании детей начальной школы.

Ключевые слова: преподавание иностранного языка, начальные классы, умственное развитие учащихся, формирование интегрированных знаний, межпредметные связи, интегрированные уроки, учебные материалы, интеграция предметов, учебный процесс.

IMPLEMENTATION OF INTEGRATIVE FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN PRIMARY CLASSES

The article is devoted to the consideration of the issue of the introduction of an integrative approach to the teaching of foreign languages in primary schools. The author draws attention to the importance of students' mental development and the formation of integrated knowledge, which contribute to understanding the interrelationships between subjects and the formation of consistent thinking. The article suggests various methods, forms and types of integration, including integrated lessons, combined courses and the use of interdisciplinary connections.

The author emphasizes that a foreign language in the primary school education system acts as an effective tool for integration with other subjects, which makes it possible to enrich the educational process. The article also highlights the methodological features of the use of various educational materials in the integration process and their impact on the formation of communication skills and personal development of students.

Integration as an approach provides an opportunity to eliminate student overload and adapt the educational content taking into account age characteristics. The article also highlights the need to train future teachers to implement integration methods, as well as the problems associated with insufficient attention to this process in educational programs for teachers.

As a result, the article demonstrates the importance of a foreign language as a key tool for integrative learning in the upbringing of primary school children.

Keywords: teaching a foreign language, elementary grades, students' mental development, formation of integrated knowledge, interdisciplinary connections, integrated lessons, educational materials, integration of subjects, educational process.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қарабоева Лутфия Чамоловна – муаллими калони кафедраи методикаи таълими забонҳои хориҷии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улағзода. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Муҳаммадиев 17/6. Тел.: (+992) 988 27 98 19; Суроғи эл.: karaLutfiya@gmail.com

Сведения об авторе: Карабоева Лутфия Джамоловна – старший преподаватель кафедры методики преподавания иностранных языков Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода. Адрес: 734019, Республика

Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева17/6. Тел.: (+992) 988 27 98 19; Эл. почта: karaLutfiya@gmail.com

Information about the author: Karaboeva Lutfiya Jamalovna – senior teacher of the department of foreign language teaching methods of Tajik international university of foreign languages named after Sotim Ulughzoda. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Mukhamadiev Str. 17/6. Phone: (+992) 988 27 98 19; E-mail: karaLutfiya@gmail.com

ТДУ 378:800/809+001.9

ИМКОНИЯТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ ШАВҚИ МАЪРИФАТИИ ДОНИШЧӢӢНИ ИХТИСОСҲОИ ҒАЙРИФИЛОЛОГӢ БА ЗАБОНҲОИ ХОРИЧӢ

Шарипова Махинахон Абдуллоҷонова

МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров”

Дар марҳалаи муосири рушди ҷамъият ва мустаҳкам шудани робитаҳои ҳамаҷонибаи байни давлатҳо омӯзиши забонҳои хориҷӣ ба яке аз масъалаҳои муҳим табдил ёфта, донишҷӯи онҳо омилҳои муваффақият ва пешравию ҳар як мамлакат арзёбӣ мегардад. Дар робита ба муҳимият ва зарурати омӯзиши забонҳои хориҷӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тавачҷӯҳи хосса зоҳир намуда, дар Паёмҳои ҳарсолаи худ ба Маҷлиси Олӣ дар робита ба ин масъалаи муҳим андеша ва дастурҳои муфид изҳор менамоянд. Тавре дар Паёми навбатии худ (28.12.2024) иброз доштанд: “Забон ойнаест, ки дар он симои пурҷилои миллат равшан инъикос мешавад ва мо бояд ба қадри ин нишонаи ҳастии миллатамон расем ва дар баробари ин, ба омӯзиши забонҳои русиву англисӣ ҳамчун забонҳои муоширати байналмилалӣ эътибори аввалиндараҷа диҳем. Мо омӯзиш ва аз худ кардани забонҳо на барои худнамоӣ, балки бо мақсади маърифатнок гардонидани ҷомеа густариш медиҳем” [1].

Дар замони муосири рушди технологияи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ омӯзиши забонҳои англисӣ ва русӣ мубрамиятро касб кардааст. Тадқиқотҳои муосири илмӣ ба андешае водор менамоянд, ки на танҳо технологияи иттилоотӣ, балки аксарияти маълумот ва адабиёти зарурии замони муосирро бо забонҳои англисӣ ва русӣ дастрас кардан мумкин аст.

Курси омӯзиши забони хориҷӣ дар макотиби касбии олии мамлакатамон тибқи нишондоди Стандарти таҳсилоти касбии олии Ҷумҳурии Тоҷикистон фанни ҳатмӣ маҳсуб мешавад. Таҷрибаҳо нишон дода истодаанд, ки мақоми он вақтҳои охир дар сохтори ихтисосҳои ғайрифиллологии мактабҳои олии тағйиротҳои муайянеро паси сар менамояд. Забони хориҷӣ имрӯз аз доираи фанни таълимӣ берун баромада, ба воситаи муҳимми ташаккули чунин мутахассиси даврони нав табдил ёфтааст, ки ӯ ба худомӯзӣ, эҷодкориву дорои қобилияти шинохти осори кишварҳои забони онро омӯзанда ва муқоисакунанда бо фарҳанги ватанӣ ва мақоми вай дар таърихи ҷаҳон омода бошад.

Иҷрои ин талаботҳо таҳияи чунин шартҳои таълимиро талаб дорад, ки ба ташаккули шавқи омӯхтани забони хориҷӣ аз тарафи донишҷӯён мусоидат мекунад. Айни ҳол концепсияи таълими забони хориҷӣ дар мактабҳои олии ғайрифиллологӣ таҳия шудааст, ки нуктаҳои асосии он аз инҳо иборатанд:

- забони хориҷӣ - қисмати ҷудонашавандаи омодагии касбии мутахассиси муосири ҳамаи касбҳо;

- курси забони хориҷии мактаби олии бояд дорои характери касбӣ бошад;

- барномаи курси “забони хоричӣ” хатман бояд вариативӣ, ҳаммонанд бо намудҳои гуногуни фаъолияти касбӣ бошад;

- курси забони хоричии мактаби олий, ки минбаъд яке аз қисматҳои сохтори “мактаб - мактаби олий - таҳсилоти баъдидипломӣ” ба ҳисоб меравад, курси мактабиро муттасил идома дода, омодагиро ба кори мустақилонаи минбаъда ҳам аз рӯи ихтисос ва ҳам бо забони хоричӣ таъмин намояд;

- ҳадафи ниҳоии таълими забони хоричӣ барои донишҷӯёни ихтисоси ғайрифилологӣ ташаккули салоҳияти коммуникативӣ, малакаи ҳалли масъалаҳои дорои характери экстралингвистикӣ ба ҳисоб меравад;

- муҳтавои таълим чун модули муоширати табиӣ баррасӣ мешавад, ки иштирокчиёни он дорои малакаи муайяни забони хоричӣ ва маҳорат мебошанд;

- донишҷӯ на танҳо объекти таълимӣ, инчунин, субъекти он аст, ки дорои ҳуқуқи қабули қарор аз рӯи як қатор масъалаҳои воридшуда (вориднашаванда) дар нақшаи фардии курси факултативӣ оид ба забони хоричӣ, интихоби курси факултативӣ, муайян сохтани маводҳо барои кори мустақилона ва ғайра мебошад;

- кафедраҳои забонҳои хоричӣ ҳуқуқ доранд, мустақилона вариантҳои барнома, усули таълим, маводҳои таълимӣ, ҳамчунин мустақилона ҳал кардани масъалаҳои дақиқи ташкили раванди таълим ба шарт ба дастовардани натиҷаи ниҳоии дар барномаҳои таълимӣ қайдшударо интихоб намоянд.

Барои баррасӣ кардани раванди ташаккули шавқи омӯзиши забони хоричӣ аз тарафи донишҷӯёни ихтисоси ғайрифилологӣ хусусиятҳои ин фанро чун мавзӯи омӯзиши он дар мактабҳои олий қайд кардан зарур аст:

1. Фанни “забони хоричӣ” ҳадафҳои бисёр дорад. Дар машғулиятҳо аз болои ҷанбаҳои гуногуни забон: фонетика, лексика, грамматика ва рушди малакаи дар тамоми намудҳои фаъолияти нутқӣ: сабти овоз (аудио), гуфтугӯ, хониш ва хат корбарӣ мекунад.

2. Маҷмуи характери таълими забони хоричӣ аз он иборат аст, ки ҳар ҷузъи маводи забонӣ дар чор намуди фаъолиятҳои ғавқуззикр бо паи ҳам кардан (ивази) нақши яке аз онҳо дар давраҳои гуногуни раванди азхудкунӣ таҳия мешавад. Дар як вақт дар мантиқи раванди таълим намудҳои ресептивии фаъолияти сухангӯӣ (хониш ва сабти овоз) аз болои репродуктивӣ (гуфтугӯ ва сабт) афзалият дорад.

3. Қабул, азхудкунӣ, таҳкими дониш, малакаи, маҳорат, назорати тамоми намудҳои фаъолияти сухангӯӣ дар шароити сунъӣ фароҳамовардашуда, машғулиятҳои амалӣ сурат мегирад, кадоме, ки яке аз намудҳои асосии шакли таълими донишҷӯёни ихтисоси ғайрифилологӣ аст.

4. Сатҳҳои гуногуни омодагии томактабии олии донишҷӯён ва мавҷуд набудани ҳаддалимкон якҷоя кардани соатҳои таълими забони хоричӣ дар стандарти давлатӣ (ҷамъи теъдоди соатҳои таълим 340) метавонад ба равандҳои номатлуб дар азхудкунии курси мазкур оварда расонанд. Тавре олим Т.А.Рябокун қайд месозад “аз рӯи мушкилот азхудкунии забони хоричӣ баъди фанни математика дар ҷои дуҷум меистад” [17].

5. Азхудкунии забони хоричӣ дар муҳити таълими он амалӣ мешавад, на дар муҳити забонӣ (гуфтугӯӣ). Аз ин рӯ, ба андешаи олим Г.В.Роговой ва З.С.Сабат розӣ нашуда наметавон, кадоме, ки онҳо мегӯянд: таълими забони хоричӣ ҳавасмандсозии шавқи омӯзиши онро талаб дорад [18].

Барои нисбатан пурра азхудкунии мавод бояд сохтори психологӣ шавқи омӯзишро ошкор кардан лозим аст; - муайян сохтани мавҷудияти таркиби зехнӣ, эҳсосӣ ва иродавӣ дар ҳар чор намуди фаъолияти сухангӯӣ, хониш, сабти овоз, гуфтугӯ ва хат.

Дар омодагии донишҷӯёни ихтисосҳои ғайрифилологӣ аз рӯи забони хоричӣ ҷойи асосиро хониш ишғол мекунад.

Оид ба мушкилоти таълими хониш ба забони хоричӣ асарҳои олимони С.С.Бобочон, И.М.Бермана, Н.Н.Жилко, С.О.Китаева, Г.В.Роговой, С.К.Фоломкиной, С.Ф. Шатилова ва дигарон бахшида шудааст.

Олим С.С.Бобочон дар асари худ менависад, ки омӯзондани хондани донишҷӯ ба забони хоричӣ ақаллан дар доираи ихтисоси худ маънои сохтани заминаи пешакӣ барои мустақилона васеъ ва пурра азхуд кардани дониш аст [1].

Олим Н.Н.Жилко бо таърифи маълумотҳои таҳқиқоти психолингвистикӣ сохтори усулҳои ташаккули механизми қабул ва маърифати матни хондашавандаро таҳия сохта мафҳуми “эҳсоси муҳтавои забонӣ”-ро ташаккул додааст. Қадоме, ки дар ниҳоди хонанда ҳангоми қабули калима дар зерматнҳои махсус таҳияшуда пайдо мешавад ва осори эҳсосӣ – экспрессивии калимаро муайян сохта, ба қабули эҳсосии он ва ҳуб дар хотир нақш бастанаш мусоидат мекунад [4].

Олим С.О.Китаева бо таҳқиқи омилҳои ба натиҷаи раванди таълими хониш дар шароити мактабҳои олиии ғайрифилологӣ таъсиррасонанда (мавҷуд набудани муҳити омӯзиши забони хоричӣ ва кам будани соати таълимӣ), дар бораи вобастагии таълими хониш аз мавод ба ҳулоса меояд, ки дар он амалӣ мешавад. Дар навбати худ пешниҳод менамояд, ки матнҳои асли аз рӯи ихтисос истифода бурда шаванд [5].

Тавре А.И.Раев қайд менамояд хондан ба забони хоричӣ дар раванди татбиқи гурӯҳи амалҳои зерини ақлонӣ ба вуҷуд меояд:

- амал оид ба татбиқи равандҳои асосии тафаккур (муқоиса, чамбаст, таҷриба кардан, гурӯҳбандӣ, таҳлил, синтез);
- амалҳои, ки иҷроқунанда ва рушддиҳандаи вазифаи асосии тафаккур (муқаррасозӣ ва ошкорасозии алоқаи муносибатҳо);
- амалҳои татбиққунандаи хусусиятҳои муҳимтарини тафаккур ба монанди собитшаванда, танқидшаванда, банақшагириӣ ва пешгӯӣ [16].

Ин ҳама дар раванди таълими хониш истифодабарии вазифаҳои фаъолсозандаи тафаккури донишҷӯёро талаб дорад. Дар як вақт матн бояд ахборотдиҳанда ва шавқовар бошад, то ки донишҷӯён тавонанд талаботи маърифатнокшавии худро қонеъ созанд, ҷаҳонбинии худро васеъ намоянд, аз хониш, шинохти навгонӣ ва муҳокима қаноатмандӣ ҳосил кунанд. Маҳз дар ин нишонаҳои эҳсосии шавқи маърифатнокшавӣ зоҳир мешаванд. Нишонаҳои иродавӣ дар марказонидани диққат, кӯшиши сифатнок иҷро кардани вазифа ба таври мустақилона зоҳир мешавад.

Дар шароити ихтисосҳои ғайрифилологӣ хонишро метавон чун воситаи омӯзиши гуфтугӯ баррасӣ кард. Раванди омӯзиши гуфтугӯ бо баёни донишҷӯён дар шакли монолог ва диалог (ҳам дар асоси матн ва ҳам беистифодаи он) алоқаманд аст.

Як қатор муҳаққиқон – Ш.А.Шаропов, Н.И.Беришвили, А.В.Гайсина, В.Н. Селезнова ва дигарон асарҳои худро ба масъалаи омӯзиши муошират дар асоси матн бахшидаанд.

Муоширати педагогӣ дар ҳолати сухангӯӣ бо забони хоричӣ як қатор хусусиятҳо дорад: дар раванди таълими забони хоричӣ муошират воситаи идорақунанда ва азхудқунии тамоми намудҳои фаъолияти сухангӯӣ ба ҳисоб меравад. Ҳадафи он - дар ниҳоди таълимгирандагон ташаккул додани муносибати ангазандаю арзишманд ба омӯзиши забони хоричӣ чун қисмати зарурии фаъолияти ояндаи касбӣ ба ҳисоб меравад.

Муошират муҳити психологӣ созгор, ҷустуҷӯи эҷодиро фароҳам сохта, шартҳои азхудқунии фанни омӯхташавандаро пурзӯр месозад.

Қайд кардан лозим аст, ки тамоми раванди таълими забони хоричӣ дар ихтисосҳои ғайрифилологӣ дорои характери коммуникативӣ аст. Бояд, ки машғулиятҳои забони хоричӣ ба раванди муоширати фаъоли шифоҳӣ-нутқӣ табдил дода шаванд. Эҳсоси муваффақият, кӯшиш ба беҳдошти натиҷаҳои фаъолияти худ, боз

хам муваффақияти бештарро ноил шудан шартӣ омӯзиш ба ҳисоб рафта, шавқи маърифатнокшавии донишҷӯёнро меафзояд.

Ғояи такмили омӯзиши гуфтугӯиро бо роҳи дар машғулиятҳои истифодакардани суратмаводҳои зиёдро олима Е.Г.Чечел пешниҳод кардааст. Ӯ иттиҳоддорӣ, ки ҳарду намуди фаъолияти нутқӣ (сабтсозӣ ва гуфтугӯ) дар алоқамандии доимӣ қарор дошта муҳаққиқ дар бораи “зарурати фарох шунидани нутқи шифоҳии забони хоричӣ” барои соҳибшудан ба малакаи ифодаи андешаҳои худ ба забони хоричӣ хулосабарорӣ кардааст [9].

Н.В.Пихина сабткарданро чун воситаи анғезандаи омӯзиши забони хоричӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии ғайрифилологӣ баррасӣ кардааст, қадоме, ки “имконияти шунидани нутқи табиӣро ба забони хоричӣ надоранд” [4]. Дар ин фаъолияти нотикӣ қисмати иродавӣ афзалиятдорӣ, қадоме, ки дар марказонидани диққат ба шунидани мавод бо мақсади иҷрои вазифаҳои минбаъда ифода мегардад ва имкониятҳои зехнии донишҷӯёнро дарбар мегирад. Зухури қисмати эҳсосӣ натиҷаи иҷрои вазифа ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, аз гуфтаҳои болоӣ хулоса баровардан мумкин аст, ки ҳангоми ташаққули шавқи маърифатӣ диққати асосиро бояд ба намудҳои зерини фаъолияти нотикӣ чун хониш ва гуфтугӯ равона кард. Маҳз, бо онҳо зухури қисматҳои зехнӣ, эҳсосӣ ва иродавии шавқи маърифатӣ бештар алоқаманд аст, ки ба рушди шахсияти донишҷӯ мусоидат мекунад.

Дар ниҳоди донишҷӯён ташаққул додани шавқи донишазхудкунӣ ба забони хоричӣ бо баландбардоштани самаранокии раванди таълим саҳт алоқаманд аст.

Яке аз аввалин муҳаққиқони мушқилоти шавқи донишазхудкунӣ ба забони хоричӣ В.А.Артёмов ба такмили усули таълим ишора кардааст [10]. Дар солҳои 70-90-уми қарни гузашта ва ибтидои қарни ХХI аз тарафи бисёр муҳаққиқон роҳи усулҳои самараноки омӯзиши забони хоричӣ пешниҳод гардидааст. Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба мушқилот ва усулҳои самараноки таълими забони хоричӣ олимони П.Ҷамшедов, С.Алиев, К.Усмонов, М.Н.Азимова, А.Бойматов, М.А.Абдуллоева ва дигарон асарҳои навиштаанд.

Масъалаи усулу воситаҳои самараноки таълими забони хоричӣ бо муҳимгардонии фаъолияти таълимӣ алоқаманд аст. Р.А.Низомов зерини мафҳуми фаъолсозии фаъолияти таълимӣ фаъолияти мақсаднокӣ омӯзгорро мефаҳмад. Қадоме, ки ба тақомули мӯҳтаво, шакл, роҳи усул ва воситаи таълим бо мақсади бедоркардани шавқи баландбардории фаъолият, эҷодкорӣ, мустақилияти таълимгирандагон дар азхудкунии дониш, ташаққули малакаву маҳорат, истифодаи онҳо дар амал нигаронида шудааст [9].

Мо дар зерматни ҷонноксозии фаъолияти омӯзгори забони хоричӣ мактаби олийтафсири тарҷеии (ретроспективии) таҳқиқотро пешниҳод менамоем.

Усули лексионӣ-амалии пешниҳоднамудаи Л.А. Лужних шавқи баланди донишҷӯёнро ба забони хоричӣ бедор месозад. Қисмати асосии ин усул лексия-шакли таҳассусии идоракунии қори мустақилонаи донишҷӯён ба ҳисоб меравад. Қадоме, ки ба ташаққули намудҳои гуногуни қобилияти нотикӣ равона гардидааст [8].

Е.Д.Петрова дар таҳқиқоти худ “модули забони хоричӣ”-ро чун зерсохтори худрушдёранда пешниҳод кардааст, ки дар ниҳоди бачагон ва қалонсолон бетарҷума фаҳмидани забонро ташаққул медиҳад [12].

И.М.Гришина ва В.Г.Артюнова исбот месозанд, ки роҳи самараноки азхудкунии маводи нави забон ҳисси шунавоӣ аст, на бинӯӣ, чунки ҳисси шунавоӣ қисмати мақсаднокӣ фаъолияти донишазхудкунӣ ба ҳисоб меравад ва асоси таълими забони хоричиро ташкил медиҳад [3].

Олим Е.П.Бочарова асосҳои таълими мутаҳассисони ояндаро дар самти худназоратии дониш қорқард намуда, болоравии шавқро ба омӯзиши забон, пастравии

мушкилоти азхудкунии он ва афзоиши қаноатмандиро аз машғулиятҳои забони хориҷӣ нишон додааст [2].

Таълими муттасили забони хориҷӣ чун самти тадқиқшаванда дар сохторҳои гуногуни педагогӣ дар асарҳои Е.Д.Аверина, Л.Ш.Гегечкори, Г.А.Китайгородская, В.В.Петрусинский, И. Ю. Шехтер ва дигарон баррасӣ мешавад.

Агар таълими анъанавӣ аз рӯи чадвали зерин: қабули иттилоот, азёдкунӣ, амалӣ намудан таҳия гардад, пас усулҳои фаъол гузариши бевоситаро аз давраи қабули иттилоот ба давраи истифодаи фаъоли он бо сарфи назар қардани давраи суст азёд қарданаш талаб дорад.

Дар усули Л.Ш.Гегечкори мушкилоти таносуби муносибати беихтиёрон ва бошуурона ҳангоми таълими коммуникатсияи нутқии забони хориҷӣ бо ивазшавии давраҳои байниқатории омодагии забонӣ ҳаллу фасл мешавад. Сохтори Л.Ш.Гегечкори синтези сохтори суггестопедикӣ ва бошуурона-муқоисашавандаи усули таълимиро мемонад [6].

Таваҷҷуҳи махсусро низоми методикаи тезамалиётӣ омузиши забони хориҷӣ бо ёрии воситаҳои техникӣ ва сохторҳои автоматикӣ дорад. Вай иштироқи минималии омӯзгорро пешбинӣ мекунад. Ҳамзамон, фарқияти вай аз тамоми дигар сохторҳои мавҷудаи таълими муттасил дар ҳамин аст. Ин усули муттасили суггестобибернетикӣ В.В.Петрусинский дорои заминаи усули фаъолсозии имконияти шахсият ва коллектив аст. Усули Г.А.Китайгородская бошад, бо истифодаи фаъолонаи имкониятҳои психологиву иҷтимоии шахс ва коллектив тавсиф мешавад [6].

Бисёре аз муҳаққиқон нақши усулҳои бозии дидактикӣ дар ташаккули рушди шавқи маърифатнокшавӣ ба забони хориҷиро қайд намудаанд. Бозиҳои дидактикӣ аз рӯи андешаи Н.Н.Страздас воситаҳои ташаккули рӯоварӣ ба касбҳои гуногун, ҷомеъ ва бисёрҷанба аст, ки имкон медиҳад таълимгирандагон ба фаъолияти касбӣ пайванданд. Бозиҳои дидактикӣ ба ташаккули шавқи маърифатнокшавӣ ва касбии мутахассисони оянда мусоидат мекунад [8].

Масалан, тадқиқоти Г.Н.Подъелес нишон дод, ки суггестия (аз калимаи лотинӣ гирифта шуда маънои - пешниҳод, ишораро дорад) пешрафти таълими забони хориҷиро осон намуда, ба рушди шавқ ба фан ва муҳтавои иттилоот мусоидат қард. Қайд қарда шудааст, ки бозии нақшӣ-усули муттасили таълим имкон медиҳад ҳаддалимкон тамоми захираҳои шахсияти донишҷӯ истифода шавад, дар шароити ҳамкорӣ дар гурӯҳи таълимӣ ё дар ҷараёни таъсири эҷодии омӯзгор кушода шавад [13].

Н.Г.Ксенофонтова муқаррар қардааст, ки элементҳои педагогикаи театрӣ ба муносибати эҳсосӣ нисбати забони хориҷӣ таъсири мусбӣ расонида, ба болоравии шавқ ба он мусоидат мекунад, қобилияти коммуникативиро рушд медиҳад ва дорои характери тарбиявӣ аст [7].

Дар адабиёти психологӣ-педагогӣ рисолаҳои зиёде марбут ба мушкилоти фаъолсозии қори мустақилона дар таълими забони хориҷӣ мавҷуд аст.

Л.А.Лужних қайд мекунад, ки дар аудитория ба таври фаъол гузаронидани қорҳои мустақилона – ҷуфт қор қардани донишҷӯён, қорбарӣ оид ба амалияи нутқ, мусобиқа байни гурӯҳҳои ҷуфти як ихтисос дар намуди ҚВН, ки баъди гузаштани ҳар мавзӯ баргузор қарда мешавад, масъулияти баланди донишҷӯёнро нисбати сифати дониш ва фаъолона рафтор қардани онҳоро тарбия мекунад. Донишҷӯёнро ба фаъолияти суҳангӯӣ хидоят қарда, шавқашонро ба забони хориҷӣ ҳавасманд месозад. Натиҷаҳои гузориши тестӣ ба мо имконият дод, маълум намоем, ки маълумотҳои тестҳои ҷамъбасти аз рӯи азхудкунии маводи грамматикӣ 92 фисад, аз рӯи муқоисаи нишондиҳандаҳои аввала 46 фоиз, аз рӯи лексика мутаносибан 88,4 фоизро ташкил медиҳад.

Таҳлили таҳқиқот аз рӯи мушкилоти омӯхташаванда имкон медиҳад, ҳулосаи зерин бароварда шавад. Рушди шавқи маърифатӣ ба забони хориҷӣ ва пешрафти таълим на танҳо аз теъдоди усулҳои таълим вобаста аст, балки малакаи интихоби усулҳои самаранок

ва мутобиқи он ба мухтавои таълим, донишҷӯи хусусияти мавод, хусусиятҳои фардӣ ва шахсии шоғирдони худ, шароити ҷараёни таълимиро муайян месозад.

Аммо, дар шароитҳои баробар (усулҳои таълим, шахсияти омӯзгор ва ғайра), анғезиши мусбии таълим, зуд ва осон азхудкунии маводи таълимиро таъмин карда наметавонад, агар дар ниҳоди хонандагон қобилият ба омӯзиши забони хориҷӣ ба таври кофӣ рушд наёфта бошад.

Мушкилоти қобилияти азхудкунии забони хориҷӣ яке аз мураккабтарин ва ҳанӯз ба таври кофӣ омӯхта нашудааст. Ҳарчанд дар адабиётҳои илмӣ (П.Чамшедов, С.Алиев, К.Усмонов, М.Н.Азимова, А.Бойматов, М.А.Абдуллоева, М.Г. Каспарова ва дигарон) ба таври васеъ оварда шудаанд. Ҳамбастагии пешрафти азхудкунии забон ва ташаккули шавқи маърифатнокшавӣ ба он дар асарҳои як қатор олимони (И.Б.Бруслова, Н.В.Витт, М.Г.Каспарова ва дигарон) инъикос шудаанд.

Азбаски қобилият хусусияти фардии шахсият аст, ин ҷо зарурият ба фардикунонии раванди таълим чун воситаи муҳимсозии имкониятҳои таълимгирандагон ба миён меояд, ки ба сафарбарсозии захираҳои рушди психологӣ мебарад.

Дар адабиёти илмӣ усуле, ки дар он тамоми ҳалли вазифаҳои методӣ ба воситаи шахсияти хонанда зухур меёбад - талабот ва қобилияти ӯ, сабабҳо, тафаккур, хотира, тасаввурот, ҷаҳонбинӣ ва дигар хусусиятҳои фардӣ-психологӣ, чун тамоюли фардидошта номида мешавад [8].

Омӯзгор дар зерматни ин усул ҳадафи машғулияти таълимиро муайян месозад, ташкил мекунад, равона месозад ва тамоми раванди таълимиро бо дарназардошти манфиати донишҷӯён, сатҳи донишу малакаи онҳо такмил медиҳад.

Ҳамин тавр, қобилияти азхудкунии забонҳои хориҷӣ на танҳо дар ҳолати корбарии бевосита аз болои азхудкунии маводи забонӣ, ҳамзамон, аз болоравии ҷаҳонбинӣ нотиқӣ дар машғулиятҳои забони хориҷӣ рушд меёбад. Рӯй овардан ба адабиёти бадеӣ, расмҳо, театр, мусиқӣ ва кишваршиносии мамлакатҳои забони онро омӯзанда қобилияти донишҷӯёнро рушд медиҳад ва шавқи донишазхудкунии онҳоро меафзояд.

Адабиёт

1. Бабаджан, С. С. К вопросу об отборе грамматического материала по специальности «Прикладная математика» [Текст] // Интенсификация процесса профессионально- ориентированного обучения иностранным языкам в вузе: тез. Докладов / редкол.: Л.Н.Осолихина и др. – Пермь: Перм. гос. ун-т., 1991. – С.4-5.
2. Бочарова, Е. П. Дидактические основы обучения будущих специалистов самоконтролю знаний [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук. – СПб., 1996. – 407 с.
3. Гришина, И. М., Арутюнова, В. Д. О последовательности упражнений применяемых при самостоятельной работе над иноязычным текстом [Текст] // Организация самостоятельной работы студентов по иностранным языкам. – Казань: КГУ, 1981. – С. 128.
4. Жилко, Н.Н. Исследование методических приемов введения лексики для обучения чтению: (на материале англ. яз.) [Текст]: дис...канд. пед. наук. – Нежин, 1978. – 174 с.
5. Китаева, С.О. Отбор оригинальных специальных текстов для обучения чтению на английском языке и методика их использования на третьем этапе неязыкового педагогического вуза [Текст]: автореф. дис... кан.пед.наук. – Киев, 1989. – 24 с.
6. Китайгородская, Г. А. Принципы интенсивного обучения иностранным языкам [Текст] // Иностранные языки в школе. – 1986. – № 6. – С. 3-8
7. Ксенофонтова, Н.Г. Элементы театральной педагогики в обучении студентов [Текст]: дис. ... канд. пед. наук. – Л., 1979. – 195 с.
8. Лужных, Л. А. Управление самостоятельной работой студентов по иностранному языку в цикле аудиторных-внеаудиторных занятий в техническом вузе [Текст] //

Организация самостоятельной работы студентов по иностранным языкам. – Казань: КГУ, 1981. – С. 32-40.

9. Низамов, Р.А. Дидактические основы активизации учебной деятельности студентов [Текст]. – Казань: КГУ, 1975. – 304 с.

10. Огарь, В.Г. Психологические резервы управления работой студентов по иностранным языкам [Текст]. – Казань: КГУ, 1981. – С. 16-21.

11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ аз 28.12.2024 [Матн]. [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: president.tj/event/missives/49225 (санаи истифода 30.12.2024).

12. Петрова, Е.Д. Системный подход к усвоению иноязычной информации [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук. – Л., ЛГУ. – 1973. – С. 18.

13. Подъелец, Г.Н. Организация средств педагогической коммуникации в учебно-познавательной деятельности аспирантов [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Л., 1980. – 18 с.

14. Примерная программа дисциплины «Иностранный язык» компонента цикла общегуманитарных и социально-экономических дисциплин в государственном образовательном стандарте высшего профессионального образования [Текст]. – Д., 2010. – С. 3-5.

15. Пыхина, Н.В. Педагогические условия формирования лингвистической компетенции на этапе начального иноязычного образования [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Н.Новгород, 2002. – 26 с.

16. Раев, А.И. Управление процессом интеллектуального развития учащихся - одна из важнейших функций деятельности учащихся [Текст] // Психология труда и личности учителя: сб. науч. тр. / под ред. А.И.Щербачева. – Л.: ЛГПИ им. А.И.Герцена, 1976. – С. 86-99.

17. Рябоконт, Т. А. Индивидуальный интенсивный курс обучения [Текст] // Вестник высшей школы. – М.: Высшая школа, 1989. – №6. – С. 41-43.

18. Сабат, З.С. Воспитание учебных интересов как важный фактор обучения иностранным языкам в старших классах. Некоторые вопросы методики преподавания иностранных языков в школе и вузе [Текст] // Ученые записки МГПИ им. В.И. Ленина. – 1968. – № 308. – С. 72.

ИМКОНИЯТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ ШАВҚИ МАЪРИФАТИИ ДОНИШҶУЁНИ ИХТИСОСҲОИ ҒАЙРИФИЛОЛОҒӢ БА ЗАБОНҲОИ ХОРИҶӢ

Дар мақола масъалаҳои ташаккули шавқи маърифатии донишҷуёни ихтисосҳои ғайрифиллологӣ ба забонҳои хориҷӣ дар макотиби олии мамлакат ва истифодаи имкониятҳои педагогӣ баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки дар замони муосири рушди технологияи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ омӯзиши забонҳои англисӣ ва русӣ ҳамчун забонҳои ҳукмрон маҳсуб меёбанд. Таҷриботҳои муосири илмӣ ба ин хулоса мерасонад, ки на танҳо технологияи иттилоотӣ, балки аксарияти маълумот ва адабиёти зарурии замони муосирро бо забонҳои англисӣ ва русӣ дастрас кардан мумкин аст. Вобаста ба ин, дар мақола оид ба шароитҳои педагогӣ ва концепсияи таълимии забони хориҷӣ дар мактабҳои олии ғайрифиллологӣ маълумоти возеҳ ва равшан дода шудааст. Курси омӯзиши забони хориҷӣ дар макотиби касбии олии мамлакатамон тибқи нишондоди Стандарти таҳсилоти касбии олии Ҷумҳурии Тоҷикистон фанни ҳатмӣ маҳсуб мешавад. Таҷрибаҳо нишон дода истодаанд, ки мақоми он вақтҳои охир дар сохтори ихтисосҳои ғайрифиллологӣ мактабҳои олии тағйиротҳои муайянеро паси сар менамояд. Забони хориҷӣ имрӯз аз доираи фанни таълимӣ берун баромада, ба воситаи муҳимми ташаккули чунин мутахассиси даврони нав табдил ёфтааст, ки ӯ ба худомӯзӣ, эҷодкориву дорой қобилияти шинохти осори кишварҳои забони онро омӯзанда ва муқоисакунанда бо фарҳанги ватанӣ ва мақоми

вай дар таърихи ҷаҳон омода бошад. Хулоса шудааст, ки қобилияти азхудкунии забонҳои хориҷӣ на танҳо дар ҳолати қорбарии бевосита аз болои азхудкунии маводи забонӣ, ҳамзамон, аз болоравии фаъолияти нотикии донишҷӯён дар машғулиятҳои забони хориҷӣ рушд меёбад. Рӯй овардан ба адабиёти бадеӣ, расмҳо, театр, мусиқӣ ва кишваршиносии мамлакатҳои забони онро омӯзанда қобилияти донишҷӯёнро рушд медиҳад ва шавқи донишазхудкунии онҳоро меафзояд.

Калидвожаҳо: забони хориҷӣ, имконияти педагогӣ, ташаккул, шавқи маърифатӣ, ихтисоси ғайрифилологӣ, рушди донишҷӯ, раванди таълим, технологияи иттилоотӣ, усул, воситаҳои таълим.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ К ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

В статье рассматриваются вопросы формирования познавательного интереса студентов нефилологических специальностей к иностранным языкам в высших учебных заведениях страны и использования педагогических возможностей. Отмечается, что в современную эпоху развития информационных и коммуникационных технологий изучение английского и русского языков считается доминирующим. Современные научные исследования приводят к выводу, что не только информационные технологии, но и большая часть необходимой современной информации и литературы доступна на английском и русском языках. В связи с этим в статье дана четкая и понятная информация о педагогических условиях и концепции преподавания иностранного языка в вузах. Курс изучения иностранного языка в высших профессиональных учебных заведениях нашей страны считается обязательным предметом в соответствии со стандартом высшего профессионального образования Республики Таджикистан. Опыт показывает, что его статус в последнее время претерпевает определенные изменения в структуре нефилологических специальностей высших учебных заведений. Иностранный язык сегодня вышел за рамки учебной дисциплины и стал важным средством становления специалиста Нового Времени, который готов к самообразованию, творчеству, умению распознавать произведения стран, языки которых он изучает, сопоставлять его с отечественной культурой и ее статусом в мировой истории. Делается вывод о том, что способность к овладению иностранными языками развивается не только при непосредственном использовании языкового материала, но и при повышении речевой активности студентов на занятиях по иностранному языку. Изучение художественной литературы, живописи, театра, музыки и краеведения в странах, где говорят на этом языке, развивает способности студентов и повышает их интерес к учебе.

Ключевые слова: иностранный язык, педагогические возможности, формирование, познавательный интерес, нефилологическая специальность, развитие студента, учебный процесс, информационные технологии, методы, средства обучения.

PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES FOR FORMING THE COGNITIVE INTEREST OF STUDENTS OF NON-PHILOLOGY SPECIALTIES IN FOREIGN LANGUAGES

The article discusses the issues of forming the educational interest of students of non-philological specialties in foreign languages in higher education institutions of the country and the use of pedagogical opportunities. It is noted that in the modern era of the development of information and communication technologies, the study of English and Russian languages is considered to be the dominant languages. Modern scientific research leads to the conclusion that not only information technology, but also most of the necessary information and literature of the modern era can be obtained in English and Russian. In this regard, the article provides clear and

concise information on the pedagogical conditions and the concept of teaching a foreign language in non-philological higher education institutions. The course of studying a foreign language in higher vocational schools of our country is considered a mandatory subject according to the Standard of higher professional education of the Republic of Tajikistan.

Experience shows that its status in the structure of non-philological specialties of higher education institutions has recently undergone certain changes. Today, a foreign language has gone beyond the scope of an academic subject and has become an important means of forming a specialist of a new era who is ready for self-study, creativity, and the ability to recognize the works of the countries where its language is studied and compare it with the native culture and its place in world history. It has been concluded that the ability to master foreign languages develops not only in the case of direct work on the mastery of linguistic material, but also from the increase in the speech activity of students in foreign language classes. Exposure to literary works, paintings, theater, music, and geography of the countries where its language is studied develops students' abilities and increases their interest in learning.

Keywords: foreign language, pedagogical opportunities, formation, cognitive interest, non-philological specialty, student development, educational process, information technology, methods, teaching aids.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипова Махинахон Абдуллоҷоновна – унвонҷӯи кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик.Б.Ғафуров”. Нишонӣ: 735700, ш. Хучанд, гузари Мавлонбеков 1. Тел.: 927717870; sharofzod1954@mail.ru

Сведения об авторе: Шарипова Махинахон Абдуллоҷоновна – соискатель кафедры социальной и профессиональной педагогики ГОУ «Худжандский государственный университет им. акад. Б.Ғафурова». Адрес: 735700, г.Худжанд, пр.Мавлонбекова 1. Тел.: 927717870; sharofzod1954@mail.ru

Information about the author: Sharipova Makhinakhon Abdullojonovna-candidate of the Department of Social and Professional Pedagogy of the State Educational Institution Khujand State University named after Academician B.Gafurov". Address: 735700, g.Khujand, 1 Mavlonbekov ave. Tel.: 927717870; sharofzod1954@mail.ru

ТДУ 37.01:37.035.7+373

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ ПЕДАГОГИИ РАВАНДИ ТАШАККУЛИ УҲДАДОРИИ ҲАРБӢ-ШАҲРВАНДИИ МАКТАББАЧАҶОН

Дадобойзода Ҳотамҷон Пӯлодӣ

МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров»

Дар амалияи фаъолияти педагогӣ ҳамеша муассисаҳои тахсилоти фаъолият мебаранд, ки дар ҳама гуна шароит вазифаи асосии худ – иҷтимоишавии хонандагон, муҳайё кардани шароит барои аз ҷиҳати иҷтимоӣ ҳифз будани онҳо, фароҳам овардани имконият барои худтатбиқшавии онҳо ҳам дар мактаб ва ҳам дар ҳаёту фаъолияти минбаъда бомарому бомуваффақият ҳаллу фасл мекунанд. Яке аз ин вазифаҳои мактаб - омода кардани ҷавонон ба иҷрои уҳдадории ҳарбии шаҳрвандӣ мебошад.

Ҳар сол дар ҳар шашмоҳа ҳазорон ҷавонон ба сафи қувваҳои мусаллаҳи кишвар ба хизмат даъват мешаванд. Онҳоро дар муддати кӯтоҳ дар самти иҷрои уҳдадории мардонагӣ, ки дар Конститутсияи кишвари мо бо вожаи “муқаддас” муайян карда

мешавад, шинос мекунад, таълим медиҳанд ва ба иҷрои ин уҳдадории ҳарбии шаҳрвандӣ омода мекунад.

Таҳқиқи омодагии воқеии хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба хизмати ҳарбӣ нишон медиҳад, ки раванди педагогиро на танҳо дар заминаи амсилаи муосир, ки ба иҷрои уҳдадории ҳатмии умумиҳарбӣ нигаронида шудааст, балки амсилаи дорои дурнамо дар самти соҳибтаҳассус гардонидани қувваҳои мусаллаҳ, гузариш ба нишондиҳандаҳои сифатии хизмати ҳарбӣ ва мудофия ба мақсад мувофиқ аст. Ҳамзамон соҳаи фаъолияти ҳарбӣ ҳамчун объекти мавриди таваҷҷуҳи хоссаи хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумие, ки ҳаёти худро ба хизмати ҳарбӣ бахшидан мехоҳанд, боқӣ мемонад.

Моҳияти раҳнамоии педагогии ташаккули уҳдадории ҳарбии шаҳрвандӣ дар байни хонандагони синфҳои боло танҳо дар асоси муқаррароти умумӣ ва бунёдии илмӣ-идоракунии ошкор шуда метавонад. Аз сабаби он, ки вазифаи идоракунии бисёрҷониба аст ва хусусияти умумӣ дорад, пайдарпаии баррасии масъалаи мазкур чунин услуб, яъне идоракунии ҳамчун вазифаи низомҳои муташаккил - идоракунии иҷтимоӣ - идоракунии дар соҳаи маориф - идоракунии тарбия - идоракунии ташаккули уҳдадории ҳарбии шаҳрвандӣ дар байни хонандагон синфҳои боло дошта метавонад.

Идоракунии «вазифаи низомҳои муташаккил (биологӣ, техникӣ, иҷтимоӣ) мебошад, ки нигоҳдории сохтори онҳо, нигоҳ доштани речаи фаъолият, татбиқи барномаи он, ҳадафҳои онро таъмин мекунад» [16,с.329].

Идоракунии иҷтимоӣ - «Услубе, ки ба ҷомеа дар ҳама гуна марҳилаи инкишофи он хос аст; ин услуб моҳияти умумибашарӣ дошта, аз табиати низомнокии ҷомеа, аз меҳнати ҷамъиятӣ, дастаҷамъонаи одамон, аз зарурати робита дар раванди меҳнат ва зиндагӣ, мубодилаи маҳсули фаъолияти маънавию моддӣ онҳо бармеояд» [2,с.42]. Дар асл, формулаи машҳури Маркс, ки дар як ҷумлаи образнок ифода ёфтааст, хеле маъмул гаштааст: «Ҳама гуна меҳнати бевоситаи ҷамъиятӣ ё муштараке, ки дар миқёси нисбатан калон иҷро мешавад, ба андозаи каму беш идоракуниро тақозо мекунад, ки дар байни кормандони алоҳида мувофиқаро муқаррар менамояд ва вазифаҳои умумиро, ки аз ҳаракати тамоми сохтори истеҳсоли бар хилофи ҳаракати узвҳои мустақили он ба вучуд меоянд, иҷро мекунад. Ғичҷакнавози (скрипканавози) ҷудогона ҳудашро идора карда метавонад, вале барои оркестр бошад, дирижёр зарур аст» [8,с.342].

К.Маркс дар мавриди ҳамкории унсурҳои ҳар як низом ду ҷониб – тамоюл барои нигоҳдорӣ ва мустаҳкам намудани низоми мазкур (ҷанбаи консервативӣ) ва тамоюли баръакс ба рушди минбаъда, бартараф намудани ихтилофҳои мавҷуда (ҷанбаи хисоротовар)-ро муайян карда буд [8,с.37].

Идоракунии иҷтимоиро аз зовияи ду тамоюле, ки К.Маркс муайян кардааст, баррасӣ карда, мо нуктаеро таъкид мекунем: идоракунии ба фаъолияти субъективии одамон - иштирокчиёни муносибатҳои ихтиёрии идорашаванда таъсири танзимкунандаро мерасонад. Ҳадафи таъсир - таъмини мутобиқати фаъолияти мазкур ба манфиатҳои умумӣ (манфиатҳои ҷомеа, табақаҳои ҳукмрон ва ғ.) [8,с.42]. Ҳамзамон, барои гузоштани сарҳад байни идоракунии ҷамъиятӣ ва тамоюли дуҷониби зикркардаи Маркс - тамоюли инкишофи минбаъда ва бартараф намудани ихтилофҳои мавҷудбуда ягон асосе нест. Чунки марҳилаи якуми идоракунии (ё марҳилаи идоракунии) аллакай мақсадгузорино дар назар дорад, ки моҳияти он пешгӯӣ, дурандешӣ ва назар ба ояндаро фаро мегирад. Ба ибораи дигар, низоми идорашаванда, ки дарвоқеъ ихтилофҳои мавҷудабударо бартараф менамояд, бе инкишоф намемонад.

Низоми идорашаванда новобаста аз яклухтиву том будан ва хусусиятҳои худ наметавонад бидуни низомҳои дигари ҳамкорӣ амал кунад ва ба таъсир дучор нашавад.

Ҳамин тариқ, инкишофи низом, бо мисли тамоюли нигоҳ доштани низоми мазкур - ин ҳолати табиӣ он, мавҷудияти якҷоя дар ду қутб (андоза)-и бо ҳам алоқаманд аст.

Вале мо афзалияти тамоюли якумро дар таъиноти идоракунии иҷтимоӣ эътироф менамоем: «таъсири ташкилкунанда ба рафтори одамон, ҳамгироӣ кардани амали онҳо - ин идоракунии иҷтимоӣ, таъмини ҳадафмандонаи бошууронои фаъолияти якҷояи онҳо... аст» [4, с.43]. Бо камали итминон гуфта метавонем, ки мохияти идоракунии иҷтимоӣ бидуни назардошти падидаи робитаи мутақобила ошкор намешавад. «Агар робитаи мустақим ин интиқоли сигналҳои идоракунии аз қисмати марказӣ... ба қисматҳои иҷрокунандаи низоми идоракунии бошад, пас робитаи мутақобила ба воҳиди марказӣ интиқол додани маълумот дар бораи натиҷаҳои назорат мебошад. Робитаи мустақим ва мутақобила як давраи пӯшидаи гардиши иттилоотро ба низоми идоракунии ташкил карда, механизми бартарафкунии ихтилофи байни ҳадаф (ё шабеҳи ҳадаф) ва натиҷаи назорат мебошад» [15, с.329]. Вобаста ба ин идоракунии иҷтимоӣ бе кумаки боэътимоди иттилоотӣ, ки тавассути он ислоҳи доимии объекти идорашаванда бо мақсади мувофиқ кардани он ба ҳадафи додасуда амалӣ карда мешавад, комилан имконнопазир аст. Эҳтимол, барои хулосаи ҳатмӣ асосҳо мавҷуданд: маҳз ислоҳ нигоҳдории яклухтии низоми идорашаванда, ба ҳадаф мувофиқ амал кардан, инкишоф ва такмил додани онро таъмин мекунад. Вобаста ба ин, чунин хулоса: «Идоракунии иҷтимоиро дар маҷмӯъ ҳамчун таъсири ҳадафманд, нақшавӣ ва мунтазами иттилоотии субъекти идоракунии ба объекти он бо назардошти ислоҳи тағйиротҳои дар он ба амаломата муайян карда мешавад» ягон ихтилофро ба вучуд намеорад [13, с.9].

Таълифоте, ки ба муаммои идоракунии дар яке аз соҳаҳои ҳаёти ҷомеа бахшида шудаанд, асосан бо иқтисодиёт, истеҳсолот вобастаанд [7] ва дар мавридҳои башумор ба ягон соҳаи дигари давлат дахл доранд. Ҷанбаи педагогии муаммои идоракунии нисбатан кам омӯхта шудааст. Аз ин ҷиҳат аксари таҳқиқотгарон масъалаҳои ташкилию педагогии идоракунии мактаб, умуман раванди таълиму тарбияро дар маҷмӯъ баррасӣ мекунанд (Поташник М.М., Третьяков П.И., Шамова Т.И. ва диг.). Айни замон як силсила тадқиқотҳои ҷолибе пайдо шудаанд, ки масоили идоракунии педагогии раванди таълимро мавриди баррасӣ қарор додаанд (Конаржевский Ю.А., Миславский В.А., Шамова Т.И. ва диг.).

Шумораи осор оид ба мушкилоти идоракунии тарбия ниҳоят кам аст, ҳарчанд, ки мубрамият ва ҳалталаб будани омӯзиши масъалаи мазкурро мутахассисони варзидаи соҳаи маориф Газман О.С., Караковский В.А., Лихачев Б.Т., Селиванова Н.Л., Шастина Е. С.П., Шуркова Н.Е. эътироф ва таъкид кардаанд: «Раванди тарбияи ахлоқии хонандагони мактаб дар ҷомеаи мо на ба таври тасодуфӣ, балки дар натиҷаи фаъолияти бошууроно бояд ташаккул ёбад. Мавқеи ибтидоии методологӣ, ки услуб ва хусусияти идоракунии раванди мазкурро муайян мекунад, таълимот оид ба идоракунии таълим ва тарбияи насли наврас мебошад. Сатҳи муосири дониши ҳамаҷониба дар бораи хонандаи мактаб ҳамчун объекти таълим имкон медиҳад, ки равандҳои рафтор ва идоракунии онҳо амсила карда шаванд» [9].

Дар ҳаққанд тадқиқот роҷеъ ба муаммои идоракунии тарбия таъкид намудани нуктаҳои зерин муҳим маҳсуб мешавад:

- таъсири тарбиявии назоратшаванда - таъсири ҳадафманд, ки бо иттилооти мунтазам дар бораи натиҷаҳои онҳо ҳамроҳанд ва имкон медиҳанд дар амалҳои минбаъдаи тарбиявӣ таҳрирҳои зарурӣ ворид карда шаванд [14];
- ташаккули ҳадафмандонаи шахсият – ин ташаккули он тибқи амсилаи пешакӣ тавассути тадбирҳо ва усулҳои таъсиррасонӣ мебошад [14];
- маҳз бо воситаи тарбияи идорашаванда барои фаъолияти мустақилонаи кӯдакон дар самти худтакмилдиҳӣ шароит фароҳам оварда, ба рушди фаъолияти эҷодии шахсият мусоидат менамояд [12];
- идоракунии комилан дуруст ба роҳ мондашудаи таълиму тарбия дар мактаб ба даст овардани натиҷаҳои банақшагирифташударо дар натиҷаи тағйир додани

фармоиши чамбиятиро пурра кафолат намедиҳад; бо он сабаб кафолат намедиҳад, ки барои идоракунии самарабахши таълим бо вучуди тамоми аҳаммияти равшану возеҳи худ танҳо шартҳои ташкилию педагогӣ кифоя нестанд;

- идоракунии воқеии тарбия дар ҳамаи марҳилаҳои он бо мақсадгузории қатъӣ муайян карда мешавад, ҳамеша ба натиҷаи ниҳой нигаронида шудааст; маҳз аз ҳамин ҷо иттилоот нақши истисноӣ мебозад, махсусан робитаҳое, ки бе он ислоҳи мунтазами раванди таълим ва ба сатҳи натиҷаҳои пешбинишуда расондани он имконнопазир аст;

- тавре ки таълим танҳо дар сурати мукамал гардондани худтарбияи хонандагон ба ҳадафи худ мерасад, ҳамон тавр идоракунии педагогӣ ҳам, пеш аз ҳама, дар худидоракунии фаъоли бонуфузе зоҳир мешавад, ки ба аксарияти хонандагон паҳн мегардад.

Агар дар муайян кардани моҳияти идоракунии педагогии тарбия ҳамаи гуфтаҳои болоро ба сифати заминаҳои ибтидоӣ қабул намоем, он гоҳ суолҳои ба ҳам алоқаманди мантиқӣ ба миён меоянд: объекти ислоҳ дар раванди таълимии идорашаванда чист, дар заминаи чӣ субъекти дастачамъона (мачмуъ)-и идоракунии дар бораи натиҷаҳои фосилавӣ ва ниҳойи тарбияи идорашаванда хулосаҳоро мебарорад, соҳаи зарурӣ барои аз нав сохтани «ман»-и хонандагон кадом аст, дар кадом шароит хонанда метавонад ҳам объект ва ҳам субъекти таълим гардад? Мо итминони комил дорем, ки ҷавобҳо ба ҳамаи саволҳои гузошташуда ба ҳам алоқаманд ба як падида – фаъолият нигаронида шудаанд.

Шахс танҳо тавассути фаъолият ҳам ба объект ва ҳам субъекти тарбия мубаддал шуда метавонад; шахсияти фаъолу серҳаракат, ки аз ҷониби дигарон таълим дода мешавад ва метавонад худро тарбия кунад. Вобаста ба ин, эътироф намудани мавқеи махсусан муҳим эътироф мешавад, ки моҳияти қори тарбиявии идорашаванда «ин идоракунии тағйирот дар шахсият тавассути танзими фаъолияти он мебошад» [10, с.88].

Ҳамин тариқ, яке аз қонунҳои калидии идоракунии педагогӣ ин на таъсири бевоситаи омӯзгор ба донишҷӯ, балки таъсири бавосита тавассути ташкил ва ислоҳи мунтазами мақсадноки фаъолияти ӯ мебошад, ки дар натиҷаи он объекти таълим (ва идоракунии) механизмҳои танзими шаклҳои алоҳидаи рафторро қор карда мебарояд. Усулҳои идоракунии, ки таҳрири объекти идорашавандаи тарбияро тавассути таъсиррасонӣ ба фаъолияти он таъмин менамоянд, дар ихтиёри субъекти умумии идоракунии на танҳо ҷун асбоб (восита) мемонанд. Ин усулҳоро ҳуди хонандагон азхуд мекунанд. Дар натиҷа объекти тарбия инчунин ба субъекти тарбия мубаддал мегардад [1, с. 113].

Моҳияти идоракунии педагогии ташаккули уҳдадорӣ ҳарбии граждони дар байни хонандагони синфҳои болоӣ дар танзими доимии субъектҳои идоракунии фаъолияти ҳарбӣ-ватандӯстии хонандагон бо дарназардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва фардии онҳо, меъёрҳои объективии самаранокии тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ, маълумотҳои алоҳидаи “мактаб-артиш”, мундариҷа ва ҳаракати рушди соҳи чамбиятӣ, хусусият ва имкониятҳои мавҷудаи мактаб ва шарикони он барои дар ҳаҷми калонтарин татбиқ кардани фармоиши чамбиятӣ ифода меёбад.

Дар баъзе сарчашмаҳо чунин феҳрасти принципҳои хоҷагидорӣ оварда шудаанд: низоммандӣ, бисёрчанбагӣ, ягонагии роҳбарии сиёсӣ ва иқтисодӣ, моҳияти илмӣ, объективӣ ва мушаххас, принципи пайванди асосӣ, минтақавию соҳавӣ ва ғайра [15]. Дар баробари принципҳои зикршуда қоршиносон инчунин мутаносибият, самаранокӣ, ҳавасмандгардонӣ ва омезиши асосҳои иҷтимоӣ ва давлатиро низ баррасӣ мекунанд [2]. В.С. Основин принципҳои идоракунии иҷтимоиро ба принципҳои умумии муҳим (объективӣ, бисёрчанбагӣ, мушаххасият, робитаи мутақобила, муайянии қор ва масъулияти шахсӣ); ташкилию сиёсӣ, соҳавӣ, хусусӣ ва амалӣ, мушаххас тасниф кардааст [11].

Ҳангоми муқоисаи равишҳои мухталифи коршиносон дар масъалаи муайян кардани принципҳои идоракунии иҷтимоӣ, дар ин равишҳо хусусиятҳои умумӣ, устувор, зиёд такроршавандаро муайян карда, инчунин бо дарназардошти хусусияти чунин соҳаи иҷтимоӣ чун таълими хонандагони мактаб ба сифати принципҳои идоракунии равиши давлатӣ, низоммандӣ, бисёрчанбагӣ, объективият, худидоракунии, мутаносибият, принципи пайванди асосии идоракуниро баррасӣ кардан мувофиқи мақсад аст [3].

Принципи равиши давлатӣ идоракуниро мутобиқи муқаррарот роҷеъ ба дифои Ватан, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳуҷҷатҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар кардааст, пешбинӣ мекунад. Ба инобат гирифтани принципи мазкур маънои мувофиқу оқилона будани мақсадро аз ҷиҳати мундариҷа ва самт – фармоиши ҷамъиятӣ дар тарбияи муҳофизони Ватанро дорад. Принципи низоммандӣ субъекти коллективии идоракуниро ба он самтгузори мекунад, ки тамоми корхое, ки дар мактаб барои дар байни хонандагони синфҳои боло барои ташаккул додани фаҳмиши уҳдадории ҳарбии шаҳрвандӣ иҷро карда шаванд, бо ҳадафи аниқу возеҳ муайян карда шаванд; вазифаҳои ҳамаи қисматҳои таркибии ташаккулро дар робитаи табиӣ онҳоро ба инобат гирад; тамоми ҳаёти хонандагони мактабро бо назардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродии онҳо фаро гирад, ба таври мунтазам - ҳам дар синф ва ҳам берун аз дарс гузаронида шавад. Принципи мазкур аз субъекти коллективии идоракунии талаб мекунад, ки дар бораи моҳият ва хусусиятҳои ташаккули уҳдадории ҳарбии шаҳрвандӣ дар байни хонандагони синфҳои болоӣ – дар мундариҷа ва ташкили корҳои мутобиқ дар мактаб тасаввуроти равшану амиқ дошта бошанд [1].

Принципи серчанбагӣ ба он асос ёфтааст, ки вазифаҳои ташаккули уҳдадории ҳарбии шаҳрвандӣ дар байни хонандагони синфҳои болоӣ танҳо дар ҷараёни робитаи мутақобилаи он бо ҳалли масъалаҳои муҳимтарин ҷанбаҳои таълимиву тарбиявӣ ҳал шуда метавонанд.

Ташаккули уҳдадории ҳарбии шаҳрвандии хонандагон бо тарбияи меҳнатӣ робитаи зич дорад, зеро хизмати ҳарбӣ ҳам меҳнат, меҳнати вазнин мебошад, аз ин рӯ, дар ҳар як ҷавонписар пеш аз даъват шудан ба артиш бояд эҳсоси мусбӣ нисбат ба меҳнат, эҳтиром нисбат ба меҳнаткашон, майлу хоҳиши софдилона меҳнат кардан ба манфиати ҷомеа, давлат ва беҳбудии шахсии худ тарбия карда шавад.

Ташаккули уҳдадории ҳарбии шаҳрвандии хонандагон ҳамчун ҷузъи тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ бо тарбияи ҷисмонӣ алоқаманд аст, зеро техникаи муосири ҳарбӣ масъалаи омодагии баланди ҷисмонии ҷанговарро барои иҷрои вазифаи худ дар назди Ватан тақозо менамояд. Робита бо эстетика (диди зебоӣ) низ равшану возеҳ аст, зеро нақши адабиёт ва санъат дар ташаккули эҳсосот ва ҳиссиёти ватандӯстии муҳофизи Ватан беандоза бузург аст.

Инчунин дар ташаккули уҳдадории ҳарбии шаҳрвандии хонандагон аҳамияти тарбияи зеҳнӣ хеле ҷиддӣ аст. Ин раванд фарҳанги меҳнати зеҳниро тарбия мекунад, ки дар ҳар сарбоз қобилияти зуд пайдо кардани ҳалли беҳтаринро дар шароити махсусан ғавқулода пешбинӣ менамояд.

Идоракунии раванди ташаккули уҳдадории ҳарбии шаҳрвандии хонандагон як қатор вазифаҳои муҳимро иҷро мекунад: тарбиявӣ (ташаккули самтҳои арзишманди шаҳрванд – ватандӯст – сарбоз интернационалист), дидактикӣ (ташаккули дониш, малака ва маҳорати ҳарбии амалӣ), инкишофдиҳанда (ташаккули ҳислатҳои психофизикии шахсият, ки барои сарбоз дар иҷрои вазифаҳои ҳарбӣ заруранд).

Принципи худидоракунии хонандагон ба нисбатан васеъ инкишоф додани ташаббусу иқдомҳо ва ғайбҳои худӣ хонандагон, ташаккули ғайбҳои бонуфуз ва босалоҳияти хонандагон, ки дар худидоракунии дар воқеъ иштирок карда метавонанд ва хонандагонро барои иҷрои вазифаи ҳарбии худ дар назди Ватан омода карда метавонанд, равона шудааст. Бе худидоракунии васеи раванди ҳарбӣ-ватандӯстии

хонандагон ба фаъолияти ҳарбӣ-ватандӯстӣ чалб намудани ҳайати хонандагон ғайриимкон аст. Дар мактаб худидоракунии тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстии хонандагон ҳар қадар самаранок бошад, ташаккули уҳдадорӣи ҳарбии шаҳрвандӣи онҳо ба ҳамон дараҷа самарабахш мешавад.

Принсипи воқеият дониши хуби омӯзгорон ва роҳбарони синфҳо дар бораи хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродӣи хонандагон, вежагиҳои ҳарбӣ-ватандӯстии мактаб ва маҳалли ҷойгиршавии он (бо дарназардошти анъанаи шуҳрати ҳарбии мактаб ва вилоят; тарбия дар асоси қаҳрамонӣи хатмуқунандагонӣи мактаб, ҳешу табор ва дӯстони хонандагон, ҳамдиёрон, дӯстӣ бо сарбозон, ба инобат гирифтани нерӯи ҳарбӣ-ватандӯстии ҷомеаи падару модарон ва ғ.); ба нақша гирифтани ва татбиқ намудани тамоми қори тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстии хонандагон бо дарназардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродӣи онҳо, таҷриба, дониш ва шавқмандӣи онҳо дар бораи соҳаи ҳарбӣ, вежагиҳои мактаб ва маҳалли онҳо, мавҷуд будани заминаи модӣи мушаххас барои тайёрии ибтидоӣи ҳарбӣ ва тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ, сатҳи таҳассуси илмӣ-методӣ ва амалии қормандони мактабҳоро дар соҳаи тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстии хонандагон дар назар дорад.

Принсипи пайванди асосӣ таваҷҷуҳи махсуси субъективӣи коллективӣи идоракуниро ба муҳимтарин таркиби мундариҷавӣи низомӣи тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ – тайёрии маънавӣ ва психологӣи хонандагонӣи мактаб ба дифои Ватан пешбинӣ мекунад.

Амалияи қори муқофиавӣ-оммавӣ ва тадқиқотҳо исбот мекунад, ки ҳалли мушкилот маҷмуи ба унсурҳои дигари асосӣи низом: тайёрии ҳарбӣ-ҷисмонӣ, ҳарбӣ-техникӣ ва ибтидоӣи ҳарбӣ қормилан ба сатҳи ташаккули ҳислатҳои ахлоқӣ ва равонӣи хонанда – муқофизӣи ояндаи Ватан вобаста аст. Ишора ба аҳаммияти интизом ҳамчун яке аз муҳимтарин ҳислатҳои ахлоқӣи муқофизӣи Ватан ва оид ба оқилонаву эътимоднок будани афқори дар боло зикршуда дарак медиҳад.

Ҳамин тариқ, принсипи мутаносибият, самаранокии идоракуниро пурра дарк намудани фармоиши ҷамъиятӣи оид ба омодакунии муқофизони Ватан, салоҳиятнокии баланд дар назарияи усулҳои тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстии хонандагонӣи мактаб, дониши хуби омӯзгорон ва таҷрибаи пешқадам оид ба робитаи мутақобилаи “мактаб-артиш”-ро дар назар дорад, ки дар маҷмуъ барои ҳалли муносиби масоили омодакунии ҳамачонибаи хонандагон ба муқофияи Ватан ва нишондодҳои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон” - бо ҳарчи қами нерӯ, маблағ ва вақт дар асоси оқилона истифода бурдани шароиту имкониятҳои мавҷудабудани заминаҳои воқеиро ба вучуд меорад.

Адабиёт

1. Аронов, А. А. Воспитывать патриотов [Текст]: книга для учителя. – М., 1989. – 172 с.
2. Афанасьев, В. Г. Научное управление обществом [Текст]. – М., 1973. – С. 42.
3. Даниленко, Д. И. Управление социальными процессами в социальном обществе [Текст]. – М., 1983. – С.51-74.
4. Козлов, Ю. М., Фролов, Е. С. Научная организация управления и право [Текст]. – М.: Изд-во «Московский университет», 1986. – 247 с.
5. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст] // [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: mmk.tj/content/конституцияи-ҷумҳурии-тоҷикистон (санаи истифода 10.12.2024).
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон», 2.11.2022, №887 [Текст] // [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: mmk.tj/content/қонуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-дар-бораи-тарбияи-ватандӯстии-шаҳрвандон. (санаи истифода 10.12.2024).

7. Куцев, Г. Новая программа: (НВП в школе) [Текст] // Военные знания. – 1990. – № 9. – С. 10-11.
8. Маркс, К. Сочинения [Текст]. – Москва: Просвещение, 1965. – Т.23. – 524 с.
9. Марьенко, И. С. Нравственное становление личности школьника [Текст]. – М., 1985. – С. 80-81.
10. Момов, В. Человек. Мораль. Воспитание [Текст]. – М.: Прогресс, 1975. – С. 88.
11. Основин, В. С. Основы науки социального управления [Текст]. – Воронеж, 1971. – С. 73-83.
12. Рувинский, Л. И. К проблеме управления процессом воспитания [Текст]. – М., 1982. – С. 22.
13. Свенцицкий, А. Л. Социальная психология управления [Текст]. – Л.: ЛГУ, 1986. – С. 9.
14. Сокольников, Ю. П. Системный анализ воспитания школьников [Текст]. – М., 1986. – С. 78.
15. Философский энциклопедический словарь [Текст]. – М., 1983. – С. 705.
16. Фролова, И. Т. Философский словарь [Текст]. – М.: Политиздат, 1986. – С. 329-496.

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ ПЕДАГОГИИ РАВАНДИ ТАШАККУЛИ УҲДАДОРИИ ҲАРБӢ- ШАҲРВАНДИИ МАКТАББАЧАҒОН

Дар мақола масъалаҳои назариявии идоракунии педагогии раванди ташаккули уҳдадорӣ ҳарбӣ-шаҳрвандӣ мактаббачагон баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки таҳқиқи омодагии воқеии хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба хизмати ҳарбӣ нишон медиҳад, ки раванди педагогиро на танҳо дар заминаи амсилаи муосир, ки ба иҷрои уҳдадорӣ ҳатмии умумихарбии мактаббагон нигаронида шудааст, балки амсилаи дорой дурнамо дар самти сохобтахассус гардонидани қувваҳои мусаллаҳ, гузариш ба нишондиҳандаҳои сифатии хизмати ҳарбӣ ва мудофия ба мақсад мувофиқ аст. Ҳамзамон соҳаи фаъолияти ҳарбӣ ҳамчун объекти мавриди таваҷҷуҳи хосаи хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ки ҳаёти худро ба хизмати ҳарбӣ бахшидан мехоҳанд, боқӣ мемонад. Моҳияти раҳнамоии педагогии ташаккули уҳдадорӣ ҳарбии шаҳрвандӣ дар байни хонандагони синфҳои боло танҳо дар асоси муқаррароти умумӣ ва бунёдии илмӣ-идоракунии ошкор шуда метавонад. Аз сабаби он, ки вазифаи идоракунии бисёрҷониба аст ва хусусияти умумӣ дорад, пайдарпаии баррасии масъалаи мазкур чунин услуб, яъне идоракунии ҳамчун вазифаи низомҳои муташаккил - идоракунии иҷтимоӣ - идоракунии дар соҳаи маориф - идоракунии тарбия - идоракунии ташаккули уҳдадорӣ ҳарбии шаҳрвандӣ дар байни хонандагон синфҳои боло дошта метавонад. Хулоса шудааст, ки моҳияти раҳнамоии педагогии ташаккули уҳдадорӣ ҳарбии шаҳрвандӣ дар байни хонандагони синфҳои боло танҳо дар асоси муқаррароти умумӣ ва бунёдии илмӣ-идоракунии ошкор шуда метавонад.

Калидвожаҳо: идоракунии педагогӣ, ташаккули уҳдадорӣ ҳарбӣ-шаҳрвандӣ мактаббачагон, қувваҳои мусаллаҳ, тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ, тарбияи ҷисмонӣ, меҳнатдӯстӣ, омӯзгор, хонанда, муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, қарзи шаҳрвандӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРОЦЕССОМ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЕННО-ГРАЖДАНСКОГО ДОЛГА У ШКОЛЬНИКОВ

В статье рассматриваются теоретические вопросы педагогического управления процессом формирования военно-гражданского долга у школьников. Отмечается, что исследование фактической подготовки выпускников общеобразовательных учреждений

к военной службе показывает, что педагогический процесс базируется не только на современной модели, которая направлена на выполнение обязательного общевоинского долга школьников, но также модель с перспективами в направлении квалификации вооруженных сил, перехода для качественных показателей военной службы и обороны. В то же время сфера военной деятельности остается объектом особого интереса учащихся общеобразовательных учреждений, желающих посвятить свою жизнь военной службе. Сущность педагогического руководства формированием гражданской военной приверженности среди старшеклассников может быть раскрыта только на основе общих и фундаментальных научно-управленческих положений. В связи с тем, что функция управления многогранна и носит общий характер, последовательность рассмотрения данного вопроса может иметь такой стиль, то есть управление как функция организованных систем - социальное управление - управление в сфере образования - управление воспитанием - управление формированием гражданской военной приверженности среди учащихся старших классов. Сделан вывод, что сущность педагогического руководства по формированию гражданской воинской обязанности у старшеклассников может быть раскрыта только на основе общих и фундаментальных научно-управленческих положений.

Ключевые слова: педагогическое управление, формирование военно-гражданского долга у школьников, вооруженные силы, военно-патриотическое воспитание, физическое воспитание, трудолюбие, учитель, ученик, среднее общее образовательное учреждение, гражданский долг.

THEORETICAL ISSUES OF PEDAGOGICAL MANAGEMENT OF THE PROCESS OF FORMATION OF MILITARY-CIVIL DUTY AMONG SCHOOLCHILDREN

The article discusses theoretical issues of pedagogical management of the process of formation of military-civil duty among schoolchildren. It is noted that a study of the actual preparation of graduates of general education institutions for military service shows that the pedagogical process is based not only on a modern model, which is aimed at fulfilling the compulsory general military duty of schoolchildren, but also a model with prospects in the direction of qualification of the armed forces, transition to quality indicators of military service and defense. The essence of pedagogical leadership in the formation of civilian military commitment among high school students can be revealed only on the basis of general and fundamental scientific and managerial provisions. Due to the fact that the management function is multifaceted and general, the sequence of consideration of this issue may have the following style, that is, management as a function of organized systems - social management - management in the field of education - management of upbringing - management of the formation of civil military commitment among elementary school students. It is concluded that the essence of pedagogical guidance on the formation of civil military service among high school students can only be revealed on the basis of general and fundamental scientific and management provisions.

Keywords: pedagogical management, formation of military-civil duty among schoolchildren, armed forces, military-patriotic education, physical education, hard work, teacher, student, secondary general educational institution, civic duty.

Маълумот дар бораи муаллиф: Дадобойзода Хотамчон Пулоди – унвонҷӯи кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Фафуров». Нишонӣ: 735700. ш. Хучанд, гузари Мавлонбеков 1. Тел.: 928530001.

Сведения об авторе: Дадобойзода Хотамджон Пулоди – соискатель кафедры социальной и профессиональной педагогики ГОУ “Худжандский государственный

университет им.акад.Б.Гафурова”. Адрес: 735700. г. Худжанд, пр. Мавлонбекова 1. Тел.: 928530001.

Information about the author: Dadoboyzoda Khotamjon Pulodi – applicant for the Department of Social and Professional Pedagogy of the State Educational Institution “Khujand State University named after Academician B. Gafurov.” Address: 735700. Khujand, Mavlonbekov Ave. 1. Tel.: 928530001.

ТДУ 008:373+502 (575.3)

РОҶЕЪ БА БАЪЗЕ МЕЪЁРҶОИ ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҶОИ АРЗИШӢ-ФАРҶАНГИИ ХОНАНДАГОН НИСБАТИ ТАБИАТИ КИШВАР

Қобилова Маҳина Абдумуталибовна

МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров»

Дар марҳалаи муосири рушди ҷамъият муваффақияти ҳаёт бештар ба нерӯи эҷодии шахс, қобилияти раҳои шуда тавонистан аз вазъиятҳои душвори ҳаётӣ ва барқарор намудани муносибатҳои мутаносиб бо муҳити табиат ва ҷамъият вобаста аст. Аз ин рӯ, дар мактаббачагон ташаккул додани мавқеи устувори шахсӣ нисбат ба низоми арзишҳои аз ҷониби умум эътирофшуда дар дарки диёри худ шарт ва заминаи зарурии ҳаёти ҳаррӯзаи онҳо мегардад. Муносибати арзишӣ-фарҳангӣ имконият медиҳад, ки раванди таълиму тарбияи мактаб ба баланд бардоштани иқтисоди фарҳангии шахсияти хонанда тавассути интиҳоб, ҷустуҷӯ ва интиқоли миқдори зарурии иттилоот дар шакли донишҳои фанӣ, ҳадафҳо ва арзишҳои шахсан муҳим равона кунад ва дар ин асос хонанда метавонад ин мақсадҳоро амалӣ намояд. То имрӯз дар бобати ба мазмуни таҳсилоти мактабӣ дохил намудани маводи кишваршиносӣ, ки дар барномаҳо ва стандартҳои таълимӣ инъикос ёфтаанд, таҷрибаи муайян ҷамъ оварда шудааст.

Баланд бардоштани сатҳи самаранокии раванди ташаккули муносибатҳои арзишӣ-фарҳангии хонандагони синфҳои болоӣ нисбати табиат ва объектҳои иҷтимоии кишвари худ бо стратегия ва методикаи андозакунии он вобаста аст. Муайян намудани сатҳҳои ташаккулёбии муносибатҳои арзишӣ-фарҳангӣ имкон медиҳад, ки ҳадафҳои кори тарбиявӣ муқаррар карда шуда, муносибати инфиродӣ ба шахсияти ҳар як донишҷӯ таъмин гардад, натиҷаи фосилавӣ бо натиҷаи дар ибтидо сабатшуда мувофиқат карда шавад, натиҷаҳои наздик ва дарозмуддати фаъолияти педагогӣ пешгӯӣ карда шаванд, интиҳоби мундариҷа ва усулҳои таълиму тарбия ба роҳ монда шаванд. Таҳлили мунтазам доимӣ барои худбаҳодиҳии омӯзгор, таносуби ҳароҷоти вақт ва нерӯи ӯ бо дастовардҳои ҳосилшуда мусоидат мекунад.

Барои арзёбии тағйиротҳои миқдорӣ ва сифатӣ дар инкишофи шахсият мафҳуми «меъёр» истифода мешавад. Бо назардошти серчанба ва сермаъно будани истилоҳи мазкур мо меъёрро, қабл аз ҳама, аломате эътироф мекунем, ки ба шарофати он тағйир ёфтани муносибатҳои арзишӣ-маъноии шахсият нисбати воқеияти атроф ба амал меояд.

Яке аз ҷанбаҳои асосии муносибатҳои арзишӣ-фарҳангӣ тарбияи ахлоқӣ мебошад, ки интиҳоби онро ҳамчун меъёри умумии муайян кардани таҳаввулотӣ дар субъект ҷараёндошта мақсаднок месозад.

Тарбияи ахлоқии шахсият хусусияти сифатии инкишофи маънавии субъекти иҷтимоӣ дар фаъолияти воқеӣ мебошад, ки дараҷаи азхудкунии арзишҳои ахлоқӣ ва таҷассуми идеалҳо, меъёрҳо ва принсипҳои ахлоқиро дар соҳаҳои мухталифи фаъолият

ифода менамояд. Воридшавии арзишҳои иҷтимоӣ ва ахлоқӣ ба олами маънавии шахсият, ба амалҳои ҳаррӯза ва мавқеи зиндагии ӯ дар заминаи истифодаи ғаёлонаи усули баҳодихӣ-императивии танзим намудани рафтору кирдор ба амал меояд. Омӯхтан, интиқолу инъикоси минбаъда ва ба тариқи эҷодкорона табдил додани усулҳои арзишӣ-фарҳангии танзими рафтори фардӣ ва ҷамъиятӣ ҷузъҳои як намуди махсуси ғаёлоияти иҷтимоии инсон буда, дар натиҷаи он маҷмуи идеалҳо, принсипҳо ва меъёрҳои рафтори ахлоқӣ тавлид мешаванд. Ҷамъбасти таҷрибаи ҳаёти дар категорияҳои ахлоқӣ дар амалу кирдорҳои мушаххаси шахсият ифода ёфта, кӯшиши ӯро барои оқилонаву бошуурона идора кардани рафтори худ ифода мекунад [2].

Баҳри баҳодихии тарбияи ахлоқии хонандагон якҷанд равиш мавҷуд аст. Ин бо мураккабии сохтори падидаи таҳқиқшаванда вобаста аст. Муаммо дар зинаҳои мухталиф - аз зухуроти зоҳирии хислатҳо ва муносибатҳои ахлоқӣ, таҷрибаи воқеӣ, рафтор то ба анғезаҳои дохилӣ ва эътиқоди ахлоқӣ таҳқиқ карда мешавад.

Омӯзиши функционалӣ, таҳқиқи ҷудогонаи ҳар як унсур соҳаи ахлоқ, аз як ҷониб, муайян кардани сатҳи шуури ахлоқии тарбиягиранда ва аз ҷониби дигар омодагии амалии (рафторӣ) ӯро дар бар мегирад.

Н.И. Болдирев таҳти мафҳуми одоби хуб мавҷудияти донишро дар бораи ахлоқ, малака ва одатҳои рафтори ахлоқӣ муайян кардааст. Ошкор намудани тарбияи маънавии хуб - ин муқаррар намудани мувофиқати шуури ғаёлоияти ӯ нисбати меъёрҳои асосии дар ҷомеа қабулшуда мебошад. Муаллиф ақида дорад, ки шартҳои зарурии омӯзиши самаранокии раванди тарбия ин ба назар гирифтани баррасӣ кардан ва сабт кардани натиҷаҳои ғаёлоияти таълимӣ ва беруназсинфии хонандагон мебошад. Дар ин раванд се сатҳ тасниф мешавад: хонандагоне, ки тамоми талаботҳои асосиро нисбати рафтор бомуваффақият иҷро мекунанд, сатҳи баланд доранд; сатҳи миёна - хонанда на ҳамеша ва на ҳама талаботро иҷро мекунад; сатҳи паст - онҳое, ки талаботро вайрон мекунанд ва вазифаҳои худро мунтазам иҷро намекунанд [3].

Монахов Н.И. моҳияти иҷтимоии меъёрҳои баҳодихии одоброе таъкид мекунад. Моҳияти инсон маҷмуи муносибатҳои иҷтимоӣ буда, раванди бонизомии ташаккули шахсиятро ҷомеа роҳнамоӣ мекунад, бинобар ин меъёрҳо бо талаботи ҷомеа муайян мешаванд. Ба ақидаи муҳаққиқ, барои муайян кардани сатҳи одобу тарбия ҷудо кардани сифатҳои муайяни шахсият зарур аст, ки муносибати ӯро ба олами атроф ва нисбати шахсияти худаш инъикос мекунанд [8, с.42].

Маҷмуи хислатҳои асосие, ки меъёр, сатҳи баланди инкишофи хислатҳои мутобиқи шахсияти хонандаро дар синни муайян ошкор мекунанд, «меъёри муфассал»-и одобу тарбияро ифода мекунанд. Барои хонандагони синни калони мактабӣ меъёри мавҷудияти хислатҳои мувофиқ чунин нишондодҳо ба монанди ватандӯстӣ, эҳтироми коллектив, инсондӯстӣ, покқичдонӣ, интизомнокӣ, камолоти ҷисмонӣ, масъулиятшиносӣ, ростқавлӣ, мақсаднокӣ, ғаёлонокӣ, кунҷковӣ, инкишофи эстетикӣ мебошанд.

Н.И. Монахов ҳангоми интиҳоби хислатҳои асосии шахсият барои тавсифи сатҳи одобу тарбия таъкид мекунад, ки онҳо бояд аз ҷиҳати иҷтимоӣ арзишманд бошанд, дар фаҳмиш дастрас бошанд, хусусиятҳои синнусолии хонандагонро инъикос намуда, барои тавсифи хусусиятҳои вежаи фард мусоидат кунанд. Барои ҳар кадом се сатҳ (паст, миёна, баланд) ҷудо карда мешавад, ки дараҷаи ташаккули онро намоиш медиҳанд [8, с.84].

Одобу тарбия дар тадқиқотҳои М.И. Шилова чун хислати ҳамгирошавии шахсият дар намуди маҷмуи хислатҳои шахсии ба дараҷаи кофӣ ташаккулёфта, ки низомии муносибатҳои иҷтимоиро инъикос мекунанд, муаррифӣ шудааст. Ҳамин тариқ, муносибати одам нисбати табиат ва ҷомеа, моликияти давлатӣ ва хусусӣ, нисбати меҳнат, ба атрофиён ва шахсан ба худаш муайян мегардад. Дар шароити нави иҷтимоӣ зарурати дастгирӣ ва инкишоф додани чунин хислатҳо, ба монанди корҷаллонӣ,

мустақилият дар эҷодкорӣ, муваффақ будан, интизоми шахсӣ дар раванди худтанзимкунӣ ва танзими рафтори ҷамъиятӣ, фаъолияте, ки принципҳо ва меъёрҳои аз ҷониби ҷомеа пешниҳодшударо устувор мекунад, эътироф карда мешавад. Ҳамзамон аломати калидии одобу ахлоқ мустақилона қабул кардани қарори дуруст оиди рафтор ва дараҷаи зоҳиршавии худтанзимкунӣ доништа мешавад. Вобаста ба пуррагии хислатҳои ташаккулёбанда, ба таносуби танзими беруна ва дохилӣ се сатҳи одобу тарбияи хуб (баланд, миёна, паст) ва одобу тарбияи бад ҳамчун таҷрибаи манфии рафтор, сусти инкишоф ёфтани худидоракунӣ тасниф карда мешавад. Дар қори озмоишии М.И. Шилова таъкид кардани алоқамандии қори ташхис ва фаъолияти тарбиятгар муҳим зикр шудааст [10, с. 40-45].

Дар тадқиқотҳои раваншиносӣ ва педагогии муосир самтҳои арзишӣ як қабати пурмазмунӣ тамоюли шахсият буда, механизми ботиниеро ташкил медиҳанд, ки ба муносибати инсон ба олами атроф ва фаъолияти ӯ таъсир мерасонад. Б. Г. Ананьев қайд мекунад, ки онҳо ҳамчун маркази рушди маънавӣ, чун мавқеи маънавӣ ва ангеаҳои рафтори шахсияти ташаккулёбанда амал мекунад [1, с.46]. Ҳангоми таҳқиқи моҳияти равонии самтҳои арзиши баъзе муҳаққиқон қайд кардаанд, ки ин раҳнамоии шахсият ба арзишҳои фарҳанги моддӣ ё маънавии ҷомеа мебошад, ки дар доираи он тамоми таҷрибаи ҳаётии инсон ҷамъоварӣ мешавад [6]. Муҳаққиқоне, ки муаммоҳои психологияи маъноро мавриди омӯзиш қарор доданд [7] чунин ақида доранд, ки самтҳои арзишманд, ки соҳаҳои маърифатӣ, ҳавасмандгардонӣ, ҳиссиётӣ ва ғ. бо ҳам тавҷам мекунад, онҳоро дар як баҳши маъноӣ муттаҳид намуда, бо ин роҳ ташаккули ҳамаҷонибаи шахсиятро таъмин мекунад. Ҳамин тариқ, нақши бунёдии самтҳои арзишӣ дар танзим ва интиқоли намуди дилхоҳи фаъолияти шахсият ба нақшаи ахлоқӣ-маъноии он дар раванди созмондиҳии «ман»-и худ муайян карда мешавад.

Дарки хусусиятҳои тағйирёбии самтҳои арзишӣ, чунон ки Н. Б. Крилова қайд мекунад, қисми муҳимми тавзеҳи психологӣ-педагогии инкишоф ва таҳаввули шахсият мебошад, ки дар раванди он таҷдиди ногузири назар нисбати арзишҳо ба вучуд меояд. Унсурҳои муҳимми динамикаи самтҳои арзишманд ин ихтилофи байни маъноро мазмунҳои мухталифи ба ҳам муҳолиф аст, вақте ки арзишҳо ба ҳамдигар муҳолифанд ё номутобикати онҳо дар сохторҳои таҷрибаи кӯҳна ва нави фаъолият рӯй медиҳад. Ҳалли ихтилоф дар равандҳои инъикос, дарёфти воситаҳои татбиқ намудани арзишҳои нав сурат мегирад [6]. Ҳамин тариқ, мавҷуд будани малақаҳои баҳо додан ва инъикос кардани хонандаи мактаб яке аз хусусиятҳои тарбияи ахлоқии ӯ, одоби ӯ мебошад.

Ворид намудани меъёри умумии ташаккули муносибатҳои арзишӣ-фарҳангӣ - тарбияи ахлоқӣ тавсиф додани хислатҳои шахсияти хонандаи мактаби миёнаро пешбинӣ мекунад. Нишондиҳандаҳои муносибат дар ин тадқиқот хислатҳои шахсият маҳсуб мешаванд, ки арзиш ҳамчун объекти онҳо ба таври доимӣ баромад мекунад.

Дарку огоҳ шудан аз арзиш, ба ақидаи В. П. Тугаринов, аз чизи омӯхташуда интиҳоб кардани он чизе, ки «ба инсон лозим аст», яъне он чизе, ки ба талабот, манфиату завқ, меъёр ва идеалҳои ӯ мувофиқ аст ва ҳамзамон моҳият ва самти тамоюлҳои арзишии ӯро ташаккул медиҳад [9, с.311]. Асоси муносибати ахлоқии арзишманд, ба ақидаи муҳаққиқ, баҳодихӣ, огоҳӣ аз арзиши ахлоқӣ мебошад. На ҳар як баҳодихӣ ба падидаи муносибати ахлоқии мутобикро медиҳад. Раванди табодуллоти арзиши объективии маънавӣ ба арзиши шахсиятӣ раванди рост ва возеҳ аст, аммо дар заминаи муносибати ахлоқӣ баҳодихии падида ҳамчун падидаи арзишманд қарор дорад. В. П. Тугаринов чунин ақида дорад, ки мафҳуми арзиш танҳо бо маънои мусбӣи ҳодиса алоқаманд аст.

Ҳамзамон хислатҳои шахсият, ки аксуламалҳои пойдору мустаҳкамро нисбати падидаҳои ҷаҳон ифода мекунад, метавонанд дар натиҷаи фаъолияти муштараки бисёрҷонибаи шахси калонсол ва кӯдак, ки ба таҳаввули тамоми соҳаи арзишӣ-ҳавасмандии шахсият нигаронида шудаанд, тағйир ёбанд. Шаъну шараф, ки ҳамчун

нишондиҳандаи муносибатҳои инкишофёфтаи шахс ба «ман»-и худ баромад мекунад, дар раванди азхуд кардани робитаҳои бисёрҷониба дар вақт ва фазо бо воқеияти атроф ташаккул меёбад. Натиҷаи қонё гардонидани талаботи эҳтироми шахсияти худ дар синни болоии мактабӣ эҳсоси боварӣ ба худ, ғоидаоварӣ ва зарурат дар ҷаҳон мебошад, ки ин имкон медиҳад дар шароити бадшавандаи вазъи экологӣ ба ғайолият таваҷҷуҳи ахлоқию экологӣ дода шавад. Дар ин маврид қобилияти бошуурона ва мустақилона қабул кардани уҳдадорихои муайян дар назди табиат, ҷомеа ва худ ва омодагии ҷавоб додан барои иҷрои онҳо дар воқеият аз ҷониби шахсият махсуб мешаванд.

Инсондӯстӣ муносибатро ба озодӣ ҳамчун арзиши ҳаётии инсон ифода мекунад. Ҳамзамон, озодӣ ҳамчун имконият ва қобилияти амал ва андеша кардани фард дар заминаи ниёзҳо, манфиатҳо ва ҳадафҳои худ дар айни замон яке аз хусусиятҳои ҳамгироии инсон ва табиат, ҳамохангсозии муносибатҳои ботавозуни онҳо мебошад. Дар айни замон дарки асосҳои экологии мавҷудияти инсон дар муносибат нисбати табиат ҳамчун сарчашмаи ягонаи мавҷудияти биологӣ ва фарҳангӣ зоҳир мегардад.

Тарбияи ахлоқӣ ягонагии табиӣ шури инкишофёфтаи ахлоқӣ, ҳолати эҳсосӣ ва равонӣ, ғайолияти амалии ихтиёро ифода намуда, ба муносибати инсон нисбати табиат таъсири назаррас мерасонад. Дар ин марҳилаи инкишофи инсон табиат ба далели нотакрор ва беназир будани худ мақоми арзиши мустақилро соҳиб мешавад. Ҳамзамон муносибати арзишӣ-маъноии шахсият нисбати табиат дар ташаккули он нақши махсус пайдо мекунад, ки боиси оқибатҳои мухталифи созанда ва харобиовар мегардад, зеро онҳо имкон медиҳанд, ки принципҳои асосии ахлоқӣ ошкор карда шуда, иқтисори субъектҳои ҳамкор зиёд гардад. Зиёда аз ин, мавқеи ахлоқӣ дар муносибатҳои инсон бо муҳити табиат, қабл аз ҳама, инсонпарварона мегардад. Вобаста ба ин, дар доираи таълими таърихи кишваршиносӣ зарурати баррасии озодӣ дар се ҳолати ба ҳам алоқаманди худшиносии хонандаи мактаб: ҳангоми намоиш додани зарурати муошират бо табиат, баргарафкунии душворихои ғайолияти ҳифзи табиат, қобилият ва кӯшиши тадқиқот ба вуҷуд меояд.

Таваҷҷуҳ ва майл ба ғояи маънии олии зиндагӣ бо ташаккули муносибати инсондӯстонаи шахсият вобаста аст, ки арзиш ва ягонагии тамоми мавҷудоти зинда, дахлнопазирии ҳаёти инсон, таҳаммулпазирӣ ва неххоҳиро нисбат ба ҳама одамон, сарфи назар аз мавқеи онҳо дар ҷомеа, ҳислатҳои шахсӣ эътироф кардааст. Дар баробари ин, ҷузъи асосии аксиосфераи шахсият дорои сатҳи баланди тарбия ин муносибати ӯ нисбати Ватан ҳамчун арзиши миллӣ мебошад. Асоси моҳияти мафҳуми ватандӯстӣ чунин арзишҳо ба мисли Ватан, табиат, меҳнат, инсон мебошанд. Ҳамзамон, дарки Ватан на танҳо бо ҷои таваллуд ва ҳастии ҷисмонӣ, балки, қабл аз ҳама, бо падидаи дараҷаи олӣ – «чизе аз рӯҳ ва барои рӯҳ» вобаста аст [7].

Мавҷуд будани мақсаднокӣ, ки интиҳоби мавқеи ахлоқии шахсии худро инъикос мекунад, дар бораи омодагии шахсияти хонандаи синфҳои болоӣ барои бошуурона равона кардани озодии ирода ба ғайолияти мушаххас, муқаррар намудани ҳадаф ва муайян кардани воситаҳои ноил шудан ба он ва муайян кардани роҳҳои имконпазири ҳалли мушкилот дар асоси манфиатҳои шахсӣ шаҳодат медиҳад.

Ба сифати асоси тавсифи сатҳҳои ташаккулёбии муносибатҳои арзишӣ-маъноии шахсият нисбати воқеияти атроф меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссиётӣ-баҳодихӣ ва рафторӣ мебошанд, ки ба меъёри умумишуда дохил карда шудаанд, хизмат мекунанд.

Меъёри маърифатӣ огоҳӣ ва амиқии донишҳои ахлоқиро роҷеъ ба моҳияти муносибати инсон нисбати одамони дигар, табиат, Ватан, нисбати меҳнат; мукамал будани тасаввурот оид ба ҳислатҳои инсонӣ дорои фарҳанги баланди ахлоқӣ; мавқеи ғайолонаи азхуд кардани донишҳои ахлоқӣ пешбинӣ менамояд.

Меъёри ҳиссиётӣ-арзёбӣ дар қобилияти ҳамдардӣ ва ғамхорӣ; муносибати боэҳсос ба омӯзиши моҳияти муносибати инсон нисбати табиат, нисбати ҷомеа; дар мавҷудияти

малакаҳои баҳодихӣ ва инъикоскунанда, худбаҳодихии ахлоқӣ зоҳир мешавад. Ин меъёр муносибати субъективии шахсро ба талаботи азхудшуда фаро гирифта, имкон медиҳад, ки се сатҳи огоҳии ахлоқӣ: сатҳи камшуурона азхуд кардани меъёрҳои ахлоқӣ, эътиқоди маҳдуди ахлоқӣ; боварии комили маънавӣ муайян карда шавад.

Меъёри рафторӣ ташаккули фарҳанги рафтори инсонро дар табиат, дар байни одамони дигар; қобилияти интихоби ахлоқӣ аз ҷониби шахсият дар вазъияти нав; амалӣ кардани ҷорабиниҳои ҳифзи табиат; тақомули ахлоқӣ инъикос мекунад.

Тибқи гуфтаҳои боло, хусусиятҳои се сатҳи ташаккули муносибати арзишӣ-фарҳангии хонандагони синфҳои боло нисбати табиат ва объектҳои иҷтимоии кишвар муайян карда мешаванд.

Сатҳи баланд – ин муносибатҳои ахлоқӣ, арзишӣ-маъноии хонандагони синфҳои боло мебошад. Хонандагон маҷмуи пурраи тасаввуроти ахлоқиро дар бораи муносибатҳои одамон бо ҳамдигар, дар бораи хусусиятҳои муносибати ахлоқии шахс нисбати табиат (табиат дар низоми арзишҳои ахлоқӣ на ҳамчун восита, балки чун ҳадаф амал мекунад), дар бораи сифатҳои шахсият доранд. Онҳо ҳисси ҳамдардӣ ва ҳамдилиро нисбат ба мушкилоту ранҷи шахсони дигар ва ҳайвонот изҳор кардаанд. Хонандагони синфҳои боло дар ҷорабиниҳои ҳифзи табиат фаъолона иштирок намуда, қоидаҳои рафторро дар табиат риоя мекунанд. Хонандагони дорои фарҳанги баланди ахлоқӣ саъю кӯшиш мекунанд, ки талаботи дохилии худро дар ҷустуҷӯи доимии чизи нав, интихоб, рушди сифатӣ ва ташаккул додани худ ҳамчун шахсият дарк намоянд.

Сатҳи миёна - муносибатҳои ноустувори хонандагони синфҳои болоӣ. Хонандагон дар бораи муносибатҳои байни одамон ва хусусиятҳои муносибати ахлоқӣ нисбати табиат тасаввуроти пурраи ахлоқӣ надоранд. Ба зинаи миёна хонандагони синфҳои болоӣ дохил мешаванд, ки хоҳиши раҳмдилӣ ва хайрхоҳиро доранд, аммо ҳамзамон онҳо дар зиндагӣ ба мавҷудияти неъматҳои моддӣ низ мавқеи назаррас медиҳанд. Дар ин маврид яке аз роҳҳои ба даст овардани онҳо ноҳида гирифтани ҳислатҳои шахсӣ, монанди шаъну шараф, инсондӯстӣ, ватандӯстӣ мебошад. Мақсаднок будан дар ин гурӯҳ мавқеи шахсро ифода мекунад, ки аз асоси ахлоқӣ маҳрум аст. Бояд зикр кард, ки ин сатҳро ҷавонписарону ҷавондухтароне доранд, ки ба онҳо заиф будан ё надоштани майл ба гирифтани донишу малакаи мундариҷаи ахлоқӣ ва маҳдуд будани иҷрои супоришҳои дар доираи барнома хос буд.

Сатҳи паст - ин муносибати манфии шахс нисбати одамон, табиат ва кишвар аст. Хонандагони синфҳои болоӣ дар ин сатҳ, қабл аз ҳама, ба арзишҳои моддӣ тавачҷуҳ зоҳир мекунанд, ҳадафи асосии мавҷудияти онҳо фароғати гуворо аст ва мавҷуд набудани майли кӯмак ба одамон ва ҳайвонот аст. Хонандагоне, ки сатҳи паст доранд, ба амалу кирдори худ баҳои дуруст дода наметавонанд, дар бораи ҳислатҳои шахсият тасаввуроти нодуруст доранд. Дарки шаъну шараф, қабл аз ҳама, бо баҳои баланди ба шахсияти худ, мақсаднокӣ - бо ҳар роҳу восита, ҳатто бар зарари табиат ва одамони атроф ба ҳадаф расидан алоқаманд аст. Дар онҳо аслан ғояи ахлоқии инсондӯстӣ ва ватандӯстӣ вучуд надорад. Онҳо аз иштирок кардан дар ҷорабиниҳои ҳифзи табиат даст мекашанд ва ба қоидаҳои рафтор дар табиат риоя намекунанд.

Ҳамин тариқ, ташаккулёбии муносибатҳои арзишӣ-фарҳангӣ дар хонандагони синфҳои болоӣ дар раванди таълим тавассути мувофиқати табиӣи донишҳои ахлоқӣ ва фаъолият оид ба татбиқи меъёрҳо ва принципҳои ахлоқӣ, дар омӯзишу азхудкунии бошуурона ва эҳсосии меъёрҳо ва принципҳои ахлоқӣ сурат мегирад, ки дар сатҳи шахсият ҳамчун маҷмуи дониш ва таҷрибаи ахлоқӣ созон дода мешаванд. Муносибати иҷтимоӣ, ки дар раванди воридшавӣ ба муносибати шахсии субъективӣ, ахлоқии шахсӣ мубаддал мешавад, маъноии ахлоқиро, ки: хусусияти арзиш, яъне донишҳои ахлоқии ба таври эҳсоснок қабулшударо пайдо кардааст; маъноии ахлоқиро, ки дар шуури субъекти худ инъикос шудааст; кирдору рафтори ба арзишҳои ахлоқӣ

мувофикро, ки ҳам дар чанбаи берунӣ ва ҳам дохили анҷом дода мешаванд, дар бар мегирад.

Адабиёт

1. Ананьев, Б. Г. О проблемах современного человекознания. Второе изд. [Текст] / Б.Г. Ананьев. – Санкт-Петербург: Москва*Харьков*Минск*, 2001. – 272 с.
2. Бабосов, Е. М. Нравственная культура личности [Текст] / Е.М. Бабосов. – Мн.: Наука и техника, 1985. – 184 с.
3. Болдырев, Н. И. Нравственное воспитание школьников: вопросы теории [Текст] / Н.И. Болдырев. – М.: Педагогика, 1979. – 224 с.
4. «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» [Матн]: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2 августи с.2011, №760 // [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: mmk.tj/content/қонуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-№760-дар-бораи-ҳифзи-муҳити-зист (санаи истифода 12.12.2024).
5. «Дар бораи ҳифз ва истифодаи объектҳои мероси таърихӣ фарҳангӣ» [Матн]: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон, 3 март с.2006, №178 // [Манобеи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: mmk.tj/content/қонуни-ҷумҳурии-тоҷикистон-дар-бораи-ҳифзи-ва-истифодаи-объектҳои-мероси-таърихӣ-фарҳангӣ (санаи истифода 12.12.2024).
6. Крылова, Н. Б. Культурология образования [Текст] / Н. Б. Крылова. – М.: Народное образование, 2000. – 272 с.
7. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
8. Монахов, Н. И. Изучение эффективности воспитания: теория и методика: опыт экспериментального исследования [Текст] / Н. И. Монахов. – М.: Педагогика, 1981. – 144 с.
9. Тугаринов, В. П. Избранные философские труды [Текст] / В. П. Тугаринов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – 344 с.
10. Шилова, М. И. Мониторинг процесса воспитания школьника [Текст] / М. И. Шилова // Педагогика. – 2001. – № 5. – С. 40-45.

РОҶЕЪ БА БАЪЗЕ МЕЪЁРҶОИ ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҶОИ АРСИШ-ФАРҶАНГИИ ХОНАНДАГОН НИСБАТИ ТАБИАТИ КИШВАР

Дар мақола масъалаҳои назариявӣ роҷеъ ба баъзе меъёрҳои ташаккули муносибатҳои арзиш-фарҳангии хонандагон нисбати табиати кишвар баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки баланд бардоштани сатҳи самаранокии раванди ташаккули муносибатҳои арзиш-фарҳангии хонандагони синфҳои болоӣ нисбати табиат ва объектҳои иҷтимоии кишвари худ бо стратегия ва методикаи андозакунии он вобаста аст. Дар тадқиқотҳои равшанӣ ва педагогӣ муосир самтҳои арзишӣ як ҷузъи томи тамоюли шахсият буда, механизми ботиниро ташкил медиҳанд, ки ба муносибати инсон ба олами атроф ва ғайрияти ӯ таъсир мерасонад. Тарбияи ахлоқӣ ягонагии табиӣи шуури инкишофёфтаи ахлоқӣ, ҳолати эҳсосӣ ва раванӣ, ғайрияти амалии ихтиёро ифода намуда, ба муносибати инсон нисбати табиат таъсири назаррас мерасонад. Дар ин марҳилаи инкишофи инсон табиат ба далели нотакрор ва беназир будани худ мақоми арзиши мустақилро соҳиб мешавад. Ҳамзамон муносибати арзиш-маъноии шахсият нисбати табиат дар ташаккули он нақши махсус пайдо мекунад, ки боиси оқибатҳои мухталифи созанда ва харобиовар мегардад, зеро онҳо имкон медиҳанд, ки принципҳои асосии ахлоқӣ ошкор карда шуда, иқтисоди субъектҳои ҳамкор зиёд гардад. Зиёда аз ин, мавқеи ахлоқӣ дар муносибатҳои инсон бо муҳити табиат, қабл аз ҳама, инсонпарварона мегардад. Хулоса карда шудааст, ки ба сифати асоси тавсифи

сатҳҳои ташаккули муносибатҳои арзишӣ-фарҳангии шахсият нисбати воқеияти атроф меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссиётӣ-баҳодихӣ ва рафторӣ мебошанд, ки ба меъёри умумишуда дохил карда шудаанд.

Калидвожаҳо: ташаккули муносибатҳои арзишӣ-фарҳангӣ, табиат, муҳити гирду атроф, салоҳият, рушд, муносибати инсон, меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссиётӣ-баҳодихӣ, рафторӣ, омӯзгор, хонанда.

О НЕКОТОРЫХ КРИТЕРИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНО-КУЛЬТУРНОГО ОТНОШЕНИЯ УЧАЩИХСЯ К ПРИРОДЕ СТРАНЫ

В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы, связанные с некоторыми критериями формирования ценностно-культурных отношений учащихся относительно к природе страны. Отмечено, что повышение уровня эффективности процесса формирования ценностно-культурных отношений старшеклассников к природе и социальным объектам своей страны зависит от стратегии и методики его измерения. В современных психолого-педагогических исследованиях ценностные ориентации представляют собой содержательный слой направленности личности и образуют внутренний механизм, влияющий на отношение человека к окружающему миру и его деятельности. Нравственное воспитание выражает естественное единство развитого нравственного сознания, эмоционального и психического состояния, практической волевой деятельности и оказывает значительное влияние на отношение человека к природе. На этом этапе развития человека природа в силу своей уникальности и неповторимости приобретает статус самостоятельной ценности. В то же время ценностно-смысловое отношение личности к природе приобретает особую роль в ее формировании, что приводит к различным конструктивным и деструктивным последствиям, поскольку позволяет выявить основные моральные принципы и повысить потенциал взаимодействующих субъектов. Более того, этическая позиция во взаимоотношениях человека с природной средой становится, прежде всего, гуманной. Делается вывод, что в качестве основы для описания уровней формирования ценностно-культурных установок личности по отношению к окружающей действительности выступают когнитивные, сенсорно-оценочные и поведенческие нормы, входящие в обобщенную норму.

Ключевые слова: формирование ценностно-культурных отношений, природа, среда, компетентность, развитие, человеческое мироощущение, когнитивные нормы, сенсорно-оценочная деятельность, поведение, учитель, ученик.

ON SOME CRITERIA FOR THE FORMATION OF PUPILS' VALUE-CULTURAL ATTITUDE TOWARDS THE NATURE OF THE COUNTRY

The article discusses some theoretical issues related to certain criteria for the formation of value-cultural attitudes of pupils regarding the nature of the country. It is noted that increasing the level of efficiency of the process of forming value-cultural attitudes of high school pupils to nature and social objects of their country depends on the strategy and methodology for measuring it. In modern psychological and pedagogical research, value orientations represent a meaningful layer of personality orientation and form an internal mechanism that influences a person's attitude to the world around him and his activities. Moral education expresses the natural unity of a developed moral consciousness, emotional and mental state, practical volitional activity and has a significant impact on a person's attitude to nature. At this stage of human development, nature, by virtue of its uniqueness and uniqueness, acquires the status of an independent value. At the same time, the value-semantic attitude of a person to nature acquires a special role in its formation, which leads to various constructive and destructive

consequences, since it allows to identify the basic moral principles and increase the potential of interacting subjects. Moreover, the ethical position in human relations with the natural environment becomes, first of all, humane. It is concluded that cognitive, sensory-evaluative and behavioral norms, which are part of the generalized norm, serve as the basis for describing the levels of formation of a person's value-cultural attitudes towards the surrounding reality.

Keywords: formation of value-cultural relations, nature, environment, competence, development, human perception of the world, cognitive norms, sensory-evaluative activity, behavior, teacher, pupil.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қобилова Махина Абдумуталибовна – унвонҷӯи кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи умумии МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров». Нишонӣ: 735700. ш. Хучанд, гузари Мавлонбеков 1. Тел.: 929648036; sharofzod1954@mail.ru

Сведения об авторе: Кобилова Махина Абдумуталибовна – соискатель общеуниверситетской кафедры общей педагогики ГОУ «ХГУ им.академика Б.Гафурова». Адрес: 735700. г. Худжанд, пр. Мавлонбекова 1. Тел.: 929648036; sharofzod1954@mail.ru

About the author: Kobilova Makhina Abdumutalibovna – applicant for the university department of general pedagogy of the State Educational Institution "KhSU named after Academician B. Gafurov". Address: 735700. Khujand, Mavlonbekov Ave. 1. Tel.: 929648036; sharofzod1954@mail.ru

ТДУ 329.78: [008+37.01+378]

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ ФАРҶАНГӢ-АҲЛОҚӢ ВА БАЛАНД БАРДОШТАНИ ТАҲАММУЛПАЗИРИИ ҶАВОНОН ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Азимова Машхураҳон Ҳочиевна

МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Тоҷикистон ҳамчун давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ, ки рӯй ба муносибатҳои нави иқтисоди бозаргонӣ овардааст, ба хоҳири ҷавобгӯ будани таълим ва тарбияи насли наврас талаб мекунад, ки таҳсилот бо дарназардошти арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ тибқи талаботи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ба роҳ монда шавад. Дар чунин шароит низоми таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд бо низоми таҳсилоти давлатҳои мутараққии ҷаҳон мутобиқ қунонида шавад.

Дар давраи гузариш ба ҷомеаи демократӣ ва муносибатҳои бозаргонӣ дар назди муассисаҳои таълимӣ бо ҷиддияти махсус вазифаи муҳим гузошта шудааст – тарбия намудани омӯзгорони ҳамаҷониба ташаккулёфтаи ҷомеаи навин, омӯзгоре, ки омода аст муқаррароти нав дар соҳаи маорифро дар ҳаёт тадбиқ намояд. Аз дараҷаи салоҳиятдории касбии омӯзгор, аз мавқеи шахрвандии ӯ ташаккули маънавии ҷомеаи муосир, натиҷаҳои фаъолияти ҷамъиятӣ ва симои насли ҷавон вобастагии мустақим дорад. Барои расидан ба ин ҳадаф, нақши асосиро системаи маориф ва муассисаҳои таълимӣ мебозанд, ки дар назди онҳо вазифаи тарбияи омма ва тайёр намудани мутахассисони муосири ҷавобгӯӣ ба меъёрҳо ва талаботи ҷомеаи ҷаҳонӣ истодааст.

Эҳёи фарҳанги миллӣ, ҷалб намудани ҷавонон ба арзишҳои маънавӣ ва ахлоқӣ, тадбиқи тарбияи миллӣ тавассути санъати миллӣ яке аз вазифаҳои муҳимми муассисаҳои таълимиву маориф мебошад. Дар ҳуҷҷатҳои асосии Ҷумҳурии Тоҷикистон

дар соҳаи маориф таъкид гаштааст, ки баланд бардоштани сифати таълими техникӣ, таҳкими пайвастагии омӯзиш бо ҳаёт, истифодаи анъанаҳои халқӣ дар таълим ба кори сермаҳсул ба нафъи ҷомеа вазифаи асосӣ дар соҳаи маориф мебошад.

«Байни арзишҳои ахлоқие, ки ба ҳуқуқҳои инсон муносибати бевосита доранд, инҳоро ҷудо кардан мумкин аст: ҳақиқат, вичдон, поквичдонӣ, муҳаббат, саодат ва бисёр арзишҳои дигар. Вичдон эҳсоси ботинӣ, чунин рӯҳияи инсон аст, ки имконият медиҳад некию зиштӣ, хубию бадӣ, адолатнокию беадолатӣ фарқ карда шавад. Ин ҳамон нидои даруниест, ки ба одам кӯмак мекунад, то дар асоси тасаввуроти умумии маънавӣ ин ё он тарзи рафторро интихоб намояд. Арзишҳои ахлоқӣ ба ҳуқуқҳои инсон барои таъмини манфиатҳои инсон хизмат карда, баҳри бунёди ҷомеаи инсондӯстона замина фароҳам меоранд» [5, с.109-110].

Дар робита ба ин, баланд бардоштани сифати омодагии мутахассисони соҳа то сатҳи муносиб зарур аст, зеро, махсусан, онҳо ба ҷавонон имконият медиҳанд, ки оид ба меҳнати умумӣ дониш ва маълумоти махсус гиранд, ба ташаккули зеҳнӣ, зебоипарастӣ ва этникии хонандагон, худмуайянкунии касбӣ, мутобиқшавии онҳо ба шароитҳои ҷамъиятӣ-иқтисодии муносири глобалӣ мусоидат намоянд. Ҷараёни технологияи муосир дар сатҳи баланд нишон додани чунин хислатҳои касбӣ ба монанди фарогирии фикр, мутобиқшавии дониш ба шароитҳои тағйирёбанда, худомӯзӣ, худрушдкунӣ, баланд бардоштани сатҳи таҳассус ва афзоиши мустақилонаи сифати донишро талаб мекунад.

Барои ташаккули салоҳиятҳои фарҳангӣ-ахлоқӣ ва баланд бардоштани таҳаммулпазирии донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ талаботи махсусро ба сабаби пайдоиши шаклҳои мухталифи касбомӯзӣ вобаста ба истифодаи ҳунарҳои анъанавии тоҷикон касб мекунад. Вазифаи асосии омӯзгорон – ташаккули муносибатҳои нав, ки дар фазои созандагии ҷустуҷӯӣ, дар фазои эҷодкоронаи ҷустуҷӯ дар асоси ҳамкориҳои башардӯстона бунёд ёфтааст, ҷалби насли наврас ба арзишҳои умумибашарии инсонӣ, ки асрҳо аз тариқи ҳунарҳои анъанавии тоҷикӣ тарҳрезӣ шудаанд, мебошад. Тарбияи босифати донишҷӯён бо истифода аз воситаҳои ҳунарҳои анъанавии тоҷикӣ дурнамои беҳтарин дар нақшаи иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва педагогӣ боз мекунад, ки ба афзоиши эътибори он дар муассисаҳои таълимӣ ва ҷомеа мусоидат мекунад.

Дар педагогика диққати махсус ба ташаккули салоҳиятҳои фарҳангӣ-ахлоқӣ ва баланд бардоштани таҳаммулпазирии донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ равона карда шудааст. Аз ин рӯ, зарур аст, ки мутахассисон дорои сатҳи баланди шахсияти миллӣ, ки муҳтавои таърихӣ, фарҳанг ва этно-педагогии халқӣ худро дӯстдоранда ва таҳаммулпазир омода карда бошем. Ин низомии таълимӣ интиқол додани малакаҳои зарурӣ ва донишро дар бар мегирад, ки хусусиятҳои зебопарастӣ ва ахлоқии онҳо дар ҷараёни фаъолияти ҳаррӯза ташаккул меёбанд.

Дар ин бобат асару мақолаҳои илмиро, ки олимони машҳури соҳаи педагогика Боронов Б. [3], Лутфуллоев М. [4], Массен, П. [5], Раҳимов Х. [6], Нуоров А. [7], Федотова, Л.Н. [8] ва дигарон нашр намудаанд, зикр кардан ба маврид аст. Ҳадафи онҳо аз он иборат аст, ки маориф бояд мусоидат намояд, то ки донишҷӯён дар бораи решаҳои худ ва арзишҳои ахлоқӣ андеша намоянд ва бо ҳамин роҳ ҷойгоҳи фарҳанги миллии худро дар ҷаҳон муайян карда тавонанд ва ба фарҳангҳои дигар давлатҳои эҳтиром гузоранд.

Инсоният бо вучуди ин ки бо нерӯи ақлонӣ дар фатҳи сайёраи хеш ва кашфи кайҳони беҳудуд ба дастовардҳои бесобиқа ноил шудааст, ҳанӯз ҳам ба як рӯзгори осуда, поку озода ва орий аз маҳрумияту тазодҳо нарасидааст. Дар фазои шабакаҳои телевизионии фарҳангиву иттилоотии ҷаҳонӣ филмномаҳои мочароҷӯёна, ҷангу куштор, ғорату таҳқир, зӯрвариву таҳрибкорӣ, фасоди ахлоқии инсонӣ ва ниҳоят аз асолати азалии хеш дур шудани одамизод торафт меафзояд. Мақому мартабаи инсон,

асолату ормонҳои воло, шаъну эътибор ва ҷаҳони моддиву маънавии ӯ бо ин ҳама инқилобу таҳаввулот, муваффақияту музаффариятҳои илмиву фарҳангӣ ва дастовардҳои бесобиқаи техникаву технологӣ ҳанӯз ҳам номукамал, печида ва гирифтор ба маҳдудиятҳои ақидавӣ ва манфиатҳои иқтисодиву сиёсӣ мебошад, ки ба он тарбия, фарҳанг, ахлоқу маънавиёт таъсири назарраси худро гузошта метавонад.

Тарбия ва ташаккули салоҳиятҳои фарҳангӣ-ахлоқӣ ва таҳаммулпазирӣ таъсир ба дунёи маънавии шахс аст. Ин сифатҳо на танҳо дар инсон фаҳмиши зебӣ, балки фаъолияти нексиришӣ, ростқавлӣ, ҳалолкориву ҳалолхӯрӣ, бо адлу инсоф, саховатманд ва амсоли инро ба вуҷуд меоранд. Фарҳанг, ахлоқу маънавиёт унсурҳои асосӣ мебошанд, ки қисматҳои дигари тарбияро бо ҳам мепайванданд ва асоси фаъолияти шахрвандро ташкил медиҳанд. Илму фарҳанг дунёи маънавии инсонро ташаккул медиҳанд. Забон, адабиёт, таърих манбаҳои хаттӣ ва шифоҳӣ, осори арзишманди динӣ, ёдгориҳои таърих, асарҳои санъат, барномаҳои радио, телеизион, маводи компютер, шабакаи «Интернет», васоити ахбори омма дар тарбияи маънавий ва олами маънавии инсон нақши бориз дошта, дар тарбияи миллии маънавии инсон муҳимтарин васоил ба ҳисоб мераванд. Ташаккули салоҳиятҳои фарҳангӣ-ахлоқии инсон ва баланд бардоштани таҳаммулпазирӣ он ба тарбияи маънавии шахрванд наздик аст. Ҳар се аз ҳамдигар ғизо мегиранд ва дар тарбияи шахрвандӣ вазифаҳои муштаракро анҷом медиҳанд.

Мафҳумҳои маънавиёт, фарҳанг моҳияти падидаҳои ахлоқро инъикос мекунанд ва ба фаҳмида гирифтани ҷӣ нағзу ҷӣ бад, ҷӣ одилонаю ҷӣ ғайриодилона имконият медиҳад.

Фарҳангу ахлоқ ва маънавиёт нафақат ба донишмандони меъёр, қоида ва принципҳои ахлоқ, инчунин ба хатман риоя кардани онҳо, ба таҳаммулпазирӣ шахс вобаста аст. Амалӣ гардидани ин вазифаҳо, пеш аз ҳама, бар дӯши муассисаҳои таълимӣ ва омӯзгорон аст. Муассисаҳои таълимӣ метавонанд ба дастпарварони худ меъёри ахлоқ, қоида ва талабот ба рафтори шахсиятро дуруст баррасӣ намоянд. Меъёр ҳамчун ифодаи муносибатҳои муайян, амри ахлоқии ҷамъият ба рафтору ҳислатҳои шахсият ва таҳаммулпазирӣ ӯ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва шахсӣ, инчунин дар алоқа ва ҳамкорӣ бо одамон мебошад.

Тоҷикистони соҳибхитӣ мақсад гузоштааст, ки давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ бунёд намояд. Барпо намудани ҷунин давлат бо масъалаи пайдо намудани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ алоқадор аст. Маҳз аз ҳамин сабаб муассисаҳои таълимӣ имрӯза вазифадоранд, ки тарбияи маънавии ҷавононро ба таври бояду шояд ташкил намоянд, ба онҳо муяссар гардад, то ки насли ҷавон сифатҳои ахлоқӣ ҳамидаро доро бошад. Имрӯз ҳам дар қисми муассисаҳои таълимӣ ва маориф ба ин масъала эътибори бузург дода мешавад. Мавқеи он дар байни соҳаҳои дигари тарбия торафт маҳкамтару устувортар мешавад, ҷунки тақозои давраи гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ ҷунин аст.

Ҳар халқу миллат бо фарзандони шухратманди худ, ки ҳислатҳои сифатҳои беҳтарин доштанд, ифтихор мекунанд. Аз қадимулайём бузургони халқи тоҷик, адибону олимони ба масъалаҳои ахлоқу одоб ва тарбияи онҳо дар одамон баҳои арзанда додаанд. Дар давоми зиёда аз ҳазор сол доир ба ин мавзӯ китобҳо, одобномаҳо, панду насиҳатҳо, ҳикоятҳои ривоятҳои офаридаанд, ки имрӯз ҳам барои тарбияи маънавий кадрҳои қиммати беандоза доранд. Гузаштагонҳои дар асоси ҳамин талаботи тарбияи гирифтаанд ва шукрона кард, ки насли имрӯза боз аз онҳо бархурдор гашт.

Ташаккули фарҳанг, маънавиёти ахлоқӣ наврасону ҷавонон дар муассисаҳои таълимӣ маҷмуи меъёр ва қоидаҳои оддии рафтори маданӣ дар хона, кӯча ва ҷойҳои ҷамъиятӣ мувофиқи талаботи муайяншудаи маданияти рафтор бо калонсолон ва ҳамсолонро дар бар мегирад. Ташаккули тасаввуроти ҷавонон дар бораи меъёрҳои ахлоқӣ, муносибат бо атрофиён: хайрхоҳӣ, ғамхорӣ, ростгӯӣ, худшиносӣ, ҳудогоҳӣ, таҳаммулпазирӣ, тарбияи ҳиссиёти инсондӯстӣ: меҳрубонӣ, ҳалим будан вазифаҳои

асосии тарбияи маънавию ахлоқӣ махсуб меёбанд. Омӯзонидани дӯстона зиндагӣ кардан, якҷоя бозӣ кардан, китобхоро истифода намудан, ба якдигар мадад расонидан аз таҳаммулпазирӣ ва зинаҳои аввалини таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимӣ тарбия карда мешаванд. Инчунин лаҳзаҳои муҳайё намудани шароит барои ташаккули фарҳангу ахлоқ ва маънавиёт ба ташаккули муносибати ғамхорона ва тавачҷуҳ ба атрофиён равона гардидаанд.

Ташаккули фарҳангу ахлоқ кӯдакону ҷавононро ба хушмуомилагӣ (омӯзонидани салом додан, хайрухуш кардан, миннатдорӣ барои кӯмак) одат кунонидан аст.

Ҳатто аз кӯдакӣ мушфиқиву дилсӯзӣ ва хайрхоҳ будан нисбат ба ҳамсолони худ ғангоми пайдо шудани зиддиятҳо дар ҳолати бозӣ ва таълимро омӯзонидан зарур аст. Ёд додани гузашткунӣ нисбат ба ҳамсолон, ёрӣ додан, бетараф набудан нисбат ба дағалӣ ва хасисии ҳамсолон, бо онҳо бозӣ намудан ва ҳалал нарасонидан, ба бозӣҳои якҷоя шавқу ҳавас доштан. Истифодабарии калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми хоҳишу миннатдорӣ - ташаккур, илтимос, марҳамат ифодагари унсурҳои фарҳанг, ахлоқ ва маънавиёт аст.

Вазифаҳои асосии омӯзгорон дар ташаккули фарҳангу ахлоқ аз он иборат аст, ки муносибати неки одамро ба ҷамъият ташаккул диҳад, ба иллату камбудииҳои ахлоқӣ нафрат пайдо кунанд, интизоми шуурона тарбия намояд, барои инкишофи ҷамъатарафӣ шахсият мусоидат кунанд. Ҳалли ин вазифа баҳри ташаккули муносибатҳои ҷавонону наврасон бо ҷамъият аҳамияти махсусан калон дорад. Вай ба афзудани эҳтироми онҳо нисбати ҷамъият, ба мустақамшавии истиқлолияти кишвар, ба соҳиби маданияти ахлоқӣ шудан, инкишофи шууронагӣ, ёфтани мавқеи худ дар ҷамъият, зиёд гардонидани эътиқодашон ба одамони хуб оварда мерасонад. Омӯзгорон дар машғулиятҳо ва берун аз онҳо ба шогирдон маъноӣ ваҳдат, дӯстӣ, ҳамкорӣ, ба ҳамдигар ёрирасонӣ ва ҳислатҳои ба халқу миллат даркориро мефаҳмонад. Ин дар маҷмӯъ пешрафти иқтисодӣ, сиёсии ҷамъиятро таъмин менамояд. Хубу аъло хондан, ҷустуҷӯю меҳнат кардан, аз душворихо наҳаросида бартарараф карда тавонистан ва ба норасоиву иллатҳо муросо накардан низ амалӣ гардидани вазифаҳои тарбияи ахлоқиро таъмин менамояд.

Сарчашмаҳои ҳатгӣ, асарҳои оламшумули намояндагони адабиётмон, панду насиҳатҳо ва урфу одатҳои миллӣ, ки авлоду аҷдодамон дар асоси онҳо тарбияи ахлоқӣ гирифтаанд, имрӯз ҳам қадру қиммати худро гум накардаанд. Барои ҳаёти оилавии ҳозира, тарбияи фарзандони онҳо аҳамияти калонро моликанд.

Васияту насиҳатҳо, ақидаву андешаҳои мутафаккирони гузашта дар бораи фарҳанг, ахлоқ ва маънавиёт чунон тавоноӣ доранд, ки метавонем бо мадади онҳо дар дили ҷавонон ҳам тухми инсонпарварӣ кишта сабзонем, онҳоро ба роҳи ҳаёт барорем, то дар оянда ба халқ ва хешу табор, дӯстон дасти ёрӣ дароз намоянд, ҳурмату эҳтиромашонро ба ҷо оранд.

Дар ин ҷода истифода намудани панду ҳикматҳои ахлоқии Абӯабдуллои Рӯдакӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Сайидои Насафӣ, Саъдии Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Бадриддин Ҳилолӣ, Низомии Ганҷавӣ, Аҳмади Дониш ва дигар бузургон мувофиқи мақсад мебошад. Халқи тоҷик ва мутафаккирони он ахлоқи пок, одобу рафтори хушро қадриноса, тарғибу талқин мекарданд, чунки онҳо фаъолиятҳои мебошанд, ки ба инсон ҳусну латофат мебахшанд, вайро орифу доно, тавоно месозанд, аз ҳар ҷиҳат мукамал мегардонанд.

Ҳамин тавр, шогирдонро ба таълим фаро гирифта, дар хусуси ахлоқи ҳамида, фарҳанги миллӣ маълумоти оддитаринро дод, то ки аз фазилатҳои ахлоқи одамӣ баҳраманд гарданд ва муносибаташон бо аҳли ҷамъият, меҳнат, одамон ва ҳудашон бомаърифат, таҳаммулпазир ва шоистаи таҳсин бошанд.

«Маърифат ва фарҳанги шахс аз дониш ба миён меояд. Он ба тарбияи маънавий робитаи зич дорад. Фарқи асосӣ он аст, ки дар тарбияи маънавий ҷанбаи ахлоқӣ бештар ба

назар мерасад. Аз як сарчашма ғизо гирифтанд онҳоро бо ҳам муттаҳид месозад. Маърифат сифатҳои ахлоқӣ ва маънавии миллатро ташаккул медиҳад. Маънавиёт манбаи муҳими тарбияи миллӣ аст. Аз ҷиҳати таркиб ва маънавият мафҳуми «шахси бомаърифат» аз мафҳуми «шахси бофарҳанг» ғанию васеътар мебошад» [5, с.212].

Дар замони муосир омӯзиши илмӣ ва азбарсозии амалии арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ, дарки дуруст ва истифодаи оқилонаи онҳо дар ташаккули салоҳиятҳои фарҳангӣ ва ахлоқии наслҳои ояндаи ҷомеаи фарҳангӣ, ки ба арзишҳои маънавию маърифатӣ асос ёфтааст, нақши ҳаётан муҳим дорад. Бо дарназардошти муҳимияти мавзӯи доғи рӯз, Президенти кишвар арзишҳои умумибашарию ба гулдастаи зебо ва муаттар монанд карда, таъкид менамояд, ки «Миллати куҳанбунёди тоҷик ба ин гулдастаи умумӣ як гули бисёр пурҷило ва ба таври ҳамеша тару тоза ҳамроҳ кардааст» [1, с.114].

Рушди рӯзафзуни технологияҳои коммуникатсионӣ низ дар ин миён нигаронию соҳибназаронро ба бор овардааст. Таъсири иттилоотӣ зиёди мусбӣю манфӣю расонаҳои иттилоотӣ ва сомонаҳои интернетӣ ба ташаккули фарҳангу ахлоқ, маънавиёт ва ҳаёти мардуми ҷаҳон, махсусан ба наврасону ҷавонон аз ҷанг даҳсола пештар дида, имрӯзҳо ба маротиба зиёдтар ба мушоҳида мерасад. Табиист, ки ин гуна воситаҳои таъсиррасонӣ ба психологияи наврасону ҷавонон, умуман инсон ва шуури ҷомеа метавонад аз ҷониби гурӯҳҳои муайян бо мақсадҳои гуногун истифода шавад.

Маҳз дар ана ҳамин гуна муҳит ҷавони дар кӯдакӣ аз доираи фарҳангу ахлоқ, маънавиёт, арзишҳои миллӣ ва давлатдорӣ худ дур бештар мавриди истифода қарор мегирад.

Аз ҷониби дигар, аксаран таҳти таъсири бевоситаи ҷаҳонишавӣ тарбия ва ташаккули наврасону ҷавонон ба рӯҳияи пурталотуми глобализатсия, арзишҳо ва меъёрҳои умдаи ҷаҳонӣ бархӯрд мекунад. Дунёи муосир, ки бори гарони сарватҳои таърихиву мероси қадимӣро кашуда наметавонад, дар ташаккули арзишҳои миллӣ ва фарҳангӣю ахлоқии насли наврас ба мушкилиҳои зиёде муваҷҷеҳ мегардад. Арзишҳои қадимӣю иҷтимоии худро бохта, батадриҷ аз миён мераванд ва ҷои онҳоро арзишҳои меъёрҳои нав мегирад.

Бо дарназардошти ин, роҳбарияти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста дар мулоқоту вохӯриҳояш бо ҷавонон ва аҳли ҷамоатчиғии кишвар таъкид мекунад, ки ҳар як фарди ҷомеа бояд, зиракии сиёсиро аз даст навода, баҳри ободонии Ватан иқдом кунад. Ҳамчунин дар ҷумҳурии мо қабул шудани ду қонуни миллӣ: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи анъана ва расму оинҳои миллӣ» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак», ки заминаи асосии ҳуқуқиро барои мубориза ба муқобили хурофотпарастӣ ва гумроҳию ҷаҳолат дар ҷомеа ба миён овард, маҳз бо ташаббус ва ибтикороти Пешвои миллат, боз ҳам ба хотири ояндаи дурахшони ҷавонони кишварамон бабор омадааст.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон имрӯз тамоми шароитро барои рушди шахсияти баркамол дар ҷомеа, барои насли наврас фароҳам овардааст, дар саросари кишвар ҳазорҳо муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва касбӣ, донишқадаву донишгоҳҳо бо мутахассисони соҳа таъмин буда, содиқона барои таълиму тарбияи насли наврас ва ҷавонони ояндасоз хизмат мекунад.

Адабиёт

1. Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то сомониён [Матн]. – Душанбе, 2006. – С.114.
2. Раҳмон, Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат [Матн]. – Душанбе, 2012. – 568 с.

3. Боронов, Б. Фазилати инсон [Матн]: дастури методӣ. – Душанбе: Сифат, 2007. – 240 с.
4. Лутфуллоев, М. Осор. Чилди 5. Инсон ва тарбия [Матн]. – Душанбе, 2013. – 462 с.
5. Лутфуллоев, М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик [Матн]. – Душанбе, 2015. – 216 с.
6. Массен, П. Развитие личности в среднем возрасте [Текст] / пер. с англ. П. Массен, Дж. Конгер. – М.: Прогресс, 1997. – 272 с.
7. Раҳимов, Х., Нуров, А. Педагогика [Матн]. – Душанбе, 2007. – 340 с.
8. Федотова, Л.Н. Социология массовой коммуникации [Текст]. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 238 с.

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҶОИ ФАРҶАНГӢ-АҶЛОҚӢ ВА БАЛАНД БАРДОШТАНИ ТАҶАММУЛПАЗИРИИ ҶАВОНОН ДАР МУАССИСАҶОИ ТАҶСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Дуруст аст, ки тарбияи фарҶангӢ-аҶлоқӢ ва таҶаммулпазирии ҷавонон таъсир ба дунёи маънавии шахс аст. АҶлоқу маънавиёт унсурҳоеанд, ки қисматҳои дигари тарбияро бо ҳам мепайванданд ва асоси фаъолияти шахсро ташкил медиҳанд. Илму фарҳанг дунёи маънавии инсонро ташаққул медиҳанд. Забон, адабиёт, таърих манбаъҳои ҳаттӣ ва шиғоҳӣ, осори арзишманди динӣ, ёдгориҳои таърих, васоити аҳбори омма дар тарбияи фарҳангӢ-аҶлоқӢ ва олами маънавии инсон нақши бориз дошта, дар тарбияи миллии инсон муҳимтарин восита маҳсуб меёбанд. Моҳияти падидаҳои аҶлоқро инъикос мекунанд ва ба фаҳмида гирифтани олами ҳастӣ имконият медиҳад.

Ташаққули салоҳиятҳои фарҳангӢ-аҶлоқӢ ва таҶаммулпазирии ҷавонон нафақат ба донишҷани меъёр, қоида ва принципҳои аҶлоқ, инчунин ба ҳатман риоя қардани онҳо вобаста аст. Амалӣ намудани ин вазифаҳо, пеш аз ҳама, бар дӯши муассисаҳои таълимиӣ ва омӯзгорон аст, ки онҳо метавонанд ба ҷавонон меъёри аҶлоқ, қоида ва талабот ба рағтори шахсиятро дуруст баррасӣ намоянд.

Дар мақола дар бораи ташаққули салоҳиятҳои фарҳангию аҶлоқӢ ва баланд бардоштани таҶаммулпазирии ҷавонон дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, ташаққули тарбияи аҶлоқии онҳо суҳан меравад. Қайд мегардад, ки самаранокии раванди таълиму тарбия ба истиғодаи оқилонаи усулҳои таълиму тарбия вобаста аст.

Қалидвожаҳо: таҶаммулпазирӣ, ташаққул, салоҳиятҳои фарҳангию аҶлоқӣ, раванди таълим, тарбияи маънавиӣ, усулҳои тарбия, тарбияи аҶлоқӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНО-НРАВСТВЕННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ И ПОВЫШЕНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ МОЛОДЁЖИ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Действительно, культурно-нравственное воспитание и толерантность молодежи оказывают влияние на духовный мир человека. Этика и духовность являются элементами, которые связывают другие части образования и составляют основу деятельности человека. Наука и культура образуют духовный мир человека. Язык, литература, история, письменные и устные источники, ценные религиозные произведения, исторические памятники, средства массовой информации играют значительную роль в культурно-нравственном воспитании и духовном мире человека и считаются важнейшими средствами национального воспитания человека. Они отражают суть нравственных явлений и дают возможность понять мир существования.

Формирование культурно-нравственных компетенций и толерантности молодежи зависит не только от знания норм, правил и принципов морали, но и от их

обязательного соблюдения. Реализация этих задач, прежде всего, лежит на плечах образовательных учреждений и педагогов, которые умеют правильно оценивать нормы морали, правила и требования к личному поведению к молодежи.

В статье говорится о формировании культурно-нравственных компетенций и повышении толерантности молодежи в учреждениях высшего профессионального образования, формирования их нравственного воспитания. Отмечается, что эффективность и результативность процесса обучения и воспитания зависит от рационального использования методов обучения и воспитания.

Ключевые слова: толерантность, формирования, культурно-нравственные компетенции, образовательный процесс, духовная воспитания, методы воспитания, нравственная воспитания.

FORMATION OF CULTURAL AND MORAL COMPETENCIES AND IMPROVEMENT OF YOUTH TOLERANCE IN INSTITUTIONS OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION

Indeed, cultural and moral education, and tolerance of youth is an influence on the spiritual world of a person. Ethics and spirituality are elements that connect other parts of education and form the basis of a person's activity. Science and culture form the spiritual world of man. Language, literature, history, written and oral sources, valuable religious works, historical monuments, mass media play a significant role in the cultural-moral education and the spiritual world of a person, and are considered the most important means in the national education of a person. They reflect the essence of moral phenomena and make it possible to understand the world of existence.

The formation of cultural and moral competencies and tolerance of youth depends not only on knowledge of norms, rules and principles of morality, but also on their mandatory observance. The implementation of these tasks, first of all, lies on the shoulders of educational institutions and teachers who know how to correctly assess moral standards, rules and requirements for personal behavior for young people.

The article talks about the formation of cultural and moral competencies and increasing the tolerance of youth in institutions of higher professional education, the formation of their moral education. It is noted that the effectiveness of the educational process depends on the rational use of teaching methods.

Keywords: tolerance, formations, cultural and moral competences, educational process, spiritual education, methods of education, moral education

Маълумот дар бораи муаллиф: Азимова Машхурахон Ҳочиевна, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи назария ва методикаи тарбияи томактабии факултети психология ва таҳсилоти томактабии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров. Нишонӣ: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, шаҳри Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1., Телефон: + 992 92 744 10 42.

Сведения об авторе: Азимова Машхурахон Ходжиевна, кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой теории и методики дошкольного образования ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова». Адрес: 735700, Республика Таджикистан, Согдийский область, город Худжанд, проезд Мавлонбекова 1., Телефон: + 992 92 744 10 42.

Information about the author: Azimova Mashurakhon Khodzhievna, Ph.D., Associate Professor Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Sughd region, Khujand city, Mavlonbekova passage 1. Tel: + 992 92 744 10 42.

ТДУ 37: [008+32+378]

ОИД БА ЛОИӢАСОЗИИ ТАШАККУЛИ ФАРӢАНГИ СИЁСИИ МУТАӢАССИСИ ОЯНДА ДАР ФАЪОЛИЯТИ ТАЪЛИМИИ МАКОТИБИ ОЛӢ

Максудов Хусрав Зафарчонович

МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров”.

Равандҳои ҷаҳонишавии фазои фарҳангӣ-маърифатӣ, ки дар ҷаҳон ҷараён доранду равандро интегративӣ як қисми онҳо мебошанд, барои рушди маърифати башардӯстона дар кишвари мо имкониятҳои бузург доранд. Дурнамои таҷдиди он зарурати омода намудани мутахассисро ба миён мегузорад, ки ба тарҳрезии фаъолияти худ дар вазъиятҳои гуногуни иҷтимоӣ-фарҳангӣ қодир аст, омода аст новобаста аз шароити мушаххас роҳҳои ҳалли мушкилоти ба миёномадаро пайдо кунад ва стратегияи махсуси тафаккури касбӣ, рафтор ва фаъолиятро таҳия намояд.

Шарти асосии амалӣ гардонидани ин талабот, ки дастуруламали маълумоти миёнаи касбиро муайян мекунад ҳамон гузаштан ба парадигмаи нави таълим аст, ки омилҳои асосии он фарҳанги сиёсӣ, тарбияи одами дорои фарҳанги сиёсӣ мебошад. Вобаста ба ин, махсусан муҳим аст, ки фаъолияти омӯзгорӣ амалан ба инсоншиносӣ як навъ антропологияи педагогӣ табдил ёбад. Арзишҳо ва меъёрҳои фарҳанг, санъат, ахлоқ, сиёсат, тамоми дастовардҳои соҳаи маънавии ҳаёт бояд фазои рӯ овардан ба шахсияти инсонро ба вучуд оваранд, ба тамоми сохторҳои раванди ягонаи педагогӣ ворид шаванд, самти инсонпарварӣ ва инкишофи шахсии мутахассисони ояндаро таъмин намоянд.

Дар ҷомеаи муосири технократӣ, ки рушди он бо ҳаракати фавқуллода ва тағйирпазирӣ тавсиф мешавад, намуди лоиҳавии фарҳанг бартарӣ пайдо карда, ба яке аз механизмҳои марказии эҷоди оянда табдил меёбад ва дар айни замон хусусияти универсалӣ ва ҷузъии фаъолияти лоиҳавиро ошкор мекунад. Дар он муттаҳидшавии ибтидои принципҳои технократӣ ва башардӯстона, таҷқиқотӣ ва пешгӯӣ ба иттилоот асосёфтаи таълимӣ ва иҷтимоӣ-тағйирдиҳанда мушоҳида мешавад ва ин тақозо мекунад, ки ҳар як омӯзгор бояд фаъолияти лоиҳавиро дар намудҳои гуногуни он аз худ кунад. Падидаи фарҳанги лоиҳавӣ на танҳо тавачҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб мекунад, балки ба яке аз ҷузъҳои муҳими раванди таълими муосир табдил меёбад. Ба тарафдорӣ зарурати инкишоф додани фарҳанги лоиҳавӣ далелҳои зиёде мавҷуданд. Аввалан, тарроҳӣ як намуди омӯзиши мушкилот дар асоси рушд мебошад. Дуюм, тарроҳӣ намуди тафаккури иштирокчиёни лоиҳаро тағйир дода, онро ба ниёзҳои асри XXI наздик мекунад. Сеюм, тарроҳӣ симои нав, замонавӣ ва инноватсионии ҳар як муассисаи таълимиро муайян мекунад. Чорум, тарроҳӣ идеяҳои педагогикаи шахсӣ ва эҷодиро амалӣ менамояд. Панҷум, тарроҳӣ рақобатпазирӣи ҳуди омӯзгорро дар бозори меҳнат тағйир медиҳад.

Ба ғайр аз ин, ба ақидаи таҷқиқотчиёни зиёд, хусусияти фарқкунандаи фарҳанги муосир дар хусусияти конструктивӣ ва дигаргунсозандагии он аст.

Таҳлили мафҳуми фарҳанги лоиҳавӣ аз тарафи И.А. Колесникова, А.П. Марков, В.Е. Радионов имкон дод, ки онро ҳамчун воситаи эҷодкоронаи худтатбиқкунии инсон, ки олами объективиро тавлид мекунад, барандаи идеалу арзишҳои олами маънавӣ мебошад, муҳити зистро мувофиқи ин идеалу арзишҳо дигаргун месозад, фаҳмем.

Фарҳанги лоиҳавии омӯзгор ба салоҳияти лоиҳавӣ асос ёфтааст, ки он донишу малакаҳои асосҳои тарҳрезӣ, ташаккули сифатҳо ва қобилиятҳои эҷодии шахс, қобилияти тарҳрезии равишҳои технологияи инноватсионии ӯро барои ҳалли мушкилот дар шароити босуръати тағйирёбандаи ғайристандартӣ, ҳолатҳо, фаъолияти эҷодӣ дар фаъолияти дигаргунсозӣ, ки ба оптимизатсия ва ташкили эстетикӣ муҳити зист нигаронида

шудаанд, дар бар мегирад. Ҳамчун як роҳи маърифат, моделсозӣ дар илмҳои педагогӣ аз солҳои 80-уми асри ХХ хеле пуршиддат истифода мешавад. Дар даҳсолаи охир мушкилоти моделсозӣ, ташаккул ва фаъолияти системаҳои тарбиявӣ низ аз назари омӯзгор-тадқиқотчиён дур намондааст. Ба моделсозӣ ҳамчун усули илмӣ асарҳои файласуфон Б.А. Глинский, Б. С. Грязнов, Е.П. Никитин, В. А.Штофф ва педагогон А. И.Архангельский, А.П. Беляев, В.П. Беспалко, В.И. Журавлев, А. А. Кирсанов, В.В. Краевский, И.И. Логинов ва дигарон бахшида шудаанд.

Лебедева Г.А. моделсозиро чун «сохтани моделҳо, омӯхтан ва санҷиши онҳо дар раванди исботи ҳақиқат ва ҷустуҷӯи донишҳои ҳақиқӣ» мефаҳмад [6]. Ин таъриф чор хусусиятро дар бар мегирад: 1) модел – системаи аз ҷиҳати фикран ифодаёфта ё аз ҷиҳати моддӣ амалӣ гардида; 2) он объекти тадқиқотро инъикос мекунад; 3) он қобилияти иваз кардани ашёро дорад; 4) омӯзиши он дар бораи объект маълумоти нав медиҳад.

Тадқиқотчи Гинецинский В.И. имконияти объективии моделсозиро чунин мешуморад, ки байни унсурҳои ба ашёҳои пурра дохилшуда робитаи табиӣ вучуд дорад. Унсурҳои ба ашё дохилшуда бояд табиатан бо ҳамдигар мувофиқат кунанд, дар айни замон унсурҳо ва муносибатҳои, ки моделро ташкил медиҳанд, бояд ба унсурҳо ва муносибатҳои ба асл тааллуқдошта мувофиқат кунанд. Асли ашё онест, ки бевосита мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқ қарор дорад ва бо модел он иваз карда мешавад, аммо асли ашё на ҳамчун объекти яклухт бо хусусияти сифатӣ ва миқдориаш, дар тамоми боигарии ҳосиятҳо, алоқаҳо ва муносибатҳои гуногун дарк карда мешавад, балки объекти дорой он ҳосиятҳо, робитаҳо ва муносибатҳои, ки бевосита мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқ аст [4]. Умуман, моделсозӣ омӯзиши ҳама гуна падидаҳо, равандҳо ё системаҳои объектҳо тавассути сохтан ва омӯхтани моделҳои онҳо мебошад.

Бо дарназардошти сохтор, хусусиятҳои раванди омӯхташаванда ва равиши интихобшуда кӯшиш карда шуд, ки модели сохторӣ-функционалӣ, ки бо ба назар гирифтани воқеияти ҳозира барои мутахассисони оянда ташаккул додани маданияти лоиҳавӣ имконият медиҳад, тарҳрезӣ карда шавад. Ҳангоми сохтани модел мо равишҳои гуногуни тарҳрезии равандҳои педагогиро ба назар гирифтем. Яке аз онҳо аз он иборат аст, ки раванди таълим барои иҷрои вазифаи классикӣ - интиқоли дониш, ташаккул додани маҳорат ва малакаҳои амалии мутахассиси оянда пешбинӣ шудааст. Моҳияти равиши дуҷум ҳавасмандгардонии фаъолияти эҷодии хонанда, самти нерӯҳои асосӣ ва фаъолияти маърифатии ӯ ба сӯи азхудкунии мустақилонаи дониш (донишҷӯ субъекти раванди таълиму тарбия) мебошад. Муносибати сеюм назорати қатъии раванди ташаккули мутахассисро дар бар мегирад, ки дар рафти он истифодаи технологияҳои гуногуни таълим сатҳи баланди омодагии донишҷӯ ва аз ин рӯ, омодагии ӯро ба фаъолияти касбӣ кафолат медиҳад. Дар баробари гуфтаҳои боло, мо дар раванди моделсозӣ ба ақидаҳои муносири назарияи системаҳо муроҷиат карданро мувофиқи мақсад мешуморем. Аввалан, таҳлили системавӣ ҳамчун заминаи методологӣ омӯзиши объектҳо ва равандҳои мураккабе баромад мекунад, ки аксари равандҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла равандҳои таълим, тарбия, ташаккули шахсият ва омодагии он ба намуди муайяни фаъолиятро дар бар мегиранд. Сониян, равиши систематикӣ усулҳои махсус ва анъанавии таҳқиқотро истисно намекунад, балки онҳоро пурра мекунад [7]. Ҳангоми муайян кардани нақши мусбати муносибати систематикӣ ба моделсозии равандҳои педагогӣ мо ба инҳо таъя кардем:

- таҳлили системавӣ ба мо имкон медиҳад, ки воқеияти васеътари маърифатиро дар муқоиса бо усулҳои махсуси илмӣ муайян кунем;

- ҷустуҷӯи механизмҳои конкретии бутунӣ предмет ва муайян кардани типологияи басо мукаммали алоқаҳои он асоси сохтани схемаҳои нави шарҳ, шинохту тадқиқ мебошад.

- мушкилии объекти тадқиқшаванда дар таҳлили системавӣ тавассути гуногунии

алоқаҳои «дохилӣ» ва «берунӣ»-и он ифода меёбад, ки ба мо имкон медиҳад якҷанд қисмҳои гуногуни як объектро ба системаҳои омӯхташаванда баррасӣ кунем (яъне мувофиқати ҳуҷи системаи омӯхташаванда танҳо тавассути сохтани маҷмуи муайяни моделҳо таъмин карда мешавад, ки ҳар яки онҳо танҳо ҷанбаҳои муайяни ин системаро тавсиф карда метавонанд).

Ба ибораи дигар гуем, принципи мураттабро дар моделсозии раванди ташаккули фарҳанги сиёсии лоиҳавии мутахассис истифода намуда, мо онро ҳамчун зерсистемаи мазмуни таълими умумии касбӣ ҳисоб кардем.

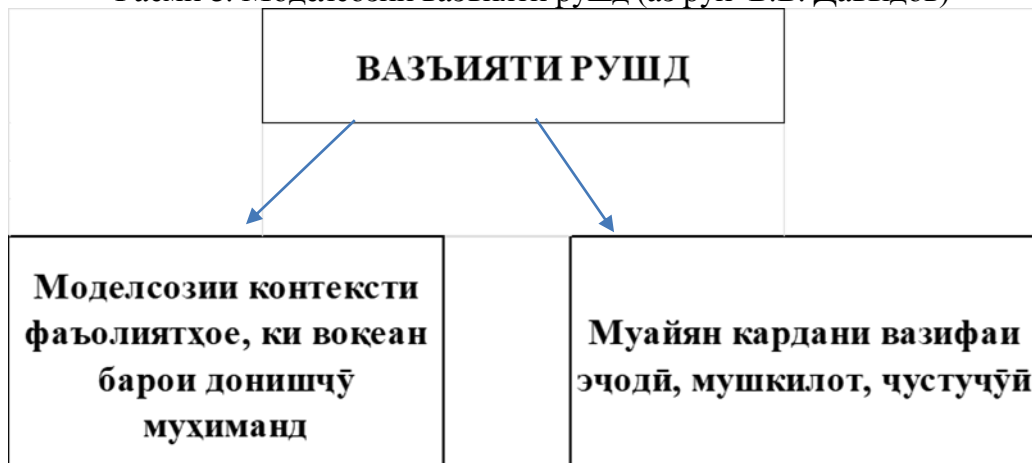
Дар бисёре аз тадқиқотҳо, фаъолияти таълимӣ ҳамчун яке аз навъҳои фаъолияти инсон ба ҳисоб меравад, ки бо эҳтиёҷоти махсус барои табдил додани субъекти фаъол, тағйирёбии худ дар раванди таълим ба вучуд омадааст. Исботи ин таҳқиқоти В.В. Давидов, А.К. Маркова ва Д.Б. Эльконин, аст, ки тибқи андешаҳои онҳо фаъолияти таълимӣ аз рӯи сохтораш сохтори ҳама гуна фаъолияти инсониро тақрор ва таҷдиди назар мекунад.

Мавзӯи фаъолияти таълимӣ, ба гуфтаи В.В. Сериков [8, с.264-265], кори донишҷӯ аз болои рушди худ мебошад. Азбаски ҳар як фаъолияти инсон азхудкунии онро пешбинӣ мекунад, лаҳзаҳои омӯзиш дар тамоми фаъолияти инсон ба таври возеҳ аст. Аз ин лиҳоз, фаъолияти таълимӣ ҳамчун воситаи ягонаи азхудкунии тамоми намудҳои дигари фаъолият фаҳмида мешавад. Унсурҳои сохтори фаъолият инҳо ҳисобида мешаванд: 1) қабул ва дарки вазифаи маърифатӣ, навсозии ангеҷаҳои ҳалли он; 2) дарки иттилооти нав; 3) фаҳмидани он; 4) истифодаи ин мафҳумҳо ҳамчун асоси нишондиҳанда барои фаъолият, инъикоси мақсаду усулҳо; 5) пешравӣ аз дараҷаи ба дастамадаи тараққиёт; 6) ба шароити нав гузарондани усулҳои азхудшуда [8, с. 256].

Дар таҳқиқотҳои А.Н. Леонтьев, Н.Ф. Тализина ва дигарон қайд шудааст, ки фаъолияти таълимӣ мавзӯ, маҳсулот ва раванди худро дорад. Мавзӯи чунин фаъолият мазмуни таълим мебошад. Раванд аз ду намуд иборат аст: амалисозии фаъолияти ба дастамада ва азхудкунии воқеии он. Маҳсули чунин фаъолият маҷмуи дониш, қобилият, малака ё муҳтавои омӯхташудаи таълим буда, вобаста ба ин таҷрибаи донишҷӯ тағйир меёбад.

Аз нуктаи назари В.В. Давыдов, фаъолияти таълимӣ – ин муҳитест, ки дар он шахсият амалӣ мегардад, раванди рушди худшиносӣ ва худсохтсозии он сурат мегирад. Дар доираи парадигмаи шахсӣ нигаронидашуда ё субъективии таълим мундариҷаи фаъолияти таълимӣ ба соҳаи шахсии донишҷӯ таъсир мерасонад. Дар зери мафҳуми шахсият субъекти фаъолиятро мефаҳманд, ки маҳсули нави моддӣ ё маънавӣ мебарорад (В.В. Сериков). Ин таъсир дар вазъияти ба истилоҳ рушд таъмин карда мешавад [5]. (ниг. расми 3).

Расми 3. Моделсозии вазъияти рушд (аз рӯи В.В. Давыдов)

Дар ин гуна вазъият барои донишчӯ шароити воқеӣ барои ташаккули қобилияти мустақилона фикр кардан, қабули қарор, баҳодихии мустақилона ба натиҷаи бадастоварда ва воқеан ба дӯш гирифтани масъулият барои фаъолияти таълимӣ ба вучуд меояд. Муносибати байниҳамдигарии ҳамаи субъектҳо шартӣ зарурии инкишофи фардии ҳар як шахс буда, онҳо дар чараёни омӯзиши олами атроф якдигарро ғанӣ мегардонанд [4].

Мундариҷаи фаъолияти таълимӣ ва вазъияти таълимӣ ҳамчун воҳидҳои фаъолияти таълимӣ муайян мегарданд. Охири, хусусияти вазъияти инкишофро дорад. Хусусиятҳои муайянқунандаи вазъияти инкишофи фаъолияти самараноки таълимӣ инҳоянд: фароҳам овардани шароити воқеии худмуайянқунӣ ва рушди худмуайянқунии донишчӯ, моделсозии контексти фаъолияти истехсолӣ, ки барои донишчӯ шахсан муҳим аст, гузоштани «чустуҷӯи» проблемавӣ-эҷодӣ, вазифа, таъя ба худбаҳодихии рефлекссионӣ ва худтанзимқунии фаъолияти таълимӣ, ба ҳамкорӣ ва муштарақ эҷод кардани тамоми субъектҳои фаъолияти таълимӣ [4, с. 66-67].

Раванди инкишофи шахсият дар раванди таҳсилот доираи васеи муносибатҳои байни омӯзгор ва донишчӯро (дидактикӣ, тарбиявӣ, истехсолӣ) дар бар мегирад. Мақсади раванди таълим ташаккул додани муносибат ва самтҳои нисбат ба таҳсил, касб ва ҷанбаҳои иҷтимоии ҳаёт мебошад.

Тадқиқотчиёни соҳаи дидактикаи донишгоҳ як қатор муқаррароти методиро таҳия мекунанд [3]:

- а) таълим ин интиқоли таҷрибаи ҷамъиятию таърихӣ аст, на дониш;
- б) ҳангоми тартиб додан ва ташкили таълим фаъолияти аввалиндараҷа ин фаъолиятест, ки хусусияти ихтисоси ояндаро муайян кардааст;
- в) мақсади ниҳоии таълим ташаккули усулҳои амалест, ки татбиқи фаъолияти ояндаи касбиро таъмин менамояд;
- г) мазмуни таълим – ин системаи амалиётест, ки бо хусусияти фаъолияти оянда муайян карда мешавад;
- д) дониш худкифоя нест, балки воситаи таълим аст;
- е) механизми амалигардонии фаъолияти таълимӣ ҳалли масъалаҳои таълимӣ мебошад, на омӯзиши мавод.

Агар донишчӯ масъалаҳои таълимро ҳал накунад, ин маънои онро дорад, ки фаъолияти таълимӣ ташкил карда нашудааст; омӯзиш омезиши ду фаъолияти ба ҳам алоқаманд, вале мустақил - фаъолияти омӯзгор ва фаъолияти донишчӯ мебошад; Фаъолияти омӯзгорро тархрезии фаъолияти таълимӣ, ташкил ва идорақунии он ташкил медиҳад.

Л.В. Занков, В.Я. Людис, В.П. Панюшин дар фаъолияти таълимӣ нақши асосиро ба равандҳои мутақобила мегузоранд. Маҳз дар робитаи мутақобилаи таълимӣ онҳо имконияти воқеан азхудқунии фаъолиятро ҳамчун таҳсилоти бисёрзинагӣ бо рушди ҳамзамон ҳам ҷанбаҳои ҳавасмандӣ-маъноӣ ва ҳам субъектӣ-амалӣ мебинанд. Муҳаққиқон бар ин назаранд, ки равандҳои мураккаби ҳамкорӣ донишчӯ ва омӯзгор қисматҳои самарабахш-амалӣ, ташкилию банақшагирӣ ва назорату арзёбии фаъолияти таълимро бевосита муайян мекунанд.

Дар низоми «шогирд-муаллим» диалектикаи алоқамандӣ ва ба ҳамдигар вобастагии муносибатҳои онҳо занҷири марказии тамоми раванди педагогӣ мебошад. Аз ҷумла, таҳсилоти рӯзона бартарияти фаъолияти таълимро дар дохили муассисаи таълимӣ пешбинӣ намуда, ҳамкорӣ бевосита ва иртиботи байни хонандагону омӯзгорон ва байни ҳамдигарро дар бар мегирад.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло ва дар асоси равишҳои фаъолият, ба шахсият - нигаронидашуда ва фарҳангшиносӣ дар доираи тадқиқоти мазкур модели ташаккули фарҳанги сиёсии донишчӯён таҳия шудааст, ки дар асл модели таълимӣ-тарбиявӣ, ки мазмуни таълими умумии педагогӣ ва «шаҳрвандӣ»-ии омода намудани донишчӯёнро муттаҳид месозад (ниг. расми 4).

Мақсад: ташаккули фарҳанги сиёсии донишҷӯён.

Асоси методологӣ: равишҳои фарҳангии байнисоҳавӣ, ба фаъолият асосёфта, ба шахс нигаронидашуда.

Натиҷа: сатҳи кофии ташаккули фарҳанги сиёсии донишҷӯён.

Принсипҳои ташкили фаъолияти таълимӣ: ягонагии шуур ва фаъолият, гуманизатсия, тарбиявӣ, интегративӣ.

Ҳамгирии блокҳои мундариҷавӣ ва муурофиявӣ дар фаъолияти таълимӣ.

Мақсади ба ҳам пайвастании мазмуни таълими умумии педагогӣ ва омодагии шахрвандии донишҷӯён аз он иборат аст, ки онҳо ба фарҳанги сиёсӣ шомил мегарданд. Биёед ба шарҳи ҷузъҳои асосии модели сохторӣ ва мундариҷаи пешниҳодшуда таваққуф кунем. Он се марҳиларо дар бар мегирад: ҳавасмандкунӣ ва вазифагузорӣ, пропедевтикӣ ва ташаккулдиҳанда.

Расми 4. Модели ташаккули фарҳанги сиёсии донишҷӯён тавассути таълими умумии педагогӣ дар шароити фаъолияти таълимӣ

Мақсади марҳилаи аввал аз додани дастурҳо ба донишҷӯён барои иҷрои фаъолиятҳои ғайриоддӣ, ки бо муҳимияти арзишҳои аҳаммияти иҷтимоӣ дошта алоқаманданд, иборат буд. Шарҳ медиҳем, ки дастурдиҳӣ ҳамчун омодагии субъект ба фаъолияти мушаххас фаҳмида мешавад, ки ҳангоми пешгуи зухури предмет ё падидаи муайян ва дорои хусусиятҳои сохтори интегралӣ шахсият бо маҷмуи доимии аломатҳо амалӣ мегардад. Ҳавасмандӣ – ин тақони бошуурона барои амали муайян мебошад, ки дар сурати ба назар гирифтани, баҳо додан ва амалӣ гардонидани мақсаде, ки дар назди шахс меистад, ташаккул меёбад.

Дар шароити мо мақсади асосии таълим бедор кардани майлу хоҳиши дохилӣ ба амал, зарурати сустҷӯ ҳамчун шарт зарурии ташаккули муносибати нав ба фаъолият аст. Ҳавасмандӣ наметавонад ангезаи дохилии амал гардад, агар он барои шахс маъноӣ субъективӣ нагирифта бошад.

Ҳамин тариқ, ҳавасмандихоро аз руи муносибати ангеза ба мақсад тасниф мекунад: гурӯҳи якум – ҳавасмандихоро мебошанд, ки ба мақсадҳои васеи иҷтимоӣ асос ёфта, боиси дарки аҳаммияти иҷтимоӣ фаъолият, таълим ҳамчун вазифа мегарданд; гурӯҳи дуюм ангезасоҳе мебошанд, ки сарчашмаи худро дар хоҳиши комёбиҳои шахсӣ доранд, яъне аҳаммият ва маъноӣ шахсӣ ба майдон мебарояд; гурӯҳи сеюм ангезасоҳест, ки аз эҳтиёҷоти маърифатӣ бармеоянд. Ҳамчун як намуди фаъолият сарчашмаи асосии ангезасоҳи маърифатӣ худро раванди таълим мебошад.

Адабиёт

1. Ананьев, Ю. В. Культура как интегратор социума [Текст]. – Н.-Новгород: Изд-во Н.-НГ ун-та, 1996. – 172 с.
2. Асташова, Н. А. Концептуальные основы педагогической акмеологии [Текст] // Педагогика. – 2002. – № 8. – С. 8-12.
3. Атанов, Г. А. Возрождение дидактики - залог развития высшей школы [Текст]. – Донецк: ДООУ, 2003. – 180 с.
4. Гинецинский, В. И. Основы теоретической педагогики [Текст]: учеб. пособие. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1992. – 154 с.
5. Давыдов, В. В. Состояние и проблемы учебной деятельности [Текст] // Деятельностный подход в психологии: проблемы и перспективы. – М.: Изд-во АПН СССР, 1990. – С. 3-18.
6. Лебедева, Г. А. Технология обучения педагогическому проектированию [Текст] // Педагогика. – 2002. – № 1. – С.24-28.
7. Маркова, А. К., Матис, Т. А., Орлова, А. Б. Формирование мотивации учения [Текст]. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
8. Сериков, В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем [Текст]. – М.: Логос, 1999. – 272 с.
9. Шаропов, Ш. А. Муошират ва худшиносӣ [Матн]. – Хучанд: Нури маърифат, 2012. – 304 с.

ОИД БА ЛОИҲАСОЗИИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ СИЁСИИ МУТАХАССИСИ ОЯНДА ДАР ФАЪОЛИЯТИ ТАЪЛИМИИ МАКОТИБИ ОЛӢ

Дар мақола масъалаҳои лоиҳасозии ташаккули фарҳанги сиёсии мутахассиси оянда дар фаъолияти таълимӣ баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки шартҳои асосии амалӣ гардонидани ин талабот, ки дастурамалҳои маълумоти миёнаи касбиро муайян мекунад ин гузаштан ба парадигмаи нави таълим аст, ки омилҳои асосии он фарҳанги сиёсӣ, тарбияи одами дорои фарҳанги сиёсӣ мебошад. Вобаста ба ин, махсусан муҳим аст, ки фаъолияти

омӯзгорӣ амалан ба инсоншиносӣ як навъ антропологияи педагогӣ табдил ёбад. Дар низоми «шоғирд-муаллим» диалектикаи алоқамандӣ ва ба ҳамдигар вобастагии муносибатҳои онҳо занҷири марказии тамоми раванди педагогӣ мебошад. Аз ҷумла, таҳсилоти рӯзона бартарияти фаъолияти таълимиро дар дохили муассисаи таълимӣ пешбинӣ намуда, ҳамкориҳои бевосита ва иртиботи байни хонандагону омӯзгорон ва байни ҳамдигарро дар бар мегирад. Бо дарназардошти гуфтаҳои боло ва дар асоси равишҳои фаъолият, ба шахсият - нигаронидашуда ва фарҳангшиносӣ дар доираи тадқиқоти мазкур модели ташаккули фарҳанги сиёсии донишҷӯён таҳия шудааст, ки дар асл модели таълимӣ-тарбиявӣ, ки мазмуни таълими умумии педагогӣ ва «шаҳрвандӣ»-ии омода намудани донишҷӯёнро муттаҳид месозад. Хулоса шудааст, ки дар шароити мо мақсади асосии таълим бедор кардани майлу хоҳиши дохилӣ ба амал, зарурати ҷустуҷӯ ҳамчун шарт зарурии ташаккули муносибати нав ба фаъолият аст. Ҳавасмадӣ наметавонад ангезаи дохилии амал гардад, агар он барои шахс маънои субъективӣ нагирифта бошад.

Калидвожаҳо: фарҳанги сиёсӣ, лоихасозӣ, мутахассиси оянда, фарҳанг, ахлоқ, сиёсат, омӯзгор, донишҷӯӣ, шартҳои педагогӣ, раванди таълим, тарбия.

О ПРОЕКТИРОВАНИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВУЗА

В статье рассматриваются вопросы планирования формирования политической культуры будущего специалиста в образовательной деятельности. Отмечается, что главным условием реализации данного требования, определенного положением среднего профессионального образования, является переход к новой парадигме образования, главным фактором которой является политическая культура, воспитание человека с политическими взглядами, культура. В связи с этим особенно важно, чтобы педагогическая деятельность практически превращалась в гуманизм как своего рода педагогической антропологии. В системе «ученик-учитель» диалектика взаимосвязанности и взаимозависимости их отношений является центральной цепью всего педагогического процесса. В частности, дневное образование предполагает доминирование образовательной деятельности в учебном заведении и предполагает прямое взаимодействие и общение между учащимися и преподавателями, а также между собой. С учетом вышесказанного и на основе личностно-ориентированных и культурологических подходов к деятельности в рамках данного исследования была разработана модель формирования политической культуры студентов, которая по сути является образовательно-воспитательной моделью, объединяющей в себе содержание общеобразовательного и «гражданского» образования подготовки студентов. Сделан вывод, что в наших условиях основной целью образования является пробуждение внутреннего стремления к действию, потребности поиска как необходимого условия формирования нового отношения к деятельности. Мотивация не может стать внутренним мотивом действия, если она не имеет для человека субъективного значения.

Ключевые слова: политическая культура, разработка проекта, будущий специалист, культура, этика, политика, учитель, студент, педагогические условия, образовательный процесс, воспитание.

ON THE DESIGN OF THE FORMATION OF POLITICAL CULTURE OF THE FUTURE SPECIALIST IN EDUCATIONAL ACTIVITIES

The article considers the issues of planning the formation of political culture of the future specialist in educational activities. It is noted that the main condition for the implementation of this requirement, determined by the provisions of secondary vocational education, is the transition to a new paradigm of education, the main factor of which is political culture, the education of a

person with political views. culture. In this regard, it is especially important that pedagogical activity practically turns into humanism as a kind of pedagogical anthropology. In the "student-teacher" system, the dialectic of interconnectedness and interdependence of their relationships is the central chain of the entire pedagogical process. In particular, full-time education presupposes the dominance of educational activities in an educational institution and involves direct interaction and communication between students and teachers, as well as among themselves. Taking into account the above and based on personality-oriented and culturological approaches to activities within the framework of this study, a model for the formation of students' political culture was developed, which is essentially an educational model combining the content of general education and "civic" education for students. It is concluded that in our conditions, the main goal of education is the awakening of an internal desire for action, the need for search as a necessary condition for the formation of a new attitude to activity. Motivation cannot become an internal motive for action if it does not have subjective meaning for a person.

Keywords: political culture, project development, future specialist, culture, ethics, politics, teacher, student, pedagogical conditions, educational process, education.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Максудов Хусрав Зафарҷонович** – унвонҷӯи кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров». Нишонӣ: 735700. ш. Хучанд, гузари Мавлонбеков 1. Тел.: 928467272; E-mail: husravmaxudov@yandex.ru

Сведения об авторе: **Максудов Хусрав Зафарҷонович** – соискатель общеуниверситетской кафедры педагогики ГОУ «Худжандский государственный университет им. академика Б. Гафурова». Адрес: 735700. г. Худжанд, пр. Мавлонбекова 1. Тел.: 928467272; E-mail: husravmaxudov@yandex.ru

Information about the author: **Maksudov Khusrav Zafardzhonovich** – applicant of the general university department of pedagogy of the State Educational Institution "Khujand State University named after Academician B. Gafurov". Address: 735700. Khujand, Mavlonbekov Ave. 1. Tel.: 928467272; E-mail: husravmaxudov@yandex.ru

ТДУ 372.8+378.1:514

ОМИЛҶОИ МУҲИММИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КАСБӢ- МЕТОДИИ ДОНИШЧӢӢН ДАР РАВАНДИ ОМУӢЗИШИ МАФҲУМҶОИ ГЕОМЕТРӢ

Саидов Ғайрат Абдуғаниевич

Донишкадаи омузғории Тоҷикистон дар ш. Панҷакент

Давраи таҳсилот дар макотиби олии касбӣ марҳалаи асосии ташаккули томи низоми тамоюли касбӣ ва арзишӣ, шахсияти эҷодӣ, рушди қобилиятҳои зеҳнӣ ва дар маҷмӯъ ташаккули шахсияти мутахассиси оянда мебошад. Муҳимияти ин масъала дар ҳуҷҷатҳои муҳимми давлатӣ – Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф”, “Стандарти миллии рушди маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2030” ва дигар санадҳои соҳаи таҳсилот инъикос ёфтаанд [3;8].

Интиҳоби методҳои таълим на танҳо хусусияти асосии донишчӯён, балки мақсади раванди таълим, имконияти ташкил, миқдори гурӯҳҳои таълимӣ, дараҷаи касбии муаллимонро муайян мекунад. Аз ин лиҳоз, ба қадри кофӣ мувофиқ набудани интиҳоби методҳои таълимӣ, ба хусусияти инфиродии донишчӯён ва ба мақсади таълимӣ мутобиқат накардани онҳо мумкин аст ба натиҷаи таълим таъсири манфӣ расонад.

Таълими анъанавӣ дар таҳсилоти касбӣ барои ташаккули маҷмуи дониш, маҳорату малака равона гардидааст. Ин ба он оварда мерасонад, ки хатмкунанда барои истифода намудани маълумоти бадастомада дар касби худ қобилияти кофӣ ба даст наовардааст.

Илм ва таҷрибаи педагогикаи муосир дар назди амаликунии муҳимми технологияи педагогии пешқадам барои низоми таълими умумӣ ва ташкили амсилаи муосири омодагии кадрҳои педагогӣ қарор дорад. Талаботи мазкур тағйиротҳои зарурии таҳсилотро талаб менамояд. Дарк кардани талаботи методии сатандартҳои нав ин яке аз масъалаҳои актуалии имрӯза ба шумор меравад.

Омӯзиши математика барои ба даст овардани натиҷаҳои назаррас дар соҳаи фарофанӣ (метапредметӣ) ҳангоми иҷрои шартҳои зерин мусоидат менамояд:

- ташаккули тасаввурот доир ба математика ҳамчун қисми фарҳанги умумибашарӣ ва аҳамияти математика дар рушди ҷомеаи муосир;
- рушди тасаввурот оид ба математика ҳамчун шакли тасвир ва методи дарки воқеият, муҳайё намудани шароит барои кашфи нахустини моделикунонии математика;
- ташаккули усулҳои умумии фаъолияти зехнӣ ба математика хос буда, фарҳанги асосии маърифат ба ҳисоб меравад ва барои муҳитҳои гуногуни фаъолияти инсон аҳамияти калон дорад.

Омилҳои асосие, ки ба ташаккули салоҳияти касбӣ-методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ таъсир мерасонад тавассути муайян намудани роҳҳои инкишофи салоҳияти касбӣ-методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ муайян мегардад ва дар нақшаи аввал масъалаи детерминант қарор дорад. Масъалаҳо доир ба детерминантсияи умумии рушди шуури инсон дар роҳи консепсияи рушди вазифаи психикаи олии фарҳангӣ-таърихӣ мавриди қарор гирифтааст. Аз нуқтаи назари муносибати системаи детерминантсия дар раванди рушди салоҳияти касбӣ-методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ дар худ низоми намудҳои гуногуни детерминантро доро аст, яъне низом ба ҳисоб меравад. Дар низоми мазкур муносибати сабабият (каузалӣ) асосӣ маҳсуб меёбад. Дар намуди умумӣ, сабаб - “ин баъзе ҳодисаҳо (объект, раванд) мебошад, ки аз рӯи зарурат ҳодисаи дигари тафтишотро ба миён меорад.

Аммо бо як сабаби робитаи ягонаи детерминантсия раванди рушди салоҳияти касбӣ-методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ маҳдуд карда намешавад. Ба он ҳамчунин омилҳои берунӣ ва дохилӣ дар якҷоягӣ бо звенои баёни ғайримустақим дохил карда мешавад. Омилҳое, ки ташаббуси рушди салоҳияти касбӣ-методии донишҷӯён ба ҳисоб рафта, дар асарҳои Э.Ф.Зеер, И.А.Зимняя, Н.В. Кузьмина, А.К.Маркова, Л.М.Митина, Т.В.Сизова ва диг. муаррифӣ гардидааст [1,2,4,5,6,7] ба фикри мо, метавонад шартан се гурӯҳро ташкил диҳад:

- тағйирёбии фаъолияти пешбар;
- вазъи иҷтимоии рушд;
- субъективияти шахс.

Муайян кардани детерминантҳои рушди малакаи касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ дар асоси таърифи дар асар қабулшуда, инчунин ғояи чузъҳои сохтори феномени омӯхташуда асос ёфтааст. Бояд зикр кард, ки тақсимои мазкур шартӣ аст, зеро чузъҳои пешниҳодшуда мутаносибан қисмҳои таркиби сохтори интегралӣ мебошанд ва детерминантҳо низ ба ҳам алоқаманданд.

Гурӯҳи омилҳои ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ ин тағйирот дар фаъолияти роҳбарикунанда, тағйир додани тарзи иҷрои фаъолият, алахусус тақмили он ба ҳисоб меравад. Ин омилҳо бештар ба рушди чузъи фаъолияти салоҳияти касбӣ таъсир мерасонанд. Яке аз омилҳои омӯхташудаи психология ин тағйирёбии фаъолияти роҳбарикунанда ҳангоми гузариш аз як марҳилаи

рушд ба марҳилаи дигар мебошад. Дар раванди такмили ихтисос, тағйирёбии фаъолияти роҳбарикунанда дар марҳилаҳои омодагии касбӣ ва мутобиқшавии касбӣ ба амал меояд. Дар баробари ин, бояд зикр кард, ки ҳамчун такмили ихтисоси омӯзгор ин омил аҳаммияти ҳалкунандаи худро гум мекунад. Бешубҳа, рушди психологӣ дар синни камолот дар доираи як фаъолият ба амал меояд.

Аз ин рӯ, омили дигари ташаккул додани салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ тағйир додани роҳҳои иҷроӣ фаъолият дар доираи ҳамон як фаъолияти касбӣ мебошад. Дар марҳилаи касбомӯзии ибтидоӣ усули иҷроӣ фаъолиятҳо ба таври меъёрӣ тасдиқ карда мешавад ва дар марҳилаи дуҷуми таҳассуси миёна ё азхудкунии он инфиродӣ эҷодкор аст, ки ба мо имкон медиҳад ҳулоса барорем, ки тағйироти сифатӣ дар рушди салоҳияти касбӣ бо афзоиши таҷрибаи корӣ ба роҳ монда мешавад.

Такмили роҳҳои иҷроӣ фаъолияти касбӣ дар раванди ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ (ҷорӣ намудани барномаҳои нави таълимӣ, технологияҳо ва м. ин.) инчунин боиси рушди салоҳияти касбӣ мегардад.

Гуруҳи дуҷуми омилҳои ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ бо тағйирёбии вазъи иҷтимоии рушд ифода гардидааст:

- тағйироти вазъи иҷтимоӣ иқтисодӣ;
- шароити муҳити таълимӣ;
- шароити татбиқи нақшаҳои касбӣ;
- рӯйдодҳои тасодуфӣ ва м. ин.

Ба гуруҳи мазкур омилҳои дохил мешаванд, ки ба рушди пеш аз ҳама, ҳузури иҷтимоӣ ва коммуникатсионии салоҳияти касбии омӯзгор бештар таъсир мерасонанд.

Тағйирёбии вазъи иҷтимоии рушд ба инкишофи салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ мусоидат мекунад, зеро он шахсро ба тағйир додани тарзи одии рафтори худ «маҷбур мекунад» ва дар ҳушкӯи имкониятҳои нав барои татбиқ дар касб ҳавасманд мекунад.

Омили навбатии ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар таълими планиметрии ба ин гуруҳ дохилшуда тағйир ёфтани шароити иҷтимоӣ иқтисодии зиндагӣ мебошад. Инҳо тағйирот дар қори муассисаи таълимӣ, ихтисори ҷойҳои корӣ, тағйирёбии музди меҳнат ва ғайра мебошанд. Шароити муносири иҷтимоӣ иқтисодиро метавон ҷавҳулӯда ва «таҷрибавӣ» ҳисобид [6].

Дар гуруҳи мазкур шароити муҳити таълимӣ, алаҳусус ҳусусияти инноватсионии он омили муҳим маҳсуб меёбанд. Ин маҷмуи шартҳои гуногуни зарурӣ барои рушди фаъолияти инноватсионии таълимӣ дар донишгоҳ, системаи шаклҳо ва воситаҳои ташкилӣ мебошад, ки ба фаъолияти инноватсионии таълимӣ таъсир мерасонанд. Тағйиротҳои, ки дар айни замон дар системаи маориф амалӣ гардида истодаанд, ба сатҳи касбии муаллими оянда талаботҳои нав ба миён меоранд. Дар шароити кунунӣ он муаллимоне, ки мутобиқати дигаргуниҳои инноватсионӣ салоҳияти касбиро ташаккул медиҳанд, рақобатпазир хоҳанд буд.

Васеъ шудани муҳити иҷтимоӣ ва касбӣ дар натиҷаи азхудкунии дар фаъолияти касбӣ инчунин метавонад омили ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ гардад. Муҳаҷассисон-меҳнаткӯшон, ки ба василаи ба даст овардани эътироф ва муваффақият бо қор машғуланд, баъзан ахлоқи касбиро ба таври ҷиддӣ вайрон мекунанд, муноқиша мекунанд, дар муносибат бераҳмӣ нишон медиҳанд, аммо дар айни замон онҳо сатҳи салоҳияти касбии хеле баландро дороанд.

Ниҳоят, омили ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ ин ҳодисаҳо ва ҳолатҳои тасодуфӣ дар амалисозии нақшаҳои касбӣ мебошад (масалан, маҷбуран иваз кардани ҷои истиқомат, кам кардани ҷои кор ва м. ин.). Бо вайрон кардани раванди маъмулии ҳаёти касбӣ, онҳо шиддати рӯҳӣ, норухатӣ ба вучуд меоранд, вазъияти ғайриимкон будани ҳолати қаблро ба вучуд меоранд ва аз тарафи дигар, тағйиротро дар тақмили ихтисос бармеангезанд. Дар натиҷа, омӯзгор маҷбур мешавад, ки истифодаи дониши худро дар соҳаҳои нав ҷустуҷӯ намояд (масалан, дар соҳаи таҳсилоти иловагӣ, ки имрӯз яке аз самтҳои афзалиятноки рушди муассисаи таълимӣ ба ҳисоб меравад). Дар навбати ҳеш, ин аз ӯ талаб мекунад, ки малакаҳои муоширатро фаъолона татбиқ намояд.

Гурӯҳи сеюми омилҳои ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ хусусиятҳои субъективии шахс маҳсуб меёбад, ки бо шароити дохилии ташаккулёбии фаъолияти шахсият барои рушди худидоракунӣ зарур аст. Ба сифати чунин хусусиятҳо мо муайян кардем: афзоиши фаъолияти иҷтимоӣ ва касбӣ, қаноатмандӣ надоштан ба талаботи шахс, омодагӣ ба худмуайянкунии касбӣ, хоҳиши худинкишофдиҳӣ ва худшиносӣ, эҳсоси субъективии таваққуфи рушд. Омилҳои ба ин гурӯҳ шомилшуда ба ташаккули ҷузъи шахсии салоҳияти касбии омӯзгор бештар таъсир мерасонанд.

Дар ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ фаъолияти ҳуди донишҷӯ низ аҳаммияти калон дорад. Фаъолияти субъективии донишҷӯён дар раванди ташаккул додани салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ ба воситаи системаи доимоамалкунанда, мотивҳо, манфиатҳо, тамоюлу рӯварӣ ва м. ин. муайян карда мешавад.

Омӯзиши адабиёт нишон дод, ки муҳимтарин хусусиятҳои мафҳуми «фаъолият» хусусиятҳои миқдорӣ ва сифатии сатҳи шиддатнокии раванд ё ҳамкорӣ, нерӯи қобилиятҳои донишҷӯ ва ниҳоят, манбаи ҳама гуна раванд ё ҳамкорӣ ба ҳисоб меравад [4]. Баррасии нақши фаъолияти донишҷӯён дар ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ бо таърифи мафҳуми фаъолияти аз меъёр зиёд алоқаманд мебошад. Дарачаи фаъолияти донишҷӯён дар ташаккули сарнавишти худ бештар аз ҷониби қобилияти гузоштани ҳадафҳои сазовори шахс ва имкон додани ӯ аз доираи имкониятҳои мавҷудаи худ муайян карда мешавад. Зери фаъолияти меъёрии аз ҳад зиёди стандартӣ, мо фаъолиятро, ки хоҳиши шахс барои зиёд кардани талаботи фаъолияти меъёрии тасдиқшудаи касбӣ ва уҳдадорихои мансабӣ ифода ёфтааст, дар назар дорем.

Яке аз омилҳои муҳими ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ, ки рушди салоҳияти касбиро муайян мекунад, фаъолияти иҷтимоӣ ва касбӣ мебошад. Фаъолиятҳои касбиро иҷро намуда, донишҷӯ инкишоф меёбад, рушд мекунад. Аммо, агар фаъолият ба танзим даровардани қатъӣ оғоз карда шавад, шахсе, ки дарачаи баланд дорад, дар ин ҳолат норухатии шадид, норозигӣ аз мавқеи худро дар ҷои кор ҳис мекунад. Ин ҳолатро баъзан «худро гум кардан, аз худ рафтани» меноманд. Дар раванди ташаккул додани салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ донишҷӯ бояд рафтори касбӣ содир кунад, яъне фаъолияти барзиёд нишон диҳад. Фаъолияти аз ҳад зиёди касбӣ дар ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ метавонад ё ҳангоми гузаштан ба сатҳи нави таълимӣ ва таҳассусӣ ё ба сатҳи сифатан нав, инноватсионии фаъолият ифода карда шавад.

Афзоиши фаъолияти иҷтимоӣ ва касбӣ инчунин метавонад ҳамчун омили ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ сурат гирад. Аммо, ин омил дар марҳилаҳои баъдии такмили ихтисос пайдо мешавад.

Инкишофи таназзули педагогӣ дар раванди ташаккул додани салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ аз марказонидани донишҷӯ вобаста аст. Камтарин дараҷаи таназзул дар байни донишҷӯёни марказгароии гуманистӣ ва маърифатӣ (методологӣ) ба мушоҳида мерасад. Ба таназзул инчунин он чиз мусоидат мекунад, ки муаллим таҷрибаро трансиллятсия мекунад: дониш, малака ва донише, ки аллақай моликияти ҷомеа шудааст, ҳамасола маводи муайяни таълимиро тибқи барномаи нисбатан устувор меомӯзонад, ҳамон технологияҳои таълимиро истифода мебарад. Дар натиҷа, рушди малакаи касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ низ қатъ мегардад.

Дар ин ҳолат гуфтан мумкин аст, ки ташаккул додани салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ омили муҳимми пешгирии таназзули рушди касбӣю методии донишҷӯён мебошад.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлили назариявӣ ва мутобиқи ҷузъҳои сохтори ҷудошуда, мундариҷаи се гурӯҳи рушди омилҳои салоҳияти касбӣ-методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ, муайянкунандаҳои рушди салоҳияти касбии муаллимони ояндаи математика, ки ба ҷузъҳои он таъсири гуногун мерасонанд.

Инчунин, ба ташаккули ҷузъи фаъолияти салоҳияти касбии омӯзгор бештар гурӯҳи аввалини омилҳои ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ – тағйирёбии фаъолияти роҳбарикунанда (тағйирот) таъсир мерасонад.

Байни омилҳои муайяншудаи ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ, пеш аз ҳама шароити муҳити таълимӣ, яъне хусусияти инноватсионии он муҳим мебошанд. Воқеан, маҳз муҳити инноватсионии таълимӣ шомил кардани донишҷӯро ба татбиқи фаъоли фаъолияти касбии методӣ пешбинӣ мекунад, ки ин дар навбати худ ба рушди салоҳияти касбӣ алоқаманд аст.

Сатҳи ташаккули салоҳияти касбӣ-методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ сатҳи касбияти онҳо ва муваффақиятҳои ояндаро дар касб муайян мекунад. Аз ин рӯ, ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ бояд дар тамоми давраи омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ сурат гирад. Ин на танҳо тавассути баҳши фанҳои методӣ ва педагогӣ, балки дар фанҳои математикии фундаменталӣ низ имконпазир аст, ки дар байни онҳо аз ҳисоби аҳаммияти методологӣ курсҳои алгебра ва геометрия мавқеи махсусро ишғол мекунанд.

Таҳлили вазъи раванди ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ дар донишгоҳи омӯзгорӣ, камбудихои зеринро нишон доданд:

- мундариҷаи фанҳои асосии фундаменталӣ ба таври анъанавӣ муқаррар гардидааст ва дар натиҷа дониши аксарияти хатмкардагони донишгоҳҳои омӯзгорӣ ба дараҷаи кофӣ нест;

- мавҷуд набудани самт ба фаъолияти касбии ояндаи таълимгирандагон;

- дастгирии сусти методологӣ оид ба ташаккули салоҳияти методии таълимгирандагон дар раванди омӯзиши онҳо;

- рушди пасти малакаҳои касбӣ, ки бо ташаккули малака ва маҳорати омӯзгорони оянда дар истифодаи технологияҳои педагогии фаъолияти ояндаи касбӣ ва омӯзгорӣ алоқаманд мебошанд;

- мавҷуд набудани адабиёти муносири таълимӣ-методӣ.

Ҳамин тариқ, омӯзгори имрӯза тавассути технологияҳои ба таълим мувофиқ бо ба ҳисоб гирифтани омилҳои мақсаднокӣ таълимӣ метавонад ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯро дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрии самаранок амалӣ намояд.

Адабиёт

1. Зеер, Э. Ф. Компетентностный подход к образованию [Текст] // Образование и наука: Известия Уральского отделения РАО. – 2004. – С.27-39.
2. Зимняя, И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании: авторская версия [Текст]. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С.32-37.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” [Матн]. – Душанбе: Матбуот, 2013. – 32 с.
4. Кузьмина, Н. В. Способности, одаренность, талант учителя [Текст]. – Л.: Знание, 1985. – 34 с.
5. Маркова, А. К. Психологические критерии и ступени профессионализма учителя [Текст] // Педагогика. – 1995. – № 6. – С. 55-63.
6. Митина, Л. М. Психология труда и профессионального развития учителя [Текст]: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Л.М. Митина. – М.: Академия, 2004. – 362 с.
7. Сизова, Т. В. Научное обеспечение профессионального образования [Текст] // Профессиональное образование. Столица. – 2012. – № 3. – С. 27-29.
8. Стандарт миллии рушди маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2030 [Матн]. – Душанбе: Матбуот, 2020.
9. Шарифзода, Ф., Педагогикаи умумӣ ва касбӣ [Матн] / Ф.Шарифзода, А.М. Миралиев. – Душанбе, 2012. – 526 с.
10. Шарифов, Ҷ., Бурҳонов, У. Геометрия [Матн]: китоби дарсӣ барои синфи 7. – Душанбе: Мусоидат Сорбон, 2017. – 112 с.

ОМИЛҲОИ МУҲИММИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КАСБӢ-МЕТОДИИ ДОНИШҶӮӢ ДАР РАВАНДИ ОМӮЗИШИ МАФҲУМҲОИ ГЕОМЕТРИӢ

Дар мақола масъалаҳои педагогӣ оид ба омилҳои муҳимми ташаккули салоҳияти касбӣ-методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрии баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки интихоби методҳои таълим на танҳо хусусияти асосии донишҷӯён, балки мақсади раванди таълим, имконияти ташкил, миқдори гурӯҳҳои таълимӣ, дараҷаи касбии муаллимонро муайян мекунад. Аз ин лиҳоз, ба кадрҳои кӯфӣ мувофиқ набудани интихоби методҳои таълимӣ, ба хусусияти инфиродии донишҷӯён ва ба мақсади таълимӣ мутобиқат накардани онҳо мумкин аст ба натиҷаи таълим таъсири манфӣ расонад. Сатҳи ташаккули салоҳияти касбӣ - методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрии сатҳи касбияти онҳо ва муваффақиятҳои ояндаро дар касб муайян мекунад. Аз ин рӯ, ташаккули салоҳияти касбӣ ва методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрии бояд дар тамоми давраи омӯзиши мафҳумҳои геометрии сурат гирад. Ин на танҳо тавассути бахши фанҳои методӣ ва педагогӣ, балки дар фанҳои математикии фундаменталӣ низ имконпазир аст, ки дар байни онҳо аз ҳисоби аҳамияти методологӣ курсҳои алгебра ва геометрия мавқеи махсусро ишғол мекунад. Дар мақола омилҳои асосие, ки ба ташаккули салоҳияти касбӣ-методии донишҷӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрии таъсир мерасонанд тавассути муайян намудани роҳҳои инкишофи салоҳияти касбӣ-методии

донишчӯён дар раванди омӯзиши мафҳумҳои геометрӣ муайян гардидаанд ва тавсифи умумӣ дода шудааст.

Калидвожаҳо: ташаккули салоҳияти касбӣ-методӣ, омилҳо, мафҳумҳои геометрӣ, донишчӯ, омузгор, раванди омӯзиш, фаъолияти маърифатӣ, рушд, шахсият.

ВАЖНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ

В статье рассматриваются педагогические вопросы, связанные с важными факторами формирования профессионально-методической компетентности студентов в процессе изучения геометрических понятий. Отмечается, что выбор методов обучения определяет не только основные характеристики учащихся, но и цель образовательного процесса, возможности организации, количество учебных групп, профессиональный уровень преподавателей. С этой точки зрения неадекватность выбора методов обучения, их несовместимость с индивидуальными особенностями обучающихся и образовательной целью могут оказать негативное влияние на результаты образования.

Уровень формирования профессионально-методической компетентности студентов в процессе изучения геометрических понятий определяет уровень их профессионализма и будущих успехов в профессии. Поэтому формирование профессиональной и методической компетентности студентов в процессе изучения геометрических понятий должно происходить на протяжении всего периода изучения геометрических понятий. Это возможно не только в разделе методических и педагогических дисциплин, но и в фундаментальных математических дисциплинах, среди которых особое место занимают курсы алгебры и геометрии из-за их методологической значимости. В статье выявлены и даны общая характеристика основным факторам, влияющим на формирование профессионально-методической компетентности студентов в процессе изучения геометрических понятий, путем определения путей развития профессионально-методической компетентности студентов в процессе обучения.

Ключевые слова: формирование профессионально-методической компетентности, факторы, геометрические понятия, ученик, учитель, процесс обучения, познавательная деятельность, развитие, личность.

IMPORTANT FACTORS IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL AND METHODOLOGICAL COMPETENCE OF STUDENTS IN THE PROCESS OF STUDYING GEOMETRIC CONCEPTS

The article discusses pedagogical issues related to important factors in the formation of professional and methodological competence of students in the process of studying geometric concepts. It is noted that the choice of teaching methods determines not only the main characteristics of students, but also the purpose of the educational process, organizational capabilities, the number of study groups, and the professional level of teachers. From this point of view, the inadequacy of the choice of teaching methods, their incompatibility with the individual characteristics of students and the educational goal can have a negative impact on educational results. The level of formation of professional and methodological competence of students in the process of studying geometric concepts determines the level of their professionalism and future success in the profession. Therefore, the formation of professional and methodological competence of students in the process of studying geometric concepts should occur throughout the entire period of studying geometric concepts. This is possible not only in the field of

methodological and pedagogical disciplines, but also in fundamental mathematical disciplines, among which algebra and geometry courses occupy a special place because of their methodological significance. The article identifies and gives a general description of the main factors influencing the formation of professional and methodological competence of students in the process of studying geometric concepts, by identifying ways to develop the professional and methodological competence of students in the learning process.

Keywords: formation of professional and methodological competence, factors, geometric concepts, student, teacher, learning process, cognitive activity, development, personality.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидов Ғайрат Абдуғаниевич – муаллими калони кафедраи математика ва информатикаи Донишкадаи омузгории Тоҷикистон дар ш. Панҷакент. Нишонӣ: 735500, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Панҷакент, хиёбони Рӯдакӣ 106. Тел.: +992(92) 347554050.

Сведения об авторе: Саидов Ғайрат Абдуғаниевич – ст.преподаватель кафедры математики и информатики Педагогического института Таджикистана в г. Пенджикенте. Адрес: 735500, Республика Таджикистан, г. Пенджикент, проспект Рудаки, 106. Тел.: +992(92) 347554050.

Information about the author: Saidov Gairat Abduganievich – teacher of the department mathematics and computer science Pedagogical Institute of Tajikistan in Penjikent. Address: 735500, Republic of Tajikistan, Penjikent, Rudaki Avenue, 106. Phone: +992(92) 347554050.

Талабот
ба дастнависҳои пешниҳодшуда барои ҷоп дар маҷаллаи илмӣ
«Паёми Китобхонаи миллӣ»

1. Муқаррароти умумӣ

1.1. Маҷалла матни аслии мақолаҳои муқаммалӣ илмӣ дорои хусусияти назарӣ ва амалиро, ки дар заминаи масъалаҳои мубрамми соҳаҳои гуногуни таърих, педагогика, психология, китобшиносӣ, китобхонашиносӣ, библиографишиносӣ ва фанҳои ба онҳо алоқаманд анҷом дода шудаанд, барои ҷоп қабул мекунад.

1.2. Маводи пешниҳодшуда бояд баёнгари ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти китобхонаҳо, марказҳои библиографию иттилоотӣ, ҳаёти илмӣ ва фарҳангии кишвар бошанд.

1.3. Маҷалла фақат маводи пештар ҷопнашударо нашр менамояд. Лозим аст, ки қорҳои пажӯҳишӣ қомил ва дорои ҳулосаҳои қобили эътимод, асоснок ва мудаллал бошанд.

1.4. Мақола бояд бо услуби илмӣ навишта шуда, мафҳумҳои нави воридшуда таъриф дошта бошанд. Маводи мақола бояд ба низом дароварда шуда, дорои сохтори возеҳ, санаду далел бошад, хусусияти проблемавии масъалаҳои матраҳшударо ошкор намояд, роҳҳои ҳалли масъаларо аз рӯи натиҷаҳои дар таҳқиқот бадастомада нишон диҳад.

1.5. Дар мақолаҳо бояд нишон дода шаванд:

– сарчашмаҳо (китобҳо, дастурҳо, захираҳои интернетӣ ва ғ.), ки асоси маводи пешниҳодшударо (истифодашуда) ташкил медиҳанд;

– муаллифоне, ки ақоид ва китобҳои онҳо дар маводҳои пешниҳодшуда инкишоф дода шудаанд;

– ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳоркунча [ ] нишон дода шавад. Намуна: [1, с.12]. Яъне, манбаи иқтибос адабиёти №1 ва саҳифаи 12-и он мебошад.

1.6. Мақолаҳо дар ҷаласаҳои ҳайати таҳририя мавриди баррасӣ қарор дода мешаванд.

1.7. Муҳлати баррасии мақола на камтар аз се моҳ аст.

1.8. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки зимни мувофиқат бо муаллиф мазмуну мундариҷаи мақоларо таҳрир намояд.

2. Тартиби пешниҳоди маводҳо

2.1. Мақола барои маҷалла ба суроғаи идора ба воситаи почта, почтаи электронӣ ё шахсан фиристода мешавад.

2.2. Мақола бояд ба талаботи Комиссияи олии аттестатсионӣ оид ба тарҳрезии нашрияҳои илмӣ мувофиқ бошад.

2.3. Мақола аз ҷониби муаллиф бояд бо тартиби зерин пешниҳод карда шавад:

– рамзҳои ТДУ (УДК) ва ТКБ (ББК);

– унвони мақола;

– насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падар;

– номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола қору фаъолият менамояд;

– тавсиф, калидвожаҳо (бо се забон: тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);

– тавсиф на кам аз 25 сатр иншо шуда, калидвожаҳо бояд аз 8 то 10 мафҳумро дарбар гиранд.

– матни асосии мақола;

– тавсияҳои кафедра, лаборатория, шурои илмӣ, ки барои сифати мавод ва эътимоднокии натиҷаҳо масъуланд.

2.4. Ба сифати муқарризи метавонад:

– барои дарёфти рисолаи номзадӣ на камтар аз як мутахассиси дорои унвони докторӣ ё номзади илм аз рӯи ихтисоси ин қор;

– барои рисолаи докторӣ – ҳадди ақал як мутахассис, ки аз рӯи ихтисоси ин кор унвони докторӣ дорад, интихоб шавад.

2.5. Мақола барои гирифтани унвони илмии номзади илм аз тарафи роҳбар зимни тасдиқи шинос будани ӯ бо мазмуни мақола имзо карда мешавад ва барои чоп тавсия намудани онро имконпазир мешуморад.

2.6. Маълумот барои тамос. Дар охири мақола бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) барои ҳар як муаллиф маълумоти зерин пешниҳод карда шавад: насаб, ном ва номи падар пурра; ҷойи кор, вазифа, дараҷа ва унвонҳои илмӣ (агар дошта бошад); суроғаи ҷойи кор ё истиқомат; телефонҳо барои алоқа; суроғаи почтаи электронии муаллиф.

3. Тартиби баррасии дастнавис

3.1. Ҳамаи мақолаҳои ба идора воридшуда сабт мешаванд. Ба онҳо рақами бақайдгирӣ гузошта мешавад.

3.2. Мақолаҳои барои чоп пешниҳодшуда аз ҷониби коршиносони соҳае, ки ба масъалаҳои тадқиқот шиносанд, тақризу баррасӣ мешаванд. Тақризу баррасӣ мувофиқи “Тартиби тақриз кардани дастнависҳо” сурат мегирад.

3.3. Қарор оид ба ҷопи мақола дар маҷлиси ҳайати таҳририя қабул карда мешавад.

3.4. Муаллиф дар бораи қарори ҳайати таҳририя дар бораи қабули мақола ба ҷоп ё рад кардани он тавассути почтаи электронӣ хабардор карда мешавад.

3.5. Пас аз қабули қарори мусбӣ, муҳлати нашри мақола муайян карда мешавад.

3.6. Маводи пешниҳодшуда баргардонида намешавад. Онҳо ба бойгонӣ интиқол дода мешаванд.

4. Талабот оид ба шаклбандии матни мақола

4.1. Мақола дар формати Microsoft Word, шрифти Times New Roman TJ (барои матни тоҷикӣ) Times New Roman (барои матни русӣ ва англисӣ), андозаи ҳарф 14, фосилаи 1 навишта шавад.

4.2. Ҳама саҳифаҳо рақамгузорӣ карда шаванд.

4.3. Ҳаҷми мақола то 15 саҳифа (A4) бошад.

4.4. Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи ГОСТ 7.1-2003 ва ГОСТ 7.0.5-2008 таҳия гардад.

Суроғаи мо: 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Техрон – 5, КМ, Идораи маҷаллаи “ПКМ”. Тел.: (+992 37) 221-04-83; E-mail: rayom@kmt.tj

Требования

к рукописям, представленным для публикации в научном журнале
«Вестник Национальной библиотеки»

1. Общие положения

1.1. Журнал принимает к публикации оригинальные законченные научные статьи теоретического и практического характера, выполненные в контексте актуальных проблем в различных областях истории, педагогики, психологии, книговедения, библиотекведения, библиографоведения и смежных дисциплин.

1.2. Предоставляемые материалы должны раскрывать различные аспекты деятельности библиотек, библиографических и информационных центров, научной и культурной жизни страны.

1.3. Журнал публикует только ранее не публиковавшиеся материалы. Они должны представлять собой законченные научно-исследовательские работы, выводы которых являются достоверными, обоснованными и доказательными.

1.4. Статья должна быть написана в научном стиле, вводимые новые понятия должны иметь определения. Материал в статье должен быть систематизирован, иметь четкую структуру, доказательную базу, раскрывать проблемность освещаемых вопросов, показывать на результатах, полученных в исследовании, пути решения проблемы.

1.5. В статьях обязательно указываются:

- источники (книги, пособия, интернет ресурсы и пр.), которые легли в основу (использовались) представленного материала;
  - авторы, чьи идеи и книги получили развитие в предлагаемых материалах;
  - при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках [ ].
- Образец: [1, с.12]. То есть, литература №4 и ее страница 25.

1.6. Статьи будут рассматриваться на заседаниях редакционной коллегии.

1.7. Срок рассмотрения статьи - не менее трех месяцев.

1.8. Редакция оставляет за собой право по согласованию с автором редактировать содержание статьи.

2. Порядок подачи материалов

2.1. Статья для журнала отправляется на адрес редакции по почте, электронной почте или лично.

2.2. Статья должна соответствовать требованиям ВАК по оформлению научных публикаций.

2.3. Статья должна быть представлена автором в следующем порядке:

- коды УДК и ББК;
- название статьи;
- фамилия и инициалы в сокращенном виде;
- название учреждения, в котором работает автор статьи;
- аннотация, ключевые слова (на трех языках: таджикском, русском и английском);
- аннотация должна состоять не менее чем из 25 строк, а ключевые слова должны содержать от 8 до 10 понятий;
- основной текст статьи;
- рекомендации кафедры, лаборатории, ученого совета, несущего ответственность за качество материалов и достоверность результатов.

2.4. В качестве рецензента может выступать:

- для кандидатской диссертации как минимум один специалист, имеющий ученую степень кандидата или доктора наук по специальности данной работы;
- для докторской диссертации - как минимум один специалист, имеющий ученую степень доктора наук по специальности данной работы.

2.5. Статья на соискание степени кандидата наук подписывается научным руководителем в подтверждение того, что он ознакомлен с содержанием статьи и считает возможным рекомендовать ее к печати.

2.6. Контактная информация. В конце статьи на трех языках (таджикском, русском и английском) для каждого автора должна быть указана следующая информация: фамилия, имя и отчество; место работы, должность, ученая степень и ученое звание (при наличии); адрес места работы или проживания; телефоны для связи; адрес электронной почты автора.

3. Порядок рассмотрения рукописи

3.1. Все статьи, поступившие в редакцию, регистрируются. Им присваивается регистрационный номер.

3.2. Статьи, представленные к публикации, рецензируются специалистами в области, связанной с проблематикой исследования. Рецензирование осуществляется в соответствии с «Порядком рецензирования рукописей».

3.3. Решение о публикации статьи в журнале принимается на заседании редакционной коллегии.

3.4. О решении редакционной коллегии о принятии статьи к публикации или ее отклонении автору сообщается по электронной почте.

3.5. После принятия положительного решения определяются сроки публикации статьи.

3.6. Присланные материалы не возвращаются. Они передаются в архив.

4. Требования к оформлению текста статьи

4.1. Статья должна быть написана в формате Microsoft Word, шрифт Times New Roman TJ (для таджикского текста) Times New Roman (для русского и английского текста), размер шрифта 14, интервал 1.

4.2. Все страницы должны быть пронумерованы.

4.3. Размер статьи до 15 страниц (A4).

4.4. Список используемой литературы должен быть разработан на основании требований ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008.

Наш адрес: 734024, г. Душанбе, улица Тегеран 5, НБ, Редакция журнала «ВНБ». Тел.: (+992 37) 221-04-83; E-mail: payom@kmt.tj

Requirements for manuscripts submitted for publication in the scientific journal «Bulletin of the National Library»

1. General Provisions

1.1. The journal accepts for publication the original completed scientific articles of a theoretical and practical nature, made in the context of topical problems in various fields of history, pedagogy, psychology, book science, library science, bibliography and related disciplines.

1.2. The materials provided should reveal various aspects of the activities of libraries, bibliographic and information centers, scientific and cultural life of the country.

1.3. The journal publishes only previously unpublished materials. They should be completed research papers, the conclusions of which are reliable, substantiated and evidencebased.

1.4. The article should be written in a scientific style, new concepts introduced should have definitions. The material in the article should be systematized, have a clear structure, evidence base, reveal the problematic nature of the issues covered, show the results obtained in the study, ways to solve the problem.

1.5. The articles should include:

– sources (books, manuals, Internet resources, etc.) that formed the basis (used) of the presented material;

– authors whose ideas and books have been developed in the proposed materials;

– when citing a specific material, references are indicated in square brackets [ ]. Sample: [1, p.12].

That is, literature number 4 and its page 25.

1.6. Articles will be considered at meetings of the editorial board.

1.7. The term for consideration of the article is at least three months.

1.8. The editors reserve the right, in agreement with the author, to edit the content of the article.

2. The order of submission of materials

2.1. The article for the journal will be sent to the address of the editorial office by mail, e-mail or in person.

2.2. The article should comply with the requirements of the Higher Attestation Commission for the design of scientific publications.

2.3. The article must be submitted by the author in the following order:

- UDC and LBC codes;
- article title;
- surname and initials in abbreviated form;
- the name of the institution where the author of the article works;
- abstract, key words (in three languages: Tajik, Russian and English);
- the abstract should consist of at least 25 lines, and keywords should contain from 8 to 10 concepts;
- the main text of the article;
- recommendations of the department, laboratory, academic council responsible for the quality of materials and the reliability of the results.

2.4. The reviewer can be:

- for a Ph.D. thesis, at least one specialist who has a Ph.D. or Doctor of Science degree in the specialty of this work;
- for a doctoral dissertation - at least one specialist who has a doctorate in the specialty of this work.

2.5. An article for the degree of Candidate of Sciences is signed by the supervisor to confirm that he is familiar with the content of the article and considers it possible to recommend it for publication.

2.6. Contact Information. At the end of the article in three languages (Tajik, Russian and English), the following information should be indicated for each author: last name, first name and patronymic; place of work, position, academic degree and academic title (if any); address of place of work or residence; telephones for communication; author's e-mail address.

3. The order of consideration of the manuscript

3.1. All articles received by the editors are registered. They are assigned a registration number.

3.2. Articles submitted for publication are reviewed by experts in the field related to the research problem. Reviewing is carried out in accordance with the "Procedure for Reviewing Manuscripts".

3.3. The decision to publish an article in the journal is made at a meeting of the editorial board.

3.4. The author of the editorial board to accept the article for publication or its rejection is reported to the author by e-mail.

3.5. After a positive decision is made, the timing of the publication of the article is determined.

3.6. Submitted materials will not be returned. They will be delivered to the archives.

4. Requirements for the design of the text of the article

4.1. The article should be written in Microsoft Word format, Times New Roman TJ font (for Tajik text) Times New Roman (for Russian and English text), font size 14, spacing 1.

4.2. All pages must be numbered.

4.3. Article size up to 15 pages (A4).

4.4. The list of used literature should be developed on the basis of the requirements of GOST 7.1-2003 and GOST 7.0.5-2008.

Our address: 734024, Dushanbe, 5-Tehran Street, National Library, Editorial Board of the "BNL" magazine. Phone: (+992 37) 221-04-83; E-mail: payom@kmt.tj

**ПАЁМИ
КИТОБХОНАИ МИЛЛӢ**

Маҷаллаи илмӣ
2024, №4 (8)

**ВЕСТНИК
НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ**

Научный журнал
2024, №4 (8)

**BULLETIN
OF THE NATIONAL LIBRARY**

Science Magazine
2024, №4 (8)

Муҳаррири нашриёт
Шаҳобиддин Назаров

Мусахҳеҳи матни тоҷикӣ ва русӣ
Саидахмад Курбонов

Мусахҳеҳи матни англисӣ
Каримҷон Ғадоев

Тарроҳ
Зокирҷон Рабиев

Барои чоп 30.01.2025 ба имзо расид. Коғази офсет.
Андозаи 60x84 1/8. Ҷузъи чопии шартӣ 22,5.
Адади нашр 100 нусха.

Дар матбааи ЧДММ «Меҳроҷ Граф» ба таъб расидааст.
ш. Душанбе, кӯчаи Айни, 126

Подписано в печать 30.01.2025 г.
Формаат 60x84 1/8. Усл. п. л. 22,5.
Тираж 100 экз.

Отпечатано в типографии ООО «Меҳроҷ Граф»
г. Душанбе, ул. Айни, 126